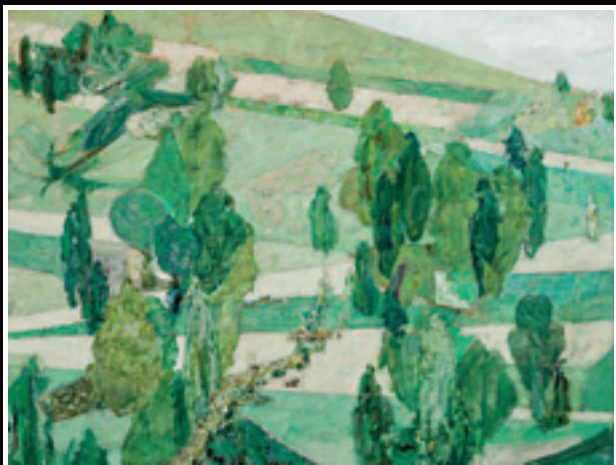

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XVI (2018), No. 1-2

LAŽAN KONTINUITET NACIJA NA BALKANU

*Pashalis Kitromiladis • Nenad Ristović
Slobodan G. Marković • Dragan Berkuljan*

Istraživanja

Aleksa Nikolić • Jelena Dinčić • Draško Đurović

Ogledi

Ivana Petković • Radomir Đorđević

Pogledi

Slobodan Divjak

Intervju

Božidar S. Marković

Osvrti, prikazi, recenzije

Bio-bibliografije

Bibliografija Branka Pavlovića

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XVI (2018), No. 1-2

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Miloš Nikolić

Prof. dr Aleksandar Pavković

Dr Stanislav Sretenović

Dr Damjan Tatić

Dr Milan Ćirković

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić

Izdavači

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Adresa uredništva

Beograd, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

Za izdavača

Mirko Milićević, direktor

Ilustracije u ovom broju: slike Nedeljka Gvozdenovića

Na korici: Nedeljko Gvozdenović, *Zeleni predeo*,

ulje na platnu, 65 × 80 cm, 1972.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XVI (2018), No. 1-2

SADRŽAJ

Uvodnik	5
---------------	---

TEMA BROJA:

LAŽAN KONTINUITET NACIJA NA BALKANU

THEMATIC ISSUE

THE FALSE CONTINUITY OF NATIONS IN THE BALKANS

<i>Pashalis Kitromilidis</i> Relevance or Irrelevance of Nationalism? A Perspective from the Eastern Mediterranean	11
<i>Nenad Ristović</i> Towards a Better Understanding of the Orthodox Communion in the Early Modern Age: On the Book <i>An Orthodox</i> <i>Commonwealth</i> by Paschalis Kitromilides	20
<i>Slobodan G. Marković</i> Paschalis Kitromilides and the Weak Foundations of National Identity in the Balkans	30
<i>Dragan Berkuljan</i> The Orthodox Commonwealth and Encounters in the Balkans	40
<i>Pashalis Kitromiladis</i> Orthodox Christianity, Nationalism and Democracy	42

Istraživanja

<i>Aleksa Nikolić</i> Prigovor savesti u Republici Srbiji	47
<i>Jelena Dinčić, Draško Đurović</i> Zločin bez kazne – krivičnopolicijski aspekti odluke suda u Kolmaru u slučaju Haradinaj	58

Ogledi

<i>Ivana Petković</i> Pisac kao paradigma istorije: antropološko tumačenje romana <i>Rob</i> Isaka Baševisa Singera	67
---	----

<i>Radomir Đorđević</i>	
Hercen i naše vreme	80

<i>Dobrolo Aranitović</i>	
Aleksandar Hercen kod Jugoslovena, Prilog bibliografiji	92

Prevodi

<i>Vladimir Aleksandrovič Kutirjov</i>	
Pred zalazak sunca, Dekonstrukcija pola i umiranje ljubavi u tehničkom svetu	101

Tokovi

<i>Zagorka Mičić</i>	
Naša kulturna politika	121

Zbivanja

<i>Radomir Đorđević</i>	
O neophodnosti nastave filozofije u srednjim školama danas . . .	125

Pogledi

<i>Slobodan Divjak</i>	
Opojni zov sirene moći i akademska zajednica	129

Polemike

<i>Dobrolo Aranitović</i>	
Nova stradanja grešnog Grigorija	135

Intervjui

<i>Božidar S. Marković</i>	
Razgovor na Radio Beogradu	141

Besede

<i>Nikolaj Velimirović</i>	
O Nikoli Pašiću	159

Sećanja

<i>Božidar S. Marković</i>	
O Stručnom odboru pri štabu đenerala Draže Mihailovića	161

<i>Dobrolo Aranitović</i>	
Sećanje na profesora Branka Pavlovića	166

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji	173
<i>Stefan Samardžić</i>	
Rehabilitacija Ljubomira Radulovića	175

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Bojan Dimitrijević</i>	
Lična sudbina u vrtlogu istorijskih događaja (Đurica Krstić, <i>Balkan kao sudbina</i>)	185
<i>Venceslav Glišić</i>	
Život i delo Alekse Dejovića (Milisav Kurmazović, <i>Naš komesar Aleksa: život i delo Alekse Dejovića</i>)	190
<i>Jovica Trkulja</i>	
Graditeljska pravila u Kneževini Srbiji (Branislav Krstić, <i>Modernizacija Srbije graditeljskim zakonima od 1837. do 1903</i>)	194
<i>Jovica Trkulja</i>	
Spoljnopolitičke nadležnosti predsednika (Vladimir Mikić, <i>Američki predsednik kao šef diplomatije i vrhovni zapovednik</i>)	197
<i>Vladimir Marković</i>	
Ekstremna desnica u svetu i Srbiji (Marija Đorić, <i>Ekstremna desnica, Međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma</i>)	200

Bio-bibliografije

<i>Dobro Aranitović</i>	
Branko Pavlović – bio-bibliografija	205

In memoriam

<i>Slobodan G. Marković</i>	
Sistem Dušana T. Batakovića (1957–2017)	241
<i>Jovica Trkulja</i>	
U spomen na profesorku Biserku Srbljin (1930–2017)	247

U V O D N I K

Nacionalizam je kroz istoriju, zavisno od ciljeva i nosilaca, imao različita značenja i značaj. Prvo se pojavio kao politički i kulturni pokret mlade građanske klase u njenoj borbi protiv feudalizma, u prevladavanju feudalnog partikularizma i stvaranju jedinstvene (nacionalne) države. On je naciju kao zajednicu ljudi povezanu istom teritorijom, zajedničkim jezikom, etničkom i kulturnom srodnošću, nastojao da pretvori u državu na temeljima demokratije i vladavine prava.

Uspešno osamostaljivanje nacija u nezavisne države, kao i nacionalno oslobađanje od monarhističkog apsolutizma, otpočelo je u XVII i XVIII veku sa revolucijama u Nizozemskoj, Engleskoj, Francuskoj i Americi. Zahvaljujući tim procesima, u XIX veku su se konstituisale mnoge nacije-države, od latino-američkih do evropskih (Italija, Nemačka, Grčka, Srbija, Bugarska itd.). Kasnije, sa razvojem kapitalizma, izražavajući imperijalističke i hegemonističke tendencije razvijenih kapitalističkih država, nacionalizam je postao doktrina koja propoveda nacionalnu isključivost i odvajanje od drugih naroda. Stoga će nacionalizam sve češće biti oznaka za pokret nacionalne isključivosti i hegemonije, gde se sopstvena nacija nekritički pozitivno vrednuje u odnosu na druge.

U širokom luku od početka XIX do početka XXI veka, burna politička zbivanja u državama Istočne i Srednje Evrope i Balkana izbacila su na površinu društvenih tokova različite tendencije i režime. Međutim, njihov zajednički imenitelj, konstanta, bio je, pre svega, nacionalizam. Nacionalna homogenizacija i fetišizacija nacionalnog interesa kao osnovne matrice konstituisanja političkog prostora i legitimiteta vlasti – bitna je karakteristika ovih država i danas, početkom XXI veka. Štaviše, posle pada Berlinskog zida 1989. u većini postkomunističkih zemalja prisustvujemo svojevrsnoj renesansi nacionalizma, koji je postao „nova“ politička tehnologija vladajućih političko-upravljačkih oligarhija i njihovog nastojanja da zadrže uzdrmanu vlast i povrate izgubljeni legitimitet. Nastojeći da po svaku cenu zadrži poljuljanu vlast, ovaj vladajući sloj se naprečac odrekao komunističkih ideoloških korena, napustio dojučerašnje osnove legitimiteta vlasti i prešao na političke i ideološke pozicije nacionalizma. Zapravo, bitna dimenzija postkomunističkih društava je nacionalizam koji izrasta na tlu nedovršene modernizacije i doživljava institucionalizaciju u ključnim strukturama političkog sistema. Kao takav, nacionalizam se redukuje na interese političkih elita (naciokratije).

Na taj način, krug nacionalizma se zatvara i po ko zna koji put potvrđuje da države Jugoistočne Evrope i Balkana nemaju ništa zajedničko osim

sopstvenog nacionalizma. „U poslednjih 150 godina u Istočnoj Evropi bilo je liberalnih, konzervativnih, demokratskih i boljševičkih režima. Ali, ovi režimi, kao i ideologije koje su propovedali, pokazali su se prolaznim. Stalan je bio samo nacionalizam“, (Istvan Deak, *Uncovering Eastern Europe's Dark History*).

U tom kontekstu poslednjih decenija učestale su rasprave o prirodi, ulozi i značaju nacionalizma, posebno u Jugoistočnoj Evropi i Balkanu. U tim raspravama naročito se istakao Pashalis Kitromilidis, profesor Univerziteta u Atini, jedan od vodećih stručnjaka za pojavu nacionalizma na Balkanu i za balkansko prosvetiteljstvo. U svojim istraživanjima on je ukazao na neprestani značaj nacionalizma kao snage koja je oblikovala i oblikuje sudbinu naroda i država u ovom delu Evrope. Njegov zaključak je da „nacionalizam kao moralna doktrina ostaje sumnjiv i da može da bude destruktivna ideologija“.

Nedavno je Kitromilidisova knjiga Pravoslavni komonvelt. Simbolička nasleđa i kulturna susretanja u Jugoistočnoj Evropi prevedena na srpski jezik i objavljena u izdanju Zavoda za udžbenike u Beogradu. Ona pored pitanja vezanih za razvoj nacionalizma na Balkanu, problematizuje ulogu pravoslavlja pre pojave nacionalizma i ukazuje na drugačiju ulogu Pravoslavne crkve u to vreme nego posle pojave nacionalizma. Kitromilidis insistira na tome da pravoslavlje i nacionalizam nemaju suštinsku vezu već su ih istorijske okolnosti dovele u vezu. On opisuje otpor koji je Velika crkva (Carigradska patrijaršija) dugo pružala širenju svake vrste nacionalizma. Pored toga glavni tokovi pravoslavlja došli su u drugoj polovini XVIII veku pod snažan uticaj prosvetiteljstva. U delu tih prožimanja učestvovao je aktivno i Dositej Obradović. U izlaganju koje je priloženo u tematu, Kitromilidis smatra da su pravoslavlje i demokratija sasvim spojivi, i da su tvrdnje o njihovoj nespojivosti deo zapadnih stereotipa. Na taj način otvara niz izuzetno važnih pitanja o odnosu nacionalnog i verskog identiteta na Balkanu, kao i o odnosu političkih ideologija i istorijskog nasleđa.

Povodom objavljivanja knjige u srpskom prevodu, Centar za britanske studije Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu organizovao je 15. decembra 2017. diskusiju o glavnim nalazima ove knjige. To je bila prilika da se razgovara o tome kako je izgledalo pravoslavno hrišćanstvo na Balkanu u doba pre nacionalizma, da se ponovo promisli uloga nacionalizma na Balkanu i da se razmotre i druga povezana pitanja. Pored prof. dr Pashalisa Kitromilidisa u raspravi na ovom skupu učestvovali su Slobodan G. Marković, redovni profesor FPN UB, Nenad Ristović, vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu i Dragan Berkuljan, urednik u Zavodu za udžbenike.

Redakcija **Hereticusa** je odlučila da u okviru teme ovog broja objavi priloge sa ove rasprave pod naslovom „Lažan kontinuitet nacija na Balkanu“, s ciljem da podstakne rasprave i istraživanja uloge i značaja nacionalizma u savremenom svetu, ali i u cilju otvaranja novih pogleda na istorijsko nasleđe. Budući da je diskusija vođena na engleskom jeziku, prilozi su ovde predstavljeni na isti način.

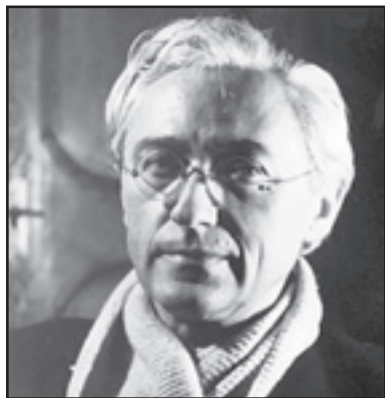
Nakon glavne teme ovog broja, slede uobičajene rubrike **Hereticusa**. U rubrici **Istraživanja** objavljujemo dva teksta. Prvi tekst je Alekse Nikolića o prigovoru savesti u Republici Srbiji, a drugi Jelene Dinčić i Draška Đurovića o krivičnopocесnim aspektima odluke suda u Kolmaru u slučaju Haradinaj. U rubrici **Ogledi**, nakon teksta Ivane Petković o antropološkom tumačenju romana Rob Isaka Baševisa Singera, nastojimo da podsetimo na zanimljive i aktuelne ideje Aleksandra Ivanovića Hercena. O tome pišu prof. Radomir Đorđević, „Hercen i naše vreme“ i Dobrilo Aranitović izabranom bibliografijom prevedenih radova Hercena kod Jugoslovena. Potom sledi rubrika **Prevodi** u kojoj je tekst Vladimira Aleksandrovića Kutirjova o dekonstrukciji pola i umiranju ljubavi u tehničkom svetu. U **Tokovima** smo podsetili na ideje Zagorke Micić iz 1938. godine o našoj kulturnoj politici koje imaju širi principijelni značaj. Rubricu **Zbivanja** posvećujemo aktuelnoj raspravi o nastavi filozofije u srednjim školama i o tome objavljujemo prilog Radomira Đorđevića. U rubrici **Pogledi** objavljujemo stavove Slobodana Divjaka o angažmanu naših istaknutih intelektualaca u profesionalnoj politici. Potom sledi polemika koju je svojevremeno vodio Dobrilo Aranitović sa bivšim univerzitetskim profesorom filozofije marksizma Ilijom Vukovićem.

U rukopisima iz zaostavštine Božidara S. Markovića (1903–2002), bivšeg profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, pronašli smo dva zanimljiva teksta. Prvi tekst objavljujemo u rubrici **Intervju** – Razgovor Markovića sa Milošem Jevtićem na Drugom programu Radio Beograda. Rubrika **Sećanja** započinje prilogom Božidara S. Markovića o stručnom odboru pri štabu đenerala Draže Mihailovića. Povodom 90-godišnjice rođenja filozofa Branka Pavlovića (1928–2018), u ovom broju objavljujemo sećanje Dobrila Aranitovića na ovog izuzetnog profesora i čoveka. Rubrika **Besede** sadrži govor vladike Nikolaja Velimirovića o Nikoli Pašiću, povodom desetogodišnjice Pašićeve smrti.

Rubrika **Dosije** sadrži relevantne tekstove i dokumentaciju u vezi sa rehabilitacijom Ljubomira Radulovića. U rubrici **Osvrti, prikazi, recenzije** objavljujemo prikaze knjiga: Đurice Krstića (Bojan Dimitrijević), Milisava Kurmazovića (Venceslav Glišić), Branislava Krstića (Jovica Trkulja), Vladimira Mikića (Jovica Trkulja) i Marije Đorić (Vladimir Marković). Nastavljajući praksu publikovanja bibliografija značajnih autora, ovog puta objavljujemo Bibliografiju radova Branka Pavlovića koju je pripremio Dobrilo Aranitović. Na kraju je **In memoriam** dr Dušanu T. Batakoviću i profesorki Biserki Srblijin.

Beograd, jun 2018.

Urednik

ILUSTRACIJE U OVOM BROJU: Slike Nedeljka Gvozdenovića

Nedeljko Gvozdenović je rođen u Mostaru 1902. godine. Slikarstvo je učio u Minhenu 1922–1926. u Internacionalnoj školi kod profesora Hanca Hofmana. Po završenim studijama vratio se u Beograd. Bio je profesor na Likovnoj akademiji u Beogradu i član Srpske akademije nauka i umetnosti. Bio je član grupe „Dvanaestorica“, jedan od osnivača grupe „Šestorice“.

Likovni kritičari Gvozdenovićev opus dele na 3 razdoblja. U prvom periodu (1926–1950) slika gradski predeo, mrtvu prirodu i enterijere s figurom, ističući lirske vrednosti oblika. U drugom periodu (1951–1960) slika oblike s jasnom linearnom strukturom. Treći period (1960–1988) obeležen je geometrizacijom oblika.

Izlagao je na međunarodnim izložbama u Parizu 1937, Veneciji 1952, Tokiju 1957, Bruklinu, 1963. i u gradovima Jugoslavije. Sa nekolicinom svojih kolega bio je inicijator osnivanja Kuće legata kao posebne ustanove kulture koja se stara o zaostavštinama poklonjenim Muzeju grada Beograda. Gvozdenović je zaveštao Muzeju veliki broj svojih radova. Grad Beograd je poverio legat Nedeljka Gvozdenovića na staranje i javno izlaganje Muzeju grada 1983. godine, kada je svečano otvorena Galerija Gvozdenović.

Premинуo je 1988. godine u Beogradu. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu. Jedna ulica na Bežanijskoj kosi nosi njegovo ime.

.....
TEMA BROJA
.....

**Lažan kontinuitet nacija
na Balkanu**

Ulica na Dorćolu, 1953.

Thematic Issue: THE FALSE CONTINUITY OF NATIONS

EDITOR'S NOTE

On December 15, 2017, on the occasion of the publication of the Serbian edition of the collection of papers by Prof. Paschalis Kitromilides entitled *An Orthodox Commonwealth*, the Centre for British Studies of the Faculty of Political Science organised a discussion about the main findings of his book. It was an opportunity to discuss the issue of what Orthodox Christianity looked like in the Balkans in the era before nationalism, to rethink the role of nationalism in the Balkans and to discuss other related issues.

Since the discussion was held in English contributions are presented in the same way here. Some authors have made minor changes to their original presentations.

Belgrade, August, 2018

S.G. Markovich

Napomena priređivača

Povodom objavljivanja srpskog izdanja zbornika radova profesora Pashalisa Kitromilidisa pod naslovom *Pravoslavni komonvelt*, Centar za britanske studije Fakulteta političkih nauka organizovao je 15. decembra 2017. diskusiju o glavnim nalazima ove knjige. To je bila prilika da se razgovara o tome kako je izgledalo pravoslavno hrišćanstvo na Balkanu u doba pre nacionalizma, da se ponovo promisli uloga nacionalizma na Balkanu i da se razmotre i druga povezana pitanja.

Budući da je diskusija vođena na engleskom jeziku prilozi su ovde predstavljeni na isti način. Pojedini autori su napravili manje izmene u odnosu na prvobitne prezentacije.

Beograd, avgusta 2018.

S.G. Marković

Paschalis M. Kitromilides
University of Athens

RELEVANCE OR IRRELEVANCE OF NATIONALISM? A PERSPECTIVE FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN*

Abstract: In retracing in broad outline the historical trajectories of nationalism in three successive East Mediterranean contexts, each including the previous one, this essay seeks to marshal evidence in support of arguments on the continuing relevance of nationalism as a force shaping and therefore as a factor in understanding the contemporary world. It is also suggested, on the basis of the evidence discussed, that as a moral doctrine, nationalism remains dubious and can be a destructive ideology.

Key words: Nationalism, Honor and shame, Language, Cyprus, Greece, Balkans, Orthodoxy

Motivation

In this paper, I propose to attempt to sketch tentative answers to two questions. One is the question in the title of the meeting to which the paper was originally presented: Are we in sight of the end of the nation-state? The second question is announced by the title of this essay: How can we judge the relevance or irrelevance of nationalism for understanding the contemporary world? There is a third, more historically oriented, question that is in a way subsumed in the other two, and this raises the issue whether at present, in the world of the early twenty-first century, we have entered a process leading away from the state-system established by Westphalia. This is certainly a difficult question that can only elicit controversial answers. It will not be raised in what follows but some tentative responses to it may emerge, in an indirect way, from what will be said about the other two.

These questions may appear embarrassingly broad and ambitious, and their very formulation may sound – at least to the present author

* The paper was originally published in: *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 24, No. 1/2, The End of the Nation-State (March/June 2011), pp. 57–63. We thank the author for his kind permission to reprint this article.

– presumptuous. What is not announced in the title, however, is the method by means of which I propose to approach them, and on this methodological basis, the whole project could perhaps be accorded the saving grace of historical realism and operational feasibility.

I have thought that it might not be impertinent to the substantive issues I wish to address to attempt my answers to the two questions through a synopsis of the work I have devoted over almost four decades of research and reflection to the question of nationalism and its role in political and cultural change. Inevitably, there is an autobiographical dimension to this approach, which becomes a second source of embarrassment, and this prompts me to begin with a few words of apology by quoting some lines from John Stuart Mill's *Autobiography*:

In an age of transition in opinions, there may be somewhat both of interest and of benefit in noting the successive phases of any mind which was always pressing forward, equally ready to learn and to unlearn either from its own thoughts or from those of others. But a motive which weighs more with me [...] is a desire to make acknowledgement of the debts which my intellectual and moral development owes to other persons (Mill, 1957, p. 3).

Accordingly, in the spirit of the passage just quoted, I do not want to raise any claims of whatever nature for what I am going to outline below, except for its possible interest as an illustration in the sociology of knowledge.

An Intellectual Trajectory

The original motivation to turn to the study of nationalism, which developed into a lifelong engagement, derived from a study of electoral politics in Cyprus in the early 1970s (Kitromilides, 1972; cf. Loizos, 1975, p. 286). That work involved basic empirical research inspired by the models of electoral analysis elaborated by the Michigan school of survey research and by the classic approach of V. O. Key. It was directed by a great political scientist, Fred Greenstein, who taught me at Wesleyan University. From this research emerged the normative dominance of nationalist discourse in local politics, a dominance that overpowered and neutralized the basic sense of democratic politics: it set the limits of consensus and legitimacy beyond which dissent could not be tolerated. For my youthful mind, this was a realization, both captivating and traumatic, because it placed question marks upon many of the accepted truths with which my generation – and other generations before and after – had grown up and had been socialized in the political culture of Cyprus.

It was by means of this basic empirical approach to political research that I came to appreciate the *relevance* of nationalism as a force in modern politics and the need to understand it as a ubiquitous and

unrelenting factor shaping the context of political choices and political decisions. It was at this point that an important intellectual debt was incurred: a debt to Shlomo Avineri, who had taught me political theory at Wesleyan. Shlomo Avineri encouraged me to reflect upon the political significance and the political operation of the basic anthropological notions by reference to which I had attempted to interpret forms of electoral behavior. This conceptual approach was based on the Mediterranean anthropology of „honor and shame“ elaborated by John Campbell, Jean Peristiany, and other followers of Evans-Pritchard (Campbell 1968, 1992; Peristiany, 1965). „Honor and shame“ was an influential approach in the 1960s, and some interesting work had been informed by it, but it was obvious that its explanatory power in political analysis was limited as it could be mostly operationalized as an interpretative tool in rural contexts and peasant communities. My debt to Shlomo Avineri was not a superficial one: it involved looking at the question of nationalism in political rather than anthropological terms and opened to me the exciting perspective of political theory upon actual political practice.

Even more substantively, this early intellectual debt meant putting the history of political ideas at the center of any interpretative approach to nationalism, which in turn meant taking the intellectual aspects of the phenomenon seriously rather than trivializing them as has been done in a considerable part of pertinent writing by sociologists, anthropologists, and political scientists who for the most part work with a reductionist sense of the role and status of ideas in collective life.

Three Contexts

The work on nationalism in the Eastern Mediterranean to be outlined in what follows can be considered on three levels, defined by successively broadened contextualizations:

- (I) Cyprus. The study of nationalism in Cyprus, if at all seriously attempted, soon reveals that pertinent manifestations since the nineteenth century were not intellectually autonomous phenomena; they depended to a considerable degree on the growth and expansion of Greek nationalism and the movement of national definition emanating from the Greek nation-state. This is a very interesting phenomenon of nation and state building through a process of exportation of ideas and normative discourse. From the „national center,“ formed by independent Greece, to the Eastern periphery of Orthodox, Greek-speaking society still under Ottoman rule this process involved an expanding phenomenon of the socialization of distant, isolated, and unconnected populations, related theoretically by language, into a new

normative culture that exposed them to modernity. I say „theoretically“ related by language in order to recall the multiple forms of modern Greek dispersed over a vast distance in the Eastern Mediterranean, which as linguistic substrata could sustain the development of several neo-Greek languages on the model of the several neo-Latin languages of Europe. This development proved abortive largely as a result of the propagation of a standard form of Modern Greek emanating from the Greek state and thus possessing the great normative authority that allowed it to be adopted as a formal medium primarily of written expression by communities geographically ranging far afield and speaking widely divergent forms of the Greek language.

The phenomenon of the interplay of language and state and the story of the abortive development of multiple neo-Greek languages constitutes, I believe, one of the most interesting aspects of the history of the growth of Greek nationalism in the Eastern Mediterranean. It also possesses broader interest concerning the role of the state in language cultivation – which we tend to assume – but also in language destruction – which we tend to forget. A separate Greek Cypriot language appeared as an immanent possibility in the society of Medieval Cyprus, as documented by important surviving sources, and this could provide a hypothetical basis for a distinct Cypriot „nation.“ This possibility was aborted by the Ottoman conquest of the island, which integrated it into the broader Orthodox Greek-speaking society under Ottoman rule, the Rum millet. This development taught the Cypriots that they belonged to a wider ethnic and eventually national community. Meanwhile, the cultural expansion of Greek nationalism reduced Cypriot Greek from a potential language to the status of a dialect.

A caveat is necessary at this point to avoid misunderstandings. The expansion and reception of Greek nationalism in contexts beyond that of its original inception was not an imposed process. On the contrary, it was a welcome and heartily adopted form of cultural mutation in Cyprus, in Asia Minor, in the Balkans, and elsewhere, a form of cultural change that brought to isolated, backward, and oppressed populations the promise of modernization and freedom. It also provided a cognitive framework for making sense of their identity and their history and for visualizing their future. It supplied what Clifford Geertz has aptly described as a „cultural system“ for making sense of reality and of historical experience (Geertz, 1973, pp. 193–233). This explains

the power and tenacity of nationalism in Cyprus and elsewhere in the regions inhabited by unredeemed Greeks (Kitromilides, 1994, study no. XIII). For these populations, nationalism supplied a framework of social meaning, and it has been a grave error both of British colonial officials and historians but also subsequently of anthropologists and political scientists to dismiss it as an artificial externally imposed or concocted phenomenon.

Two factors make the Cyprus case interesting. First, the total success of the implantation of Greek nationalism, with the consequence of canceling out alternative possibilities in the development of local collective identity, eventually leading up to collision with the group that was inevitably excluded from this course of development, the Muslim community in Cyprus. As a consequence, instead of becoming Cypriots, Muslims became politically Turks, as the Orthodox Cypriots became politically Greeks. British colonial policies in the period 1878–1960 encouraged this development through the employment of divide-and-rule tactics, so typical of British imperial administrative methods, or in any case, by the failure or programmatic unwillingness to encourage any form of cooperation or concerted political action by the two Cypriot ethnic communities (Georgallides 1979, Georgallides 1985; Holland, 1998).

The second factor that makes the Cyprus case interesting is its tenacity and long-term survival, keeping a nineteenth century irredentist political mentality alive into the twenty-first century. Hence, the problem of incongruity between the Cypriot liberation movement in the 1950s and 1960s and other anticolonial movements. The consequence of this was the failure of the liberation struggle to unite Cypriot society. On the contrary, it cemented the multiple ethnic and political divisions marking the society of the island, creating the basis for the development of a „dialectic of intolerance“ as the ideological context of political life in independent Cyprus (Kitromilides 1994, study no. XII).

- (II) Greek nationalism. The realization that the main dynamic of Greek Cypriot nationalism was imported from Greece directs our interest to the study of Greek nationalism, its history and successive phases of growth. Another major intellectual debt was incurred in this connection: a debt to Elie Kedourie, who could be considered, without risking serious exaggeration, the founding father of the critical study of nationalism in contemporary scholarship on account of his analysis of the political translation of the Kantian idea of self-determination into the distinctly

Western doctrine of nationalism (Kedourie 1960). Within the context of his research on the intellectual history of nationalism, Kedourie discovered the significance of the political thought of Adamantios Korais, the great liberal political thinker of the early nineteenth century (Kedourie 1970, pp. 37–47, 153–188). He encouraged me, at our first meeting in London in June 1974, to look at the Enlightenment origins of Greek nationalism, and this became a lifelong project of which I have not become tired or bored, mainly because the Greek Enlightenment has left us such an exciting literary heritage.

There is one important aspect of Greek nationalism that I believe to be the major explanatory variable of its success in Greek society: it has over time been the central axis of the transition to modernity in Greek society and culture. It has been in this sense the major force shaping modern politics, meaning democratic politics, the politics of mass society. This can explain its appeal, both within but also outside the Greek state, in the course of the nineteenth century. It was the promise of modernization, liberty, and justice that made nationalism such a powerful, indeed irresistible force in Greek politics.

(III) The Balkan context. Greek nationalism did not develop in a vacuum. As a historical phenomenon, it cannot be understood in isolation from its broader Balkan context. Reflecting upon and researching its expression and manifestation in the wider Greek world of the nineteenth century, one inevitably comes to consider it to be a Balkan phenomenon, one of the multiple forms of the advent of modernity in Southeastern Europe and certainly the main one. This was a story of conflict and confrontation on many levels:

- Conflict with the Ottoman masters of the region as expressed in the national revolutions and wars of liberation in the area;
 - Conflict among the liberated Christians over territorial spoils and ambitions;
 - Conflict between secular nationalism and the Orthodox Church.
- Conflict on this third level, between secular nationalism and the Church, is a most interesting aspect of the problem because it directs attention to the fundamental incompatibility between religion and nationalism and to the eventual triumph of nationalism and co-opting of religion into its ideological and psychological quiver (Kitromilides, 1994, study no. XI). Research on this topic has been perhaps the most exciting component of my

preoccupation with nationalism over the years; it has offered the possibility to reconsider critically many conventional truths, to place question marks before many ideological certainties, and finally to draw distinctions that clarify the historicity of social and political experience. A central preoccupation of this critical perspective has been to question the identification of Orthodoxy with nationalism, an identification produced by the co-opting of religion, in this case Orthodoxy, into the ideological baggage of Balkan nation-states in the nineteenth century (Kitromilides 2006). Orthodoxy, however, like all religions, is universalist in its outlook and values. It stands in stark contrast to the moral partiality of nationalism; national Orthodoxies constitute a political, not a religious construct, which in fact belies the ecumenical values of Christianity (Kitromilides 2007).

Meanings of Relevance

What is absolutely clear I think from the historical case studies outlined above is that nationalism is a major force in modern history, certainly the major force in modern politics. It cannot be wished away by just „deconstructing“ it. In this sense, it is a *relevant* problem that invites serious thinking and responsible research, which means research that focuses on the sources that register the collective experience of societies, *not* upon the subjective impressions of individual observers, journalists, anthropologists, and so on. Nationalism as a social and political force, a force of change in societies – not necessarily for the better – needs to be thought about critically, but not demonized. Demonization does not contribute either to the understanding or the proper direction of nationalism. With the recognition of the relevance of nationalism comes the response to our other question. We do not face the end of the nation-state, which has demonstrated a remarkable resilience and resourcefulness in adapting to a whole range of modern challenges. Nation-states are going strong and they retain their power, primarily because their legitimacy in the collective conscience of the societies over which they rule remains dominant and meaningful. For as long as nations as human communities retain their meaning and legitimacy, supranational structures, movements and organizations have to find ways to accommodate them. This is a clear lesson of the experience of the European community since its foundation and since the creation of the European Union in our own time.

One significant dimension of this *problématique*, which needs to be uppermost in our mind if we wish to pass serious and fair judgment based on understanding rather than on arbitrary subjectivism, has to do with the recognition of the fact that societies and more partial human

communities crave nationalism because it nurtures expectations that they treasure, including the expectation of justice. This has been the experience of Cyprus that many observers have failed to appreciate. Let us remember as a further illustration the aspirations of colonial peoples, aspirations that have very often, almost as a rule, been bitterly disappointed by the political outcomes of their struggles. These are nevertheless real, fundamental aspirations that guide and shape the destinies of societies.

This brings up another issue: the antinomy, very often dramatic indeed, between intellectual criticism and democratic commitment. Do we respect the will and expectations of the majority and the reasons for them, or are we satisfied to indulge in our intellectual complacency regardless of the needs and aspirations of the community around us? This is a question intellectuals, especially those who consider themselves as „progressives“, always keen to dismiss nationalism and its significance, need to ask themselves.

This said, we should exercise discretion lest our democratic commitments lead us to a kind of normative rehabilitation of nationalism as a form of public discourse that superficially appears to provide alternatives and correctives to individualism. This, it seems to me, has been a temptation with which some communitarian critics of liberalism appear prepared to flirt in the course of their critique of the moral failures of individualism. This is a misguided expectation. Nationalism may move societies but it remains a morally outrageous doctrine. It elevates partiality against universalism, celebrates expediency against the claims of the categorical imperative, and obscures, very often dishonestly, the values of toleration and human dignity. On account of its moral makeup, nationalism can easily slide toward extremism, fanaticism, and aggression. As a consequence, it is a doctrine that very often turns against itself and can lead communities to self-destruction, as is very sadly illustrated, among innumerable other examples, by the experience of Cyprus in the twentieth century. In this sense, it is and perhaps ought to be considered an *irrelevant* moral doctrine, which needs – because it remains such a powerful social and political force – to be guided and instructed rather than flattered and rekindled. This is an urgent task, incumbent upon responsible political and intellectual leadership in democratic societies.

References

- Campbell, J. K. (1968). *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*. Oxford: Clarendon.
- Campbell, J. K. (1992). The Greek hero. In J. G. Peristiany & J. Pitt-Rivers (Eds.), *Honor and grace in Anthropology* (pp. 129–149). Cambridge: Cambridge University Press.

- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Georgallides, G. S. (1979). *A political and administrative history of Cyprus (1918–1926): with a survey of the foundations of British rule*. Nicosia: Cyprus Research Centre.
- Georgallides, G. S. (1985). *Cyprus and the governorship of Sir Ronald Storrs: the causes of the 1931 crisis*. Nicosia: Cyprus Research Centre.
- Holland, R. (1998). *Britain and the revolt in Cyprus 1954–1959*. Oxford: Clarendon.
- Kedourie, E. (1960). *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Kedourie, E. (1970). *Nationalism in Asia and Africa*. New York: Meridian.
- Kitromilides, P. M. (1972). Patterns of politics in Cyprus. (Honors thesis). Dept. of Government, Wesleyan University, Middletown, CT.
- Kitromilides, P. M. (1994). *Enlightenment, nationalism, Orthodoxy: studies in the culture and political thought of Southeastern Europe*. Aldershot: Variorum.
- Kitromilides, P. M. (2006). The legacy of the French revolution: Orthodoxy and nationalism. In M. Angold (Ed.), *The Cambridge history of Christianity: Eastern Christianity* (pp. 229–249). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitromilides, P. M. (2007). *An Orthodox commonwealth: symbolic legacies and cultural encounters in Southeastern Europe*. Aldershot: Variorum.
- Loizos, P. (1975). *The Greek gift: politics in a Cypriot village*. Oxford: Blackwell.
- Mill, J. S. (1957). *Autobiography*. Indianapolis: The Library of Liberal Arts.
- Peristiany, J. G. (1965). *Honour and shame: the values of Mediterranean society*. London: Widenfeld and Nicolson.

Paschalis M. Kitromilides

ZNAČAJ ILI BEZNAČAJNOST NACIONALIZMA? JEDAN POGLED S ISTOČNOG SREDOZEMLJA

Rezime

Ovaj esej prelazi putem širokom pregleda istorijske putanje triju uzastopnih istočnosredozemnih konteksta, od kojih svaki obuhvata i prethodni, s ciljem da poređa dokaze o neprestanom značaju nacionalizma kao snage koja oblikuje i stoga kao činioca za razumevanje savremenog sveta. Na osnovu dokaza o kojima se raspravljalo ukazuje se na to da, kao moralna doktrina, nacionalizam ostaje sumnjiv i da može da bude destruktivna ideologija.

Ključne reči: nacionalizam, čast i sram, jezik, Kipar, Grčka, Balkan, pravoslavlje

Nenad Ristović

Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

**TOWARDS A BETTER UNDERSTANDING
OF THE ORTHODOX COMMUNION
IN THE EARLY MODERN AGE:
On the Book *An Orthodox Commonwealth*
by Paschalis Kitromilides**

Abstract: The author analyses the contribution of Paschalis Kitromilides to the understanding of the supra-identity of Orthodox peoples that had existed for many centuries until the revolutionary 19th century. He particularly focuses on the importance of a common Orthodox culture and of Greek culture in the Balkans, and considers several examples from Serbian cultural history in that context, particularly the cases of Partenije Pavlović and Dositej Obradović. He also agrees with Kitromilides's interpretation of the problem of the abolishment of the Patriarchate of Peć and criticises the ethnic way of interpreting this issue in Serbian historiography, which he sees as another anachronism.

Key words: Christian Orthodox identity, Orthodox communion, Orthodox Commonwealth

To begin with, I would like to express my twofold pleasure: firstly, that I have been presented with the opportunity of delivering an address at the Faculty of Political Sciences, where I have never done so before, for which I owe my gratitude to Professor Slobodan Markovich. Secondly, the reason for my exposé is a book that we may safely describe as precious, *An Orthodox Commonwealth*, recently published in Serbian, whose author, Professor Paschalis Kitromilides, I have been fortunate enough to meet personally. Moreover, I once had the privilege of contributing a paper on Dositej Obradović for the collection of papers *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*, edited by him and published by the Voltaire Foundation of the University of Oxford.

Let me say immediately that I do not consider myself sufficiently qualified to speak about this book from a narrowly professional perspective, a book which primarily operates in the domains of political, social and cultural history of the early modern era. But just like every good academic

work, this book is characterised by its great scope, both in terms of its breadth and depth, and again, like every good academic work, it both provides answers to a lot of questions and raises a lot of new questions. To me, as someone who, among other things, deals with the Serbian cultural history of the 18th century, this book provides insight into numerous phenomena and processes which very much correspond to my own interests and scholarly research, and which are very useful in my own work in a number of ways.

But one can say, without any exaggeration, that this book is a necessary reading matter for each and every intellectual in Serbia who is open to re-examining the reigning scholarly, political and cultural paradigms among the Serbs and other Orthodox peoples, because it very convincingly problematizes them or entirely rejects them. Namely, this book is essentially a kind of revenge on those unquestionably non-academic and anti-academic interpretations of early modern history in the key of 19th-century national romanticism, which is the dominant approach and discourse of the elites, political as well as academic ones, of the Orthodox peoples of South-Eastern Europe. Such an interpretation, or more precisely post-reinterpretation, only finds and emphasises the differences among these peoples, and what is much worse, proclaims them perennial and perennially self-evident. That has led to the minimisation or even denial of common and linking elements in the cultural and social history of these peoples.

In Serbia, this has led to this branch of scholarly studies taking a back seat when it comes to studying the early modern era in history and other disciplines. The long period of Ottoman rule, as well as the history of the Serbs under the Habsburg and the Venetian rule, has been reduced in our academic thought to a transitional period between the old and the new epoch in an ethnically viewed state history, to a kind of preparation for the establishment of a modern national state. Few scholars deal with this epoch, and the results of their scholarly work are insufficiently heard in our academic, let alone broader public.

Hence one tends to overlook that the periods of peace and stability in the Balkans tended to last for centuries, leaving behind many civilisational achievements. These periods coincide with the rule of great empires over the Balkans, first the Roman, then the Byzantine, and finally the Ottoman Empire. Among other things, the first civilisation mentioned above left us an infrastructural heritage that still remains very much alive, as evidenced by the roads that even today follow the routes of the Roman ones, and often enough by the identical directions of city streets. The second civilisation left us, first of all, the Orthodox Christian faith and a system of values linked with it, which even today remains inextricably

woven into our identity. The third civilisation left us all those very characteristic Balkan forms of everyday life, from cooking onward.

Professor Kitromilides's book points to Orthodox Christianity as the primary identity of Greeks, Bulgarians, Serbs and Romanians during the time of the Ottoman rule, as a kind of supra-identity of these peoples for many centuries, and the main link between them until the revolutionary 19th century. This constant factor, however, is not manifested as something static. On the contrary, the book *An Orthodox Commonwealth* points to the surprising ability of the common Orthodox identity to adapt to the challenges of time and place, of politics and ideology. Justifying and developing his main thesis about the Orthodox cultural model as the fundamental identity and the basic framework within which the history of the above-mentioned peoples should be seen in the discussed period, Professor Kitromilides has shown himself not only as a top expert in the sphere of historical and political sciences, but also an exceptionally knowledgeable scholar of Orthodox Christianity and the Orthodox Church. Such knowledge, of course, is presupposed when it comes to the topics that he discusses, but I consider it necessary to point out that in the case of Professor Kitromilides this knowledge is far greater than is usually the case in our academic community, but what is much more important is the fact that this knowledge does not derive from books only, but also from experience, which is quite rare among our academics.

I believe that it is important to bear this in mind in order to understand some specific estimates that Professor Kitromilides makes in this book. What I mean by this, among other things, is his interpretation of the abolition of the Patriarchate of Peć, to which he dedicates considerable space in his book (pp. 44–45, 65–68, 107–108). He strives to convey to the interpreters of this event who are guided by the national idea – and who, I must add, often lack the kind of sensitivity to Orthodox Christianity possessed by Professor Kitromilides – that this event occurred within one Orthodox ecclesiastic community, not between two peoples, the Greeks and the Serbs. (Leaving aside the fact that the main party involved in this event was the Ottoman power with its pacifying intentions and financial demands.) What supports the thesis of Professor Kitromilides that the Patriarchate of Constantinople, in the given circumstances, was looking for a solution that would not violate the canonical tradition, let me add, is something that the mainstream of Serbian academic thought fails to mention, but which is known to us from the works of the best Serbian church historian, Radoslav Grujić – namely, that after the abolition of the Patriarchate of Peć, its unit which was not affected by this change, the Metropolitanate of Karlovci, took over the place that the Patriarchate of Peć had had in the diptychon (i.e. register) of the Patriarchate

of Constantinople, in other words, that the Serbian Church continued to exist as an autocephalous church in the centre of ecumenical Orthodoxy.¹

I would also like to point out that, among the many examples that he provides in order to support his observations about „the Orthodox Commonwealth“, Professor Kitromilides accords an important place to our Dositej Obradović, especially owing to the fact that for the Serbian edition of his book he added the chapter „Dositej Obradović and the Greek Enlightenment“ (pp. 295–302), which is not found in the original English edition. It is usually overlooked – even though Dositej's autobiography and other sources unequivocally indicate – that our greatest modern enlightener was not only a European but also a pan-Orthodox intellectual, constantly and intensely connected to the Greeks; a person who maintained fruitful contacts with the Romanians and the Russians, and felt at home in all Orthodox surroundings. Dositej's example also shows that „the Orthodox Commonwealth“ was not limited to the area under Ottoman rule, that it was so powerful and so deeply rooted in the religious-cultural model that it radiated its influence onto Orthodox Christians from other political communities. Hence Russia features in Professor Kitromilides's analyses even though it is spatially distant and politically separated (v. pp. 109–127).

In order to support the approach of Professor Kitromilides, I shall offer another, much less known example than that of Dositej, the one provided by Parteniје Pavlović, who was compared to Dositej on account of his many travels and contacts.² Parteniје was born towards the end of the 17th century in Silistra, in the territory of today's Bulgaria, was trained in rhetoric and philosophy by Greek teachers in Bucharest, in today's Romania, and also in Siatista and Castoria, in today's Greece; for a while he stayed in Italy and Bohemia, started his ecclesiastical career in Dalmatia under Venice, then continued in Ottoman Belgrade and Peć, and in Habsburg Buda and Vienna after that, and eventually (1751–1760) became the Vicar of the Metropolitan of Karlovci Pavle Nenadović. He wrote in the Church-Slavonic language, among other things his autobiography,³ and translated Greek works into this language. However, in his writings

1 Радослав Грујић, „Проблеми историје Карловачке Митрополије“ [„The problems of the history of the Metropolitanate of Karlovci“], *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 11/3 (1929), pp. 365–379.

2 Е.г. Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокној доба (XVII–XVIII век)* [History of Serbian Literature in the Age of Baroque] (Belgrade: Nolit, 1970), pp. 358–359.

3 Димитрије Руварац, „Аутобиографија Партенија Павловића, епископа посвећења“ [„Autobiography of Parteniје Pavlović, episcopus consecratus“], *Srpski Sion* No. 14 (1906), pp. 396–399; No. 15, pp. 430–432; No. 17, pp. 493–495; No. 18, pp. 526–528; No. 19, pp. 553–556.

he did not leave any other indication of his identity apart from the fact that he was an Orthodox Christian. He never wrote a single word that might classify him among figures of narrowly understood Bulgarian, Serbian or Greek cultural history.

What made it possible for Partenije and Dositej, and many other similar intellectuals among Greeks, Bulgarians, Serbs and Romanians, to travel all over that wide area and to find a place for themselves everywhere in it was, first and foremost, the well-developed and functional structure of the Orthodox Church. This particularly pertains to its educational institutions. Among these, Professor Kitromilides singles out the Academy on Mt Athos, short-lived in terms of duration but emblematic in terms of the enlightenment-imbued vision of its founders, placing it at the centre of the chapter „Mt Athos and Enlightenment“ (pp. 131–147). I would like to remind you that, in the words of Dositej in his autobiography, the reputation of this Academy and its principal, the famous modern Greek enlightener Evgenios Voulgaris, was well known even as far away as Dalmatia, where our enlightener was at the time, which initiated his departure for the Greek East to be educated there.⁴ (It is no accident that the photo on the cover of the Serbian edition of *An Orthodox Commonwealth* shows how the remains of this Academy look today.)

In connection with this, there is another cohesive element of „the Orthodox Commonwealth“ without which Partenije's and Dositej's lives and intellectual profiles would have been impossible and unthinkable, namely Greek culture and the Greek language. This topic runs through Professor Kitromilides's book almost in its entirety, and the chapter „The Presence of Greek Culture in the Balkans“ (pp. 213–227) is specifically dedicated to it. It is well known that for centuries, from the Middle Ages onward, Serbian writers and cultural workers were continually educated in the Greek language and in Greek educational traditions. The Greek culture and its language remained a foundation and a role model even under changed historical-political circumstances. This is best evidenced by the fact that even the greatest advocates of introducing the Western model of education among the Serbs in the Habsburg Monarchy, such as Metropolitans Mojsije Petrović and Pavle Nenadović, along with professors educated in the West, still employed Greeks to teach in Serbian schools. In addition to this, they also supported Greek diaspora schools in Serbian communities. Some of those Greek schools played an important role in Serbian education, for example, the one in Zemun, which gave Serbia an outstanding professional Hellenist – Vukašin Radišić, an outstanding

4 Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, vols. I–VI [Collected Works of Dositej Obradović], (Belgrade, 2007), vol. I, p. 92.

poet – Sima Milutinović Sarajlija, and an outstanding politician – Ilija Garašanin. This combination of new, Western education and old, traditional Greek education, well-known by the example of Dositej, is also well-illustrated by the case of Mojsije Rašković, who, in the 1770s, as a student in Leipzig, took private lessons in Greek philology under the tuition of the famous modern Greek enlightener Nikiphoros Theotokis, who happened to be there at the time.

In formal terms, the Greek language was not the official language of the Orthodox Church in the way that Latin was in the Catholic Church, but we can say that in practice that was how it functioned. There were attempts to make this official. A while ago I came across the information that sometime during the 17th century the Patriarchs of Constantinople, Alexandria, Antioch and Jerusalem sent an epistle to the Russian Episcopate, wherein they stated their request that each Orthodox bishop must know the Greek language. As justification, they stated that this request of theirs could not be questioned when peoples that were not Orthodox and even hostile towards Orthodox Christianity rate the knowledge of Greek very highly and cultivate it.⁵ I mention this interesting historical fact because it seems to correspond to Dositej's steadfast insistence on the importance of learning the Greek language. We see in Dositej an element of the idea that is contained in the words of the epistle referred to above – that the Greek language is a kind of a „brand“ of Orthodox peoples. For, owing to his knowledge of Greek, Dositej was able to support himself during his stay in England by giving private Greek lessons to local philhellennically minded intellectuals.⁶

I shall take the freedom of digressing yet again in my lecture, which is more in the nature of sharing with you my thoughts about Professor Kitromilides's book than providing a systematic analysis of it. More than a hundred years ago, my famous predecessor occupying the post of Professor of Classical Literature at the Faculty of Philosophy of Belgrade University, Veselin Čajkanović, described Dositej Obradović as the last and greatest gift of Byzantium to the Serbs.⁷ This observation of his has remained without a proper understanding and reception. Čajkanović did not have at his disposal the finely tuned terminological innovation provided by Professor Kitromilides through the term „Orthodox Commonwealth“,

5 Ђорђе Перић, „Један рукопис митрополита Дамаскина Грданичког“, [„A Manuscript of Damaskin, metropolitan of Grdanica“], *Glasnik, službeni list SPC* (Jun. 1984), p. 117.

6 Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, vol. I, p. 143.

7 Веселин Чајкановић, „О Доситејевим грчким и римским изворима“ [„On Dositej's Greek and Roman sources“], in *Сјоменица Доситеја Обрадовића* [A Book of Homage to Dositej Obradović] (Belgrade, 1911), p. 63.

following in the footsteps of the term „Byzantine Commonwealth“, introduced by Dimitri Obolensky (v. „Introduction“, p. 7). But Čajkanović estimated, and he was perfectly right in his estimate, that Dositej, as a philhellenic Christian humanist, had been the final point in the history of that type of culture, which was shaped in Byzantium and continued to be cultivated in the post-Byzantine era in „the Orthodox Commonwealth“. And that is the type of culture which in itself combines the religious tradition of Eastern Christianity and the intellectual-literary heritage of Hellenic Antiquity.

Whatever has been said in Professor Kitromilides's book and in my review of it should not by any means be understood as an attempt at ignoring the ethnic-cultural specificities of the peoples making up „the Orthodox Commonwealth“. This is best evidenced by the fact that, no matter how important the Greek language was for all Orthodox peoples, non-Greeks, first of all the Slavs among them, created in their own languages according to the Cyrillo-Methodian tradition („Slavia orthodoxa“). Moreover, examples of Orthodox non-Greeks writing in Greek as a kind of learned entertainment, otherwise practised by many Western humanists, are rare. That was what recently puzzled my classicist colleague from Zagreb Professor Vladimir Rezar, who deals with Dubrovnik Renaissance poets writing in Greek, and who is toying with the idea of compiling a collection of poetry representative of the area of the Balkans without Greece in the early modern era. He has found only a few such examples among Orthodox peoples (Alek Vacarescu, Gligor Prlićev), and I could only provide him with one among the Serbs (a certain Jovan Mladenović, who served in the Patriarchate of Jerusalem in the 18th century and wrote two epigrams in Greek).⁸

It is my impression that this fact is in connection not only with the said ethnic-cultural specificities but also with the animosities stemming from them, whose occasional manifestations are well known. I have often enough come across in Serbian sources dating from the 18th century – regardless of all the respect felt towards Greek culture that did exist, as I have mentioned – various statements directed against the Greeks, even among the most educated Serbs of their time, such as Jovan Rajić⁹ or Zaharija

8 Nenad Ristović, „Грчки језик и књижевност у нововековној српској просвети и култури до Вукашина Радишића“ [„Greek Language and Literature in Modern Serbian Education and Culture up to Vukašin Radišić“], in *Почеци наситаве ірчкої језика ког Срба* [The Beginnings of Studying Greek among the Serbs], ed. Miodrag Stojanović (Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu, 2011), p. 13.

9 Cf. *Димитрије Руварац, Архимандрит Јован Рајућ 1726.–1801*. [Archimandrite Jovan Rajić, 1726–1801] (Sremski Karlovci, 1901), pp. 81–82.

Orfelin.¹⁰ As far as I know, such statements can be encountered in other Slavic Orthodox peoples. In the case of the Serbs, the reason for this was often a certain jealousy felt on account of the cultural superiority of the Greeks in „the Orthodox Commonwealth“. Dositej, however, was inspired by the said superiority to point out the Greeks as an enlightenment role model to the Serbs. I think that we still lack a sufficiently clear understanding of this problem of „the Orthodox Commonwealth“, and that we do not have an adequate scholarly interpretation of it. (Otherwise, to me, as a classicist, this phenomenon is „déjà vu“ because I find it irresistibly reminiscent of the confrontation of anti-Greek and pro-Greek attitudes that were constantly in evidence in ancient Rome and marked the thought of its cultural trendsetters.)

Sometimes the problem of interpreting issues of this kind arises from a mere linguistic misunderstanding. This is evident at one point in Professor Kitromilides's book. When he critically reviews the claim made by non-Greek historians in Orthodox Balkan countries about the attempts of the Patriarchate of Constantinople to carry out a process of Hellenising these peoples, he says (on p. 65) that it is an academically inadmissible anachronism, for such an idea would have been veritable blasphemy to the Orthodox clergy in Constantinople. He undoubtedly bears in mind the fact that, until the 19th century, the Greeks used the term Ἕλληνες solely to mean „pagans/heathens“, and that, ever since they adopted Christianity, that is, from the time of the Roman and Byzantine Empires, they called themselves Ρωμαῖοι/Ρωμιοῖ. Let me note that in Professor Kitromilides's book a very important place is given to dealing with the problem of ambiguity in the modern Greek identity – between the Orthodox and the Western, the classical and the Byzantine heritage. I would single out the chapter „Europe and the Dilemmas of Greek Conscience“ (pp. 197–212) as particularly instructive for every reader who is not acquainted with this specific characteristic of modern Greece, which has manifested itself pertaining to the issue of the very name of its people. But let me go back to the terminological problem that I have mentioned. As opposed to the term Ρωμαῖοι/Ρωμιοῖ, which the Greeks used as their name, among the Slavs in the early modern era they were always referred to as either *Греки*, taken over from the Latin *Graeci*, or, less often, by the word *Еллины*, derived from the Old Greek Ἕλληνες. Therefore, when in non-Greek academic literature some acts of the Patriarchate of Constantinople are designated as Hellenisation, and the Patriarchate itself as a Hellenic institution, this presupposes a designation based on

10 Захарија Орфелин, *Петар Велики I-II* [*Peter the Great*, in two vols.] (Belgrade: Prosveta, 1970), Vol. I, p. 49.

the language and on the culture rooted in that language, relying on a use of the word "Ἑλληνες and its derivations different from what was the case among the Greeks before the 19th century.

The language barrier is also visible in the book *An Orthodox Commonwealth* due to the fact that Professor Kitromilides had only two Serbian sources that he could read in an English translation at his disposal (Dositej's autobiography and the memoirs of Prota Mateja Nenadović). This problem is not due to him but to our neglect. This is all the more so because Professor Kitromilides drew the attention of our academic community to this problem when, several years ago, he participated in the work of a large-scale scholarly conference held in Belgrade. Bearing in mind that secondary literature by Serbian scholars in world languages dealing with the topic of this book is also lacking, and I would say that the situation is similar concerning the sources and literature of other Orthodox peoples, it is fascinating that in his book Professor Kitromilides managed to provide a coherent and nuanced presentation of a phenomenon with which he practically dealt seriously for the first time ever. This book should also constitute a kind of appeal for translating Serbian sources into some of the world languages, as well as a stimulus for compiling a lexicon of „the Orthodox Commonwealth“, which would be jointly prepared by experts from all the areas that are historically and scholarly connected to it.

If the greatest achievement of an academic work, apart from presenting new viewpoints, is to inspire new directions in research, then we can safely say that the book *An Orthodox Commonwealth* by Professor Pashalis Kitromilides is one such work. I hope that I have managed to show that it is so in this presentation.

Nenad Ristović

KA BOLJEM RAZUMEVANJU PRAVOSLAVNOG ZAJEDNIŠTVA
U RANOJ MODERNI:

nad knjigom *Pravoslavni komonvelt* Pashalisa Kitromilidisa

Rezime

Autor analizira doprinos Pashalisa Kitromilidisa razumevanju supraidentiteta pravoslavnih naroda koji je postojao tokom mnogih vekova pre revolucionarnog XIX veka. Posebno je usredsređen na značaj zajedničke pravoslavne kulture i grčke kulture na Balkanu i razmatra nekoliko primera iz srpske kulturne istorije u tom kontekstu, posebno slučajeve Partenija Pavlovića i Dositeja Obradovića.

Saglasan je s Kitromilidisovim tumačenjem problema ukidanja Pečke patrijaršije i kritikuje etnički način sagledavanja ovog pitanja u srpskoj historiografiji što posmatra kao još jedan anahronizam.

Ključne reči: pravoslavni hrišćanski identitet, pravoslavno zajedništvo, pravoslavni komonvelt

Ptica i cveće, 1978.

Slobodan G. Markovich

Faculty of Political Science of the University of Belgrade

PASCHALIS KITROMILIDES AND THE WEAK FOUNDATIONS OF NATIONAL IDENTITY IN THE BALKANS

Abstract: The author discusses the contribution of Prof. Kitromilides to the studies of nationalism in the Balkans provided in his book *An Orthodox Commonwealth* and in his work in general. Particular attention has been given to the way that Prof. Kitromilides has conceptualised the notions of Balkan identity, how he was able to identify the main characteristics of Romaic identity within the Orthodox community, and how he has deconstructed the narratives of Balkan historians imbued with the spirit of national romanticism.

Key words: Orthodox Commonwealth, Balkan mentality, Romaic identity, national romanticism

The book *An Orthodox Commonwealth* by Prof. Paschalis Kitromilides raises many questions, and some of them we will address today. I am very thankful to Zavod – the Serbian Textbook Publisher for having accepted to publish the Serbian translation of this book, which is even more complete than its English original since it includes an article on Dositey Obradovich that is very important for Serbian readers.¹ Its cover page shows the Athonite Academy, a short-lived project of Hellenophone Enlightenment to create an Orthodox university on Mount Athos. This photo was provided to Zavod through author's mediation by the brotherhood of Vatopedi monastery and it contributes to the fact that the Serbian edition is, I believe, more visually attractive than the English original.

To translate this book Zavod needed two translators (one for English and French, Ms. Miljana Protić, and one for the purified modern Hellenic idiom, the so-called *katharevousa*, and that was Ms. Milica Špadijer). They did their difficult job more than well and I am sure that students of the Serbian edition of this book will know to appreciate it.

1 The article was originally published in the journal of the Institute for Balkan Studies *Balcanica*: Paschalis M. Kitromilides, „Dositej Obradović and the Greek Enlightenment“, *Balcanica*, No. XLIV (2013), pp. 201–207.

The book also needed an able editor who was, I must say, very dedicated to this project. Mr. Dragan Berkuljan found a personal touch and connection with this book. I am thankful to all of them and I am very thankful to the Director of Zavod, Mr. Dragoljub Kojčić, who accepted to complete a project that had originally been initiated by persons who had in the meantime become ex-editors.

I am also very thankful to the Faculty of Political Science which enabled us to recently open the Centre for British Studies and today's presentation is only the first in a series that will follow, and you will all be duly informed about its programmes through e-mails and social media in the period to come.

I am glad to announce that contributions to this book launch will be printed in a special thematic issue of the Belgrade journal *Hereticus*. One of its thematic issues for 2018 is to be dedicated to the „False continuity of nations“ and today's presentations will be included in this thematic issue.

I have a great honour today to say a few words on the occasion of the publication of the Serbian edition of the book *An Orthodox Commonwealth* written by Paschalis Kitromilides, a well-known political scientist and historian of ideas of the University of Athens. For more than three decades he has been producing classical works on the Enlightenment in general, and particularly on the so-called Graecophone/Hellenophone Enlightenment. His doctoral dissertation at the University of Harvard (1979) is entitled *Tradition, Enlightenment and Revolution: Ideological Change in Eighteenth and Nineteenth Century Greece*. His papers on Enlightenment, nationalism and the Orthodox Commonwealth were originally published by Ashgate in two separate volumes. The first of the volumes is entitled *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, and the second volume has been translated into Serbian and printed at the beginning of 2017 in Belgrade.² His other important books are *Adamantios Koraes and the European Enlightenment* and *Enlightenment and Religion in Orthodox World*. Both books have been published by the Voltaire Foundation, the former in 2010, the latter in 2016. I would like to add that he belongs to the Harvard and Cambridge schools of intellectual history and that he held visiting appointments at both the University of Cambridge and the University of Oxford.

To illustrate what an impact his works have made I will mention something that greatly impressed me when I saw it. When twenty years ago the famous book by Maria Todorova *Imagining the Balkans* appeared,

2 Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, Variorum collected studies series (Aldershot: Ashgate, 1994); *Idem, An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Variorum collected studies series (Aldershot: Ashgate, 2007).

I noticed one peculiar element in her very detailed bibliography containing close to 1,000 units and covering more than 30 pages.³ In it the author with the highest number of quoted works is precisely Paschalis Kitromilides. Todorova quoted 5 works by Michel Foucault and Edward Said, 7 by Nicolae Iorga and 9 by Paschalis Ktiromilides, and as many of her own works. In other words, by the late 1990s Prof. Kitromilides had already earned the repute of one of the leading experts for the question of origins of nationalism in the Balkans.

There are three important sets of questions that he has raised. They are relevant for historiography as well as for political science and have occupied attention of Prof. Kitromilides for many decades. These issues are:

1. History of Enlightenment and in that field one finds him as an intellectual historian.
2. History of Hellenophone Enlightenment in all of its dimensions. Within this topic he appears both as an intellectual historian and as an expert in Balkan Studies.
3. The question of emergence of national identities in the Balkans. In this dimension he appears as a historian, but also as an expert on nationalism studies and as a political scientist.

Prof. Kitromilides has for years dealt with the issues of Hellenophone/Graecophone Enlightenment. This stream of Enlightenment had a remarkable influence not only on Romaic Romans, many of whom subsequently became modern Hellenes, but also on the entire Orthodox Commonwealth. Its influence was strong in the Aegean Islands, Asia Minor, and in various areas populated by ethnic Greeks, but was also strong in Wallachia, Moldova, and in Bulgarian areas. Within the so-called Byzantine Commonwealth this branch of Enlightenment had the smallest impact in Serbian ethnic areas, although it was by no means absent from them. However, its relative weakness in Serbian areas has contributed to an almost total lack of interest for this phenomenon in Serbian historiography. The Hellenophone Enlightenment had a huge geographic scope reaching as far as Romaic/Greek commercial colonies were able to spread themselves. It included areas from Marseilles to the Black Sea and from German lands to Alexandria.

The phenomenon of nationalism and modern Balkanology

In his historical study of the modern history of Salonica Mark Mazower quoted international observers who described the first campaign

3 Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1997), pp. 217–250.

during the Balkan Wars as „a war waged not only by the armies but by the nations themselves“, a war that had as its aim „a complete extermination of an alien population.“⁴ What Mazower described is the moment of climax of Balkan nationalisms, and it is exactly this identity-related phenomenon that the author has had to deal with. But, he did not deal with nationalism in its usual incarnations, but rather with nationalism as a narrative technique. This technique was employed to legitimise ethno-national states in the Balkans, and concomitantly with legitimising them it had to de-legitimise other identities that co-existed with national identity and that had pre-existed it. This was done by simple redefinitions of certain key elements of identity, not only in their present appearance but also in their past incarnations. And this redefinition was very close to the eradication of all traces of some other identities from history. This has left a dire legacy to contemporary historians who had to become not only intellectual historians but also intellectual archaeologists since they had to excavate certain phenomena that had first been intentionally covered up by the first generation of nationalist narratives, and for later generations of national narratives they seemed simply as if they had never existed. Excavating past identities deeply suppressed and put aside by national narratives has essentially been the task to which Prof. Kitromilides has been fully committed for several decades.

The period after 1848 was the period of flourishing of nationalism in continental Europe. It reached particular countries and different groups in various periods. By the beginning of the 20th century nationalism reached its widespread phase in Balkan Christian states such as: the Hellenic Kingdom, the Kingdoms of Romania and Serbia or the Principality of Bulgaria. Strong national feelings that became a mass phenomenon among Balkan Christians by the beginning of the 20th century had hardly existed even in a mild form one century earlier, and had not existed at all in the mid-18th century and earlier.

At the beginning of the 20th century major cities in the Balkans in symbolic terms give the impression of belonging to very clearly defined ethno-national cultures. Street and square names, flags of ethno-national states flying from the buildings of state and cultural institutions, public monuments commemorating contemporary and historical national figures, in other words all the symbols that represent a „nation“, have been designed with one and the same aim: to send a clear message on the existence and continuity of a clearly defined ethno-national identity. The impression that one gets watching these sights is that Athens, Sofia,

4 Mark Mazower, *Salonica City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430–1950* (London and New York: Harper Perennial, 2005), 1st ed. 2004, p. 334.

Belgrade or Bucharest symbolise one and the same community that gave name to the ethno-national states that they are capitals of. Another impression that this symbolism aspires to evoke is of their communities being deeply rooted in continuous and immemorial time. Thus spokespersons of an ethno-national community become supreme custodians of the past, often the only judges of the present and unerring prophets of its future. The same is the case with other major towns of these states such as Salonica, Plovdiv, Nish or Jassy.

Authors like Paschalis Kitromilides and Mark Mazower have demonstrated that this impression is a result of certain narratives that were subsequently created, but were actually designed many decades or many centuries after the periods that they allegedly dealt with. Those narratives were created through cultural policies of nascent ethno-national states and were then projected onto the past. With his seminal paper „Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans,“ published in 1989, Kitromilides became a pioneer of nationalism studies in the Balkans and this paper has become unavoidable for nationalism studies dealing with the question of emergence of nationalism in the Balkans.⁵

In the first study in the book *An Orthodox Commonwealth* entitled „‘Balkan Mentality’: History, Legend, Imagination“ the author is in search of a common Balkan mentality. He acknowledges the huge contribution of Jovan Cvijić to the conceptualisation of the notion of mentality (he considers Cvijić as one of the creators of the notion of mentality even in France).⁶ Searching for this common mentality, he realises the impossibility of finding a common denominator among Balkan peoples in the era of nationalism at the beginning of the 20th century. As the author states: „Since the emergence and consolidation of national states in the Balkans in the century from about the 1830s to the 1920s individual national ‘mentalities’ (Greek, Bulgarian, Romanian, Serbian, Turkish, Albanian) have replaced whatever could be described as a common ‘Balkan mentality’“. For this reason he decides to go back to the period 150 years before Cvijić, when no nationalism existed in the Balkans. By analysing

5 Paschalis Kitromilides, „‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans“, *European History Quarterly*, Vol. 19 (1989), pp. 149–194.

6 Cvijić’s main work was published in France during the Great War: Jovan Cvijić, *La péninsule balkanique. Géographie humaine* (Paris: Librairie Armand Colin, 1918). It was not translated into English. However, *The Slavonic and East European Review* published several articles from his collected studies that are related to his main book. Jovan Cvijić, „Studies in Yugoslav Psychology“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 9, No. 26 (Dec., 1930), pp. 375–390; Idem, „Studies in Yugoslav Psychology (II)“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 9, No. 27 (Mar., 1931), pp. 662–681; Idem, „Studies in Yugoslav Psychology (III)“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, No. 28 (Jun., 1931), pp. 58–79.

three Orthodox authors he endeavoured to sketch what could have been the Balkan or Orthodox mentality of that age. These three authors are Constantine Dapontes (1713/14–84) of Skopelos, Sofroni (1739–1815), Bishop of Vratsa (better known to Balkan Slavs as Sofroniye Vrachanski), and priest Matija Nenadović. Following their works he uncovers an Orthodox symbolic world of the 18th century in which there are at least three shared characteristics:

1. A sense of time defined by the ecclesiastical calendar: the passage of time was felt to revolve around the succession of feast days in the Orthodox calendar, and daily life was punctuated by the Saint's days;
2. Presence of the supernatural in daily life that is integrated in everyday experience;
3. An individual's life was organised around sacramental church life. „An Orthodox individual's autobiography was essentially a record of one's participation in the sacraments of the church...”⁷

He remarks: „In its tempestuous course the nineteenth century was to witness the erosion of the common 'mentality' of Balkan orthodoxy and its gradual replacement by mutually exclusive national identities, which more often than not came into violent collision with each other.”⁸ In addition to the Balkan mentality there was also something that the author identifies as „the community of the Orthodox.” It was based on three factors: the Church, higher education and commerce. People like Theodor Kavalliotis who compiled a Romaic-Vlach-Albanian glossary in 1770, or Daniel of Moschopolis who prepared a quadrilingual dictionary of Romaic-Vlach-Bulgarian-Albanian, and published it in 1802, were Vlachs by ethnic origins but Romaic by culture. The author concludes that his intellectual heroes from the 18th centuries who shared the Romaic identity would not understand what happened in the period after they wrote. „I have a strong suspicion“, he claims, „that their worst shock would come at the sight provided by their most sacred treasure and ingredient of shared identity, Orthodoxy, after the ravishes it has suffered from nationalism“.⁹ In other words nationalism accompanied by ethnophyletism shook the very foundations of the Orthodox Commonwealth and contributed to its collapse.

7 Paschalis Kitromilides, „'Balkan mentality': history, legend, imagination“, in Idem, *An Orthodox Commonwealth*, p. I – 177.

8 Ibid, p. I 184.

9 Paschalis Kitromilides, „Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century“, in Idem, *An Orthodox Commonwealth*, pp. II 145.

However, the author does not easily subscribe to the line which simply rejects nationalism and corresponding nation-states without any real effort to properly understand both of these notions. He marks as „cognitive confusion“ tendencies „to demonize the nation-state instead of trying to understand its rise, consolidation and impact as inescapable historical phenomena that transform and homogenize societies in ways unimaginable from the perspective of pre-modern pluralism.“¹⁰ Therefore his effort is to encourage „self-understanding in Balkan societies“¹¹ in order to prevent Balkanism, as he calls it, or, as perhaps would be more precise to say, in order to prevent auto-balkanisation since this phenomenon may also come from internal sources. He essentially advocates self-reflection of Balkan historians about local phenomena, but a kind of reflection that would be „critical introspection“ at the same time.

Many events of the 17th and 18th centuries or even from earlier periods were seen through the lens of nationalist historiographies of the 19th century. In efforts to bring them back to surface the author has demonstrated an excellent ability to fuse the findings of British and French historiographies, and in this sense his effort resembles the one made by Traian Stoianovich although they reached somewhat different results in certain aspects.¹²

Who are Romaioi (Ρωμαίοι) or Romaic Romans?

This identity survived not only among ethnic Greeks but also in isolated zones inhabited by the Orthodox population throughout the Balkans. Such was the case with the village Arvanasi near Veliko Trnovo. A local musician, Dimitrakis Georgiadis papa Symenidis (of the family of priest Simeon), wrote a manuscript in 1858–1869. What kind of identities does this manuscript reveal? He calls the village a Romaic settlement (Ρωμαίων κατοικία), and for local populations he employs the term Ρωμαίοι (Romaioi). He has been Bulgarianised and called Dimitrius Popsymeonov by Bulgarian scholars and Hellenised and dubbed a Hellene by Hellenic scholars. However, the author convincingly shows that in this specific village the Romaic identity survived till the end of the 19th century.¹³

The Great Church emanated this kind of identity in early modernity. However, nationalism affected even the Great Church. Manuel Gedeon,

10 Paschalis Kitromilides, „In the Pre-Modern Balkans...: Loyalties, Identities, Anachronisms“, in Idem, *An Orthodox Commonwealth*, pp. IV 29.

11 Ibid, p. IV 19.

12 See Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization* (New York: Alfred A. Knopf, 1967). An expanded version of this book was published in 1994: Idem, *Balkan Worlds. The First and the Last Europe* (Armonk and London: M. E. Sharpe, 1994).

13 Paschalis Kitromilides, „In the Pre-Modern Balkans...“, pp. IV 25–28.

„a genuine spokesman for the Orthodox ecumenicity“, was utterly disappointed by the level of nationalism he witnessed in Mount Athos in the mid-1880s when he noted „racial recriminations between monks“ that „disfigure the mission and character of an Orthodox monk.“¹⁴ In another essay the author claims that „the common Greek-speaking culture of the intellectual elite of the Balkans did not disappear until both the ecumenical heritage of the Orthodox Church and the cosmopolitan humanism of the Enlightenment were destroyed in south Eastern Europe by nationalism later in the 19th century.“¹⁵

Allow me to add a Serbian example describing the collapse of the Orthodox Commonwealth. By the beginning of the 20th century a mere change of ethnicity of monks in certain areas could lead to the change of ethnicity of the population. The book *The Dechani Question* by Dušan T. Bataković clearly shows that religious-ethnic identity of related Orthodox Slavic peoples could easily be turned towards one or other national idea depending on political circumstances.¹⁶ In 1903 Russian monks came to the monastery of Dechani in Ottoman ruled Metohia and local Serbs immediately began to be Russified without any encouragement of official Sankt-Petersburg. This policy was conducted by the new administrator of the Dechani Monastery, hieromonk Arsenius who was supported in this action by Tuholka, the Russian Consul in Prizren. This was, however, not an imposed policy nor was there any particular Russian plan in this sense. It was the Serbs of Metohia themselves who demonstrated their inclination to adopt the Russian identity, and Russian monks accepted this readily and encouraged it. In political terms this policy was conducted by the „Russian Party“ that acted in Peć, Prizren and Djakovica. It had a huge impact on local Serbs. It was already in the autumn of 1904 that local Serbs started to ask each other: „What are you: A Russian or a Serb?“ Deputy Serbian Consul in Priština, who later became a famous Serbian poet, Milan Rakić, noted on July 19, 1905: „Some teachers and priests told me in Peć that this disgrace – the Russian Party – has lately begun to spread to villages. Even the villagers do not want to mention Serbs or Serbia but rather publicly claim that they are Russians. This disgrace was brought to us by the Russian monks in Dechani, by Tuholka in Prizren and by our own criminal negligence.“¹⁷ It was only at the end

14 Paschalis Kitromilides, „Athos and the Enlightenment“, in Idem, *An Orthodox Commonwealth*, p. VII 272.

15 Paschalis Kitromilides, „Orthodox Culture and Collective Identity“, p. II 138.

16 Душан Т. Батаковић, *Дечанско питање* [Dušan T. Bataković, *The Dechani Question*] (Belgrade: Prosveta, 1989).

17 Милан Ракић, *Конзулска писма* [Milan Rakić, *Consular Letters*], ed. Andrej Mitrović (Beograd: Prosveta, 1985), p. 58.

of 1909 that the Russian Embassy in Constantinople ordered the monks of Dechani to make no parties including Russophilic ones. Consequently, the Russian party quickly disappeared.

Following the logic of the studies in *An Orthodox Commonwealth* one must suppose that Russian monks from the 18th century would never have attempted anything similar as their successors more than a century later. They would have been content to be in touch with fellow Orthodox Christians and their ethnicity would have been of secondary importance to them. Russian monks from the beginning of the 20th century, however, came to Metohia not only as Orthodox missionaries, they also came as persons imbued with a specific national identity, and they wanted to offer that identity as well to their parishioners.

Weak foundations of national continuity

There is another point that Prof. Kitromilides raises in this book. It is the question of false continuity in constructing national narratives. In nationalism studies it has been shown many times that a single scholar was able to change the course of national aspirations and national self-identification of a certain ethnic group. One such scholar was Konstantinos (Constantine) Paparrigopoulos. He wrote the very influential *Istoria tou Ellinikou ethnous* (History of the Hellenic Nation) in five volumes in 1860–1874. Early Hellenic patriots like Adamantios Koraes wanted to promote the Hellenic component over the Romaic Roman component. The contempt for Byzantium present among French, English and other Enlightenment figures only strengthened the focus of Hellenic patriots on ancient Hellas. Paparrigopoulos was the first who was able to fuse the two streams: one representing the grandeur of classical Hellenism and the other epitomised by the Mediaeval Eastern Roman Empire. He did it by nationalising Byzantium, which in his interpretation became another expression of Hellenism. By dedicating three of the five volumes of his history to Byzantium he made a particular effort to establish continuity between the Hellas of Pericles, the Hellenism of Alexander the Great, Christian Hellenism, the Hellenism of Byzantium and the modern Hellenic Kingdom. Thus the Greek nation became in his interpretation „an immutable and timeless social organism.“¹⁸ He made an impact on other Balkan historiographies. Nicolae Iorga with his ten-volume *History of the Romanians*, and Vasili Zlatarski with his focus on mediaeval Bulgaria made similar efforts for Romanians and Bulgarians. The way that all three of

18 Paschalis Kitromilides, „On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Greek Idea“ in Idem, *An Orthodox Commonwealth*, pp. X 29.

these nations understand their continuity today owes a great deal to the three above mentioned historians.

This book has a manifold importance for several disciplines, and I will single out several fields that may greatly benefit from consulting essays collected in this book. These fields are:

1. Neo-Hellenic studies,
2. History of the modern Balkans,
3. Nationalism studies, and
4. Analysis of relations between Orthodoxy and modernism.

Therefore it is indeed a great privilege to have this book available in Serbian translation. It is naturally a great pleasure to open this academic series of lectures and book-launches with such a distinguished guest as Professor Kitromilides.

Slobodan G. Marković

PASHALIS KITROMILIDIS I SLABAŠNE OSNOVE
NACIONALNOG IDENTITETA NA BALKANU

Rezime

Autor se bavi opštim doprinosom Pashalisa Kitromilidisa istraživanjima nacionalizma na Balkanu kao i doprinosom istoj temi u zborniku njegovih studija koji je izdat pod naslovom *Pravoslavni komonvelt*. Posebna pažnja je data tome kako je prof. Kitromilidis konceptualizovao pojmove balkanskog identiteta, kako je identifikovao glavne odlike romejskog identiteta u okviru pravoslavne zajednice, i kako je dekonstruisao narative balkanskih istoričara ispunjenih duhom nacionalnog romantizma.

Ključne reči: Pravoslavni komonvelt, balkanski mentalitet, romejski identitet, nacionalni romantizam

Dragan Berkuljan
Zavod – the Serbian Textbook Publisher

THE ORTHODOX COMMONWEALTH AND ENCOUNTERS IN THE BALKANS

Dear colleagues,

I have the pleasant opportunity to recommend to your attention this important, rare (especially in our circumstances), and very useful book.

The key word of the book *An Orthodox Commonwealth*, can be found, I believe, already in its subtitle – **encounters**. Our peninsula is usually known as a „gunpowder barrel“. Centuries of confrontations, clashes, war calamities and atrocities have justified the use of that expression (especially in the XX century), and it is really beneficial to find plenty of scientific evidence in this collection that, once upon a time, in the Balkan something like this was possible: „facility with which people crossed linguistic frontiers and the Protean nature of linguistic identities, which constantly shifted and also comprised multilinguality as a constituent of daily life... In the context of pre-national society, however, linguistic difference was not a source of conflict since people were multi-lingual and in absence of state boundaries, they could cross potential ethno-linguistic distinctions much more easily.“ (Chapter I, p. 171, English edition; p. 29, Serbian edition). Does this sound familiar to you: absence of external and inner boundaries, no obstacles for communication!? Are we going towards it now?

Ethnophyletism, at that time, was considered as a sin in the Orthodox Church. Orthodoxy incited cultural and educational encounters and connections (how intensive this process was can be seen, for example, in the „Synoptic Chart of the influence of Abbot Pajsije Veličkovski upon Orthodox monasticism“ – 177 foundations and 212 persons were engaged in the spreading of his teachings).

This book offers a realistic survey of the daily life of Orthodox peoples in the Balkans in the pre-national period. It seems that Orthodox communities had found a kind of balance, measuring time according to the ecclesiastical calendar, by fasts and feasts, travelling, exchanging their products and knowledge. Our ancestors lived in dynamic harmony with nature and heaven – even in the conditions of Ottoman occupation.

One can get a clear picture, from this book, of the intensive flow of ideas and influences among Balkan social, intellectual and ecclesiastical elites, as well as of the relations with the rest of Europe (see, for the

example, chapter VII, „Athos and the Enlightenment“, or chapter VIII, „Philokalia’s first journey“).

* * *

The methodology that Professor Kitromilides has adopted includes an interdisciplinary approach as well as empathy and imagination, but excludes prejudices and projections of today’s attitudes to past events.

I will take the liberty of stressing another thing, an advantage that has contributed to the quality of research and interpretation of the scientific material – *Professor Kitromilides is a politologist*.

* * *

The translation of this book was not a simple task, but here present ladies: Miljana Protić (for the English and French language) and Milica Špadijer (for the Greek language) accomplished it with great devotion and precision. I am very grateful to them.

* * *

Preparing this edition was a very good, new experience for this editor, not only because Professor Kitromilides was always ready to help, to exchange remarks and suggestions in numerous e-mail messages, but, because he gave us new glasses to see and understand the past. Looking at the Orthodox Commonwealth in such a way, maybe we will learn more about our future.

ORTHODOX CHRISTIANITY, NATIONALISM AND DEMOCRACY

I am speechless after hearing all that the other commentators had to say and all that you have discovered in this book, reading it so carefully, and on so many levels of analysis. And, of course, I don't want to take any more time or dilute with my own remarks the impression that has been created about my book.

Let me just add a few words. First to thank our publisher for undertaking the expense to publish the book in Serbian, our editor for his very conscientious and careful editorial work and for the many e-mails we exchanged, the translator for all the work she has done. I want to especially thank Slobodan, for the original idea, and to express my appreciation to all of you for the generosity and attention with which you have read the book.

Besides thanking you, I would only wish to say a few words about the motivation that went into the writing of the several articles which made up the book. If you look at the original publication dates of the articles in the collection you will notice that they are much closer together than the articles that went into the making of the earlier *Variorum* collection of my articles, the one published in 1994, which had a much broader range of original publication dates.¹ Now, the third collection of my articles, that I had prepared just before the *Variorum* series was closed down, which is made up of my studies of the history of Cyprus and the Cyprus Question, had remained in limbo.

The collection we are discussing here tonight is much more focused in terms of the dates of original publication. There is some explanation to this. The articles were written at a period in which I was deeply concerned about two sets of arguments and misconceptions which I was very upset by. One misconception was the identification of Orthodoxy with nationalism. The mid-1990s was the period of the wars in Yugoslavia, which did a great deal to solidify this misunderstanding, a misconception that assumed the complete identification of Orthodoxy with nationalism. And of course, and I am saying this with great regret, the Orthodox Church in this embattled area at the time did all it could to confirm this identification.

1 *Enlightenment Nationalism Orthodoxy* (Variorum Collected Studies Series, 1994).

Politics in Greece at the time over the Macedonian issue in the 1990s is another case in point. Again the Orthodox Church appeared as the main champion of nationalism. In fact important members of the hierarchy of the Church of Greece making sermons against a poor neighboring people who wanted a name for themselves, contributed to the impression of the total identification of Orthodoxy with nationalism. I grew up in Cyprus, where the Autocephalous Church of Cyprus, for reasons having to do with local political conflicts and antagonisms, spearheaded the nationalist movement that eventually destroyed the Island.

My concern matured through my studies in the history of ideas. I came to appreciate that that was a terrible, terrible disservice to Christianity, especially to the moral teaching of Christianity and to the Orthodox tradition itself, identifying that tradition with a secular ideology which does not have any place for the value of the individual person. It uses all of that only to promote the exigencies and fantasies of national interest and national greatness. And that was and is morally very offensive. To raise some pertinent questions over all these issues was my original motivation.

There are some biographical elements that I may refer to also. I had never visited the countries behind the Iron Curtain before the collapse of communism in 1989–1990. I remember my first visit was to Bucharest in 1992 for the first international meeting organized by the Institute of Balkan Studies, which was directed by a very great scholar, Alexandru Duțu, who had severely suffered under the communist regime. He invited me to that conference. On the last day they took us on a tour of the Orthodox monuments of Bucharest. The most important of these monuments is the Stavropoleos Church in the centre of Bucharest. It was the week after Easter and we sang the Χριστός ἀνέστη! (*Hristos anesti*) hymn in the church.

Some time later another very great Romanian scholar, who was very dear to me, Cornelia Papacostea-Danielopolu, one of the senior researchers of the Institute, made a remark that in a way enhanced my own self-awareness as a scholar of Southeastern Europe. She was a lady of Vlach origin, from a Vlach family from North-Western Greece who had moved to Bucharest in the nineteenth century. They represented a kind of survivors of the Vlach network that had provided unity to Balkan society from the Aegean to Central Europe in the 18th century through their commercial and cultural activities. And you could see the last remnants of that phenomenon in Romanian society at the end of the 20th century.

This lady, Cornelia Papacostea, was the daughter of another great Romanian scholar, Victor Papacostea, who had been director of the Romanian Institute of South East European Studies before he was put to

jail by the communist regime. She had worked as a private typist to keep her mother and father alive before she was employed by the Institute after the collapse of communism.

We met for the first time during that early visit to Bucharest. I was considerably younger than she was. We kept correspondence and in a card she sent me she said: „When I saw you, you the man of the Enlightenment, singing *Hristos anesti!* in Stavropoleos church, I was reminded of those 18th-century Enlightenment scholars who brought modern ideas to the Orthodox community“.

In that way, living that moment that she could perceive in that light, she suggested to me that what I was doing was in fact a continuation of a very long tradition, to which I feel I belong. It was at that time that I was working on these articles. So, they very much express the kind of self-awareness and self-consciousness that was developed in my mind by trying to excavate, as you very nicely put it, that part of the common experience of people in the Balkans which has been buried by the consolidation of nation-states in the 19th century and then by the continuation of the mentality of the nation-state under communism.

In this connection, the interplay of communism and nationalism, I remember another scholar of the cultural tradition of the Balkans, Nadia Danova, who once told me: „You do not know what it meant to live under a regime that was communist and nationalist at the same time“. She was referring to the confluence of two currents of authoritarianism that involved a terrible human cost for the people living under those regimes.

So, in the collection just translated into Serbian I was trying to understand all of this and to form my judgment through a critical reassessment of conventional understandings of cultural phenomena and ideological expressions, which were connected with national liberation and nation-building in our countries, especially in countries like Serbia and Greece.

My original motivation was to deal critically with the identification of Orthodoxy with nationalism and also to argue against that other misconception, which is discussed in some of the articles, about the incompatibility of Orthodoxy with liberal democracy. You hear that repeated by journalists, and by political scientists, and by anthropologists and so forth, who do not understand first the phenomena of religion, and who lack knowledge of the intellectual traditions of all our countries and especially they forget the role of the state. What we see in fact has to do with the failures of the Orthodox tradition in the modern world as essentially the results of the subjection of religion to politics, and the uses to which the national states have put the Orthodox tradition in their particular

societies. This is what has led to various false identifications, including the impression that Orthodox Christianity is incompatible with liberal democracy. Why is Orthodox Christianity incompatible with democracy, and Protestant Christianity and Roman Catholic Christianity is compatible with democracy? Why? The answer is complex but to single out only Orthodoxy as incompatible with liberty is completely mistaken and certainly unfair.

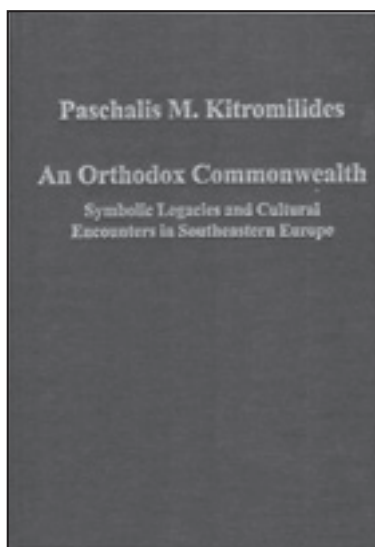
My effort in most of my recent work has been somehow not necessarily to respond or clear out but at least record and problematize all these misconceptions.

I am in that sense very glad and grateful for this Serbian incarnation of my book. When you, Slobodan, first decided to suggest to our publisher the translation of this work, I wondered why this book and not another one like the book on the Greek Enlightenment, which I consider my most representative work.² I would think that the more representative work on the Enlightenment and Greek culture, which has been translated in Russian and Romanian, could bring my ideas more effectively to the Serbian readership.

But now I can understand why, and I am very pleased and proud that we have the Serbian translation of the *Orthodox Commonwealth*.

So, thank you very much.

2 *Enlightenment and Revolution. The making of Modern Greece* (Harvard University Press, 2013).

Paschalis M. Kitromilides, *An Orthodox commonwealth: symbolic legacies and cultural encounters in Southeastern Europe*, Aldershot: Variorum, 2007.

Pashalis Kitromilidis, *Pravoslavni komonvelt. Simbolička nasleđa i kulturna susretanja u Jugoistočnoj Evropi*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2017.

ISTRAŽIVANJA

UDK 342.742
355.212.7(497.11)

Aleksa Nikolić

doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu

PRIGOVOR SAVESTI U REPUBLICI SRBIJI

Rezime: U savremenoj ustavnopravnoj literaturi često se ističe značaj instituta prigovora savesti. Sam institut se može tumačiti na više načina. Zato se autor u radu najpre bavi nastankom i istorijskom evolucijom ovog pojma, koji je prvobitno shvaćen kao religijsko pravo, ne bi li danas brojnim konvencijama Saveta Evrope i Ujedinjenih nacija bio priznat kao fundamentalno ljudsko pravo.

S tim u vezi, rad se najpre bavi univerzalnim međunarodnim standardima koji se primenjuju u slučaju prigovora savesti. Autor posebno ističe značaj prakse Komiteta UN za ljudska prava, koji je aktuelizovao pitanje prigovora savesti, došavši do zaključka da se prigovor savesti može posredno izvesti prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti.

U drugom delu rada autor se najpre bavi nastankom i analizom ovog instituta u našem pravnom sistemu. S tim u vezi, detaljno su analizirani član 137. Ustava Savezne Republike Jugoslavije, članovi 296–300. Zakona o Vojsci Jugoslavije, odnosno praksa Saveznog Ustavnog suda. Autor iznosi niz argumenata kojim ističe nepreciznost i kontradikciju tada važećih odredbi. Potom je analiziran normativni okvir našeg pozitivnog Ustava. Posebno je važno reći da je donošenjem Zakona o civilnoj službi unapređen ustavni okvir, čime je prigovor savesti kod nas u potpunosti priznat kao ljudsko pravo. Na kraju, s obzirom na najavljenju promenu Ustava, autor naročitu pažnju usmerava na neophodnost zadržavanja ovog instituta i u budućem ustavnom rešenju.

Ključne reči: prigovor savesti, ljudska prava, međunarodne konvencije, Komitet UN za ljudska prava, Ustav

Uvod

Prigovor savesti je, uporednopravno posmatrano, relativno nov institut međunarodnog prava i nacionalnih zakonodavstava. Nekada se pod ovim pojmom podrazumevalo isključivo religijsko pravo, a danas on proizilazi iz prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti, te kao takav ima značaj fundamentalnog ljudskog prava, što je potvrđeno brojnim

konvencijama Ujedinjenih nacija, Saveta Evrope i drugih istaknutih međunarodnih organizacija.¹

Ideološka osnova prigovora savesti se zasniva na ideji odbijanja da se učestvuje u ubijanju drugih ljudi.² Međutim, u svojevrsnom smislu, prigovor savesti predstavlja i pravo na otpor. Na to ukazuje i Habermas (*Habermas*) ističući da sva ljudska prava predstavljaju proizvod revolucionarne borbe, pritisaka i inicijativa socijalnih pokreta i civilnog društva.³

Sam pojam možemo tumačiti u užem i širem smislu. U užem bi podrazumevao odbijanje služenja vojnog roka, dok bi u širem smislu prigovor savesti mogao da obuhvata i slučajeve u kojima lice koje radi u vojnoj industriji odbija da proizvodi ili distribuira oružje koje je namenjeno ratnim potrebama ili koje je samo po sebi štetno po okolinu, kao i na lica koja odbijaju da plaćaju deo poreza namenjen vojnom budžetu. Brizmans (*Brisemans*) skreće pažnju da su ovi oblici sve popularniji, budući da su u manjoj meri pravno regulisani.⁴ U novije vreme, prigovor savesti se u širem smislu može odnositi i na situacije u kojima lekari odbijaju da izvrše svoju profesionalnu dužnost.

Danas, s obzirom na uporednopravna iskustva, prigovor savesti najčešće definišemo kao pravo građana da svoju vojnu obavezu zamene alternativnim služenjem u civilnim službama.⁵ S tim u vezi, u nastavku rada, autor analizira nastanak i razvoj ovog instituta našem pravu, s kratkim osvrtom na njegov istorijat i u međunarodnom pravu. Potom je analiziran normativni okvir našeg pozitivnog Ustava.

Posebno je važno reći da je donošenjem Zakona o civilnoj službi unapređen ustavni okvir, čime je prigovor savesti kod nas u potpunosti priznat kao ljudsko pravo. Na kraju, s obzirom na najavljenju promenu Ustava, autor smatra da ovaj institut treba da ostane *materia constitutionis* i u budućim ustavnim rešenjima.

1 Član 18. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, član 18. Međunarodnog Pakta o građanskim i političkim pravima, član 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima i građanskim slobodama, član 10. Povelje o fundamentalnim pravima EU itd.

2 J. Buturović, „Prigovor savesti i civilno služenje“, *Status prigovarača savesti i dvojnih državljana* (ur. Hadžić, M., Resanović), Savremena administracija, Beograd, 2002, 36.

3 J. Habermas, „The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights“, *Philosophical Dimensions of Human Rights* (ed. C. Corradetti), Springer, Dordrecht, 2012, 63–81.

4 S. Brisemans, *The right to Conscientious objection and the European Parliament*, EBCO, Bruxelles, 1995, 6.

5 Vid. H. Takemura, *International Human rights to Conscientious Objection to Military Service and International Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders*, Springer, Heidelberg, 2009, 78.

Istorijat

Nastanak prigovora savesti pravници najčešće vezuju za protestantske pokrete u Holandiji i Engleskoj koji datiraju iz XVI i XVII veka. Tako su još 1549. i 1580. godine u Holandiji doneti zakoni koji su, na osnovu verskih ubeđenja, predviđali mogućnost oslobođanja vojne obaveze. U Engleskoj su 1660. godine Kvekeri⁶ javno saopštili kralju Čarlsu II da ne žele da, bilo u ime Carstva Hristovog, niti u ime ovozemaljskog carstva, učestvuju u ratnim i drugim oružanim sukobima. Čak je i Napoleon u Francuskoj odobrio izuzeće od vojne službe protestantskim anabaptistima.⁷ Pravo na prigovor savesti je najpre ozakonjeno u skandinavskim protestantskim zemljama poput Norveške (1900), Danske (1917), Švedske (1920) i Finske (1931), ali i u Velikoj Britaniji (1916) i Holandiji (1922).

Vremenom su se razlozi za prigovor savesti proširili, te je osim religijskih ubeđenja ovaj pojam počeo da važi i za etička, moralna, filozofska i politička uverenja. Samim tim, prigovor savesti više nije predstavljao isključivo religijsko pravo, već mu je pridodat karakter fundamentalnog ljudskog prava. Takvo tumačenje ovog instituta je naročito došlo do izražaja u Evropi nakon Drugog svetskog rata.

Budući da je institut prigovora savesti novijeg datuma, odnosno da njegova institucionalizaciji počinje tek u drugoj polovini XX veka, (i dalje) ostaje sporno univerzalno shvatanje ovog pojma. Prva međunarodna institucija koja je zauzela konkretno politički i pravni stav po ovom pitanju bio je Savet Evrope koji je najpre definisao principe i domašaje pravnog regulisanja ovog instituta Rezolucijom 337. iz 1967. godine.⁸

Prema ovoj rezoluciji, licima koja podležu vojnoj obavezi i koja iz razloga savesti ili drugih iskrenih religijskih, etičkih, moralnih, humanitarnih, filozofskih ili drugih sličnih razloga odbiju da izvrše vojnu službu, imaju pravo da budu oslobođene takvog služenja, u skladu sa priznatim pravom na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Ovo pravo predstavlja logičnu posledicu osnovnih prava pojedinca u zakonima država članica,

6 Kvekeri ili Društvo prijatelja predstavljaju hrišćanski pokret koji je nastao u Engleskoj u XVII veku. Oni nemaju obrede, sveštenstvo niti veruju u biblijske spise, jer smatraju da nam se Bog obraća i dalje. Život je za njih sam po sebi dobar, te nastoje da ga žive u miru i kroz društveno-koristan rad. Čovek je za njih iskra Božje svetlosti, te je stoga vredan poštovanja. Za vreme građanskog rata u Sjedinjenim američkim državama pomogli su velikom broju crnaca da prebegnu u Kanadu. Njihova nesebičnost naročito je bila zapažena u Drugom svetskom ratu. Godine 1947. dobili su Nobelovu nagradu za mir. Detaljnije: J.E. Calvert, *Quaker Constitutionalism and the Political Thought of John Dickinson*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

7 S. Briesmans, 5.

8 Resolution 337, Council of Europe dok. S-RE-337 (26.01.1967).

koje garantuje član 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima (sloboda misli, savesti i veroispovesti). Preporukom br. 478 (1967) Skupština Saveta Evrope je urgirala pred Komitetom ministara da obrazuje poseban tim eksperata koji će pripremiti nacrt posebne konvencije. U njoj bi se posebno naglasio značaj Rezolucije 337 a, sekundarno, ona bi predstavljala poziv državama članicama da u svoja zakonodavstva unesu principe otelotvorene Rezolucijom 337. Međutim, ona nikad nije doneta. Džojls (*Joyce*) zbog toga dobar deo krivice pripisuje Savetu Evrope, smatrajući da je on trebalo da izvrši jači pritisak na države članice.⁹

Ujedinjene nacije su se, nakon donošenja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima 1948, držale prilično pasivno po ovom pitanju. Međutim, aktivnošću Komiteta UN za ljudska prava, pitanje prigovora savesti se ponovo aktuelizuje. U Komentaru br. 22 (1993)¹⁰ Komisija prihvata pravo na prigovor savesti u slučaju upotrebe smrtonosne sile. Kao opravdanje za ovakvo delovanje, Komisija navodi da se ono može posredno izvesti iz člana 18. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.¹¹ Međutim, Mari Frans Mejor (*Marie France Major*) s razlogom postavlja pitanje može li prigovor savesti nastaviti da postoji samo kroz praksu Komiteta za ljudska prava UN, ili je neophodno da bude pismeno potvrđen?¹² Komitet UN za ljudska prava odlučuje da Rezolucijom 1998/77 nazvanoj *Prigovor savesti u vojnoj službi*¹³ potvrdio stav do kog je došao u praksi. U slučaju *Jun i ostali protiv Južne Koreje*,¹⁴ Komitet je zaključio da prigovor savesti „proizilazi“ i „nasleđuje“ član 18. Pakta. Time je, i formalnopravno, zaokružena evolucija u shvatanju instituta prigovora savesti.

Ovakvo stanovište je prihvatio i Savet Evrope 2011. godine kada se Evropski sud za ljudska prava (ESLJP) u slučaju *Bajatjan protiv Nemačke* pozvao na član 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima, čime je

9 J.A. Joyce, *Human rights: International documents*, Sijthoff and Noordhoff Publishers, Alphen aan den Rijn, 1978, 1665.

10 United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 22 (1993) UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add.4[11].

11 Ovaj stav je potvrđen i u slučaju: *Westerman v. the Netherlands*, Communication No. 682/1996.

12 M. France Major, „Conscientious objection and International law: A Human right“, *Case Western Reserve Journal of International law*, 2/1992, 378.

13 UN Commission on Human Rights, 54th Session, Report to the Economic and Social Council on the 44th Session of the Commission: Draft report of the Commission (22 April 1998), UN DocE/CN.4/1998/SR.58, 11 [54].

14 Yeo-Bum Yoon and Myung-Jin Choi v Republic of Korea (CCPR/C/88/D/1321–1322/2004 of 23 January 2007); Eu-min Jung et al v Republic of Korea (CCPR/C/98/D/1593–1603/2007 of 14 April 2010); Min-Kyu Jeong et al v Republic of Korea (CCPR/C/101/D/1642–1741/2007 of 5 April 2011); Min-Kyu Jeong et al v Republic of Korea (CCPR/C/101/D/1642–1741/2007 of 5 April 2011), para. 7.3.

potvrđeno shvatanje prigovora savesti kao ljudskog prava derivativno izvedenog iz prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti.¹⁵

Razvoj prigovora savesti u našem pravu

Druga Jugoslavija (1945–1991), iako potpisnica brojnih multilateralnih i bilateralnih konvencija o ljudskim pravima, u svom zakonodavstvu nije priznavala institut prigovora savesti. Prema tada važećem jugoslovenskom zakonodavstvu¹⁶ svako odbijanje prijema i upotrebe oružja, te izbegavanje vojne službe, bilo je podvrgnuto strogim krivičnim sankcijama.¹⁷ Međutim, malo je poznato da je odlukom Predsedništva u aprilu 1989. godine prigovor savesti legalizovan i u SFR Jugoslaviji.¹⁸ Doduše, njegova primena će doživeti ekspanziju u građanskom ratu, što će doprineti da se ovaj institut posebno reguliše u ustavima novonastalih država.¹⁹

Prigovor savesti je prvi put svoje mesto pronašao u našem zakonodavstvu u Ustavu Savezne Republike Jugoslavije iz 1992. godine. Član 137. tadašnjeg Ustava je predviđao da „građanin koji zbog verskih ili drugih razloga savesti ne želi da ispuni vojnu obavezu pod oružjem, može svoju vojnu obavezu u Vojsci Jugoslavije da ispuni bez oružja ili u civilnoj službi, u skladu sa saveznim zakonom“. Pravna analiza ove odredbe ukazuje da je prigovor savesti bio priznat na osnovu dve vrste razloga: a) verskih i b) drugih razloga. Ovde je ustavotvorac teret bližeg određenja ovog instituta prepustio saveznom zakonu, odnosno Zakonu o Vojsci Jugoslavije.²⁰

15 European Court of Human Rights, Case of Bayatyan v. Armenia (Application no. 23459/03).

16 Krivični zakon, *Službeni glasnik SFRJ*, br. 44/76.

17 Krivični zakon iz 1976. godine, a kasnije i Osnovni krivični zakon, predviđali su ova dva krivična dela u okviru grupe krivičnih dela protiv oružanih snaga, što je bilo kritikovano od strane stručne javnosti, budući da je SFR Jugoslavija ratifikovala Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) 23. marta 1976. Videti: *Službeni list SFRJ* (međunarodni ugovori) br. 07/76.

18 C. Moskos and J. Whiteclay Chambers, *The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, Oxford University Press, Oxford, 1993, 172–173.

19 Čl. 137 Ustava SRJ; čl. 47, st. 2 Ustava Hrvatske, čl. 46. Ustava Slovenije. U BiH je prigovor savesti bio regulisan čl. 66, 76. i 82. Zakona o vojsci Federacije BiH, odnosno čl. 215–219. Zakona o vojsci Republike Srpske. Međutim, daljom revizijom Dejtonskog ustava, u januaru 2006. godine usvojen je jedinstven Zakon o odbrani BiH, koji više ne reguliše prigovor savesti. U Makedoniji (BJRM) ne postoji pravni okvir kojim je pitanje prigovora savesti regulisano.

20 Zakon o Vojski Jugoslavije, *Službeni glasnik SRJ*, br. 43/94. Zanimljivo je da je upravo ovaj zakon suzio ustavom zagarantovano pravo na prigovor savesti. Naime, kao opšti zaključak može se konstatovati da ustavno i zakonsko regulisanje prigovora savesti u sadržinskom smislu nije u skladu sa pravom na prigovor savesti kao fundamentalnim ljudskim pravom, dok je u procesnom smislu postupak ostvarivanja prava na prigovor savesti bitno odstupao od opštih načela procesnog

Iako je prigovor savesti svoje formalno-pravno mesto pronašao u našem pravu, suštinski se on i dalje nije priznavao kao fundamentalno ljudsko pravo. Ovaj zaključak se može izvesti na osnovu okolnosti što je prigovor savesti u Ustavu SRJ regulisan u okviru odeljka koji se odnosi na Vojsku Jugoslavije, i to kao način ispunjenja vojne obaveze, a ne u odeljku o pravima i slobodama.²¹ Sa druge strane, u odeljku koji se bavi slobodama, pravima i obavezama čoveka i građanina, zajamčena je sloboda ubeđenja, savesti, misli i javnog izražavanja mišljenja,²² kao i pravo i dužnost odbrane Savezne Republike Jugoslavije od strane svakog građanina.²³ Samim tim, način normiranja u saveznom Ustavu nas navodi na zaključak da pravo na prigovor savesti nema onu ulogu i značaj koji bi trebalo da ima kao fundamentalno ljudsko pravo.²⁴

Na ovakav zaključak nas upućuje i odluka Saveznog Ustavnog suda (SUS) koji nije prihvatio inicijativu za ocenu ustavnosti Zakona o Vojski Jugoslavije koji u članu 298. propisuje „da se na prigovor savesti može pozvati samo prilikom regrutacije, a ne i kasnije“. Time se rezervistima ne daje ustavom garantovano pravo na prigovor savesti. Prema mišljenju SUS-a, sam Ustav određuje da se ovo pravo ostvaruje „u skladu sa saveznim zakonom“.²⁵ Iz ovog mišljenja Suda proizilazi da se obuhvat prava na prigovor savesti određuje isključivo zakonom.²⁶ Stoga, kako navodi Petrov, „Savezni Ustavni sud možemo okarakterisati kao „bojažljiv organ“, a nikako kao bitan činilac izgradnje poretka zasnovanog na vladavini prava“.²⁷

Nastankom Državne zajednice Srbija i Crna Gora, stiču se svi uslovi za ostvarivanje prava na prigovor savesti. Naime, Ustavna povelja SCG,²⁸ kao i Povelja o ljudskim i manjinskim pravima,²⁹ priznale su institut prigovora

zakonodavstva. Detaljnije o ovome: S. Lilić, „Prigovor savesti i upravni postupak“, *Pravni život*, 9/1995, 721–729.

21 S. Lilić, B. Kovačević-Vučo, „Prigovor savesti kao fundamentalno ljudsko pravo“, *Ljudska prava*, 1–2/1998, 29–30.

22 Član 35. Ustava SRJ.

23 Član 67. Ustava SRJ.

24 S. Lilić, B. Kovačević-Vučo, 30.

25 Savezni Ustavni sud, Rešenje IU br. 51/94, 25.05.1994.

26 Međutim, ovakvo rešenje Saveznog Ustavnog suda i ne čudi mnogo, budući da su sudije Ustavnog suda mogla da budu i lica koja nisu pravnici. Tako je na sednici Narodne skupštine 30. maja 1991. godine, za sudiju Ustavnog suda izabran ekonomista. M. Filipović, „Nezavisnost ustavno-sudske funkcije“, *Pravni život*, 11/1997, 1131–1132. Navedeno prema: V. Petrov, „Istaknut pravnik - poseban uslov za izbor sudija Ustavnog suda ili prazna ustavna norma?“, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 3/2013, 43.

27 *Ibid.*

28 Član 58. Ustavne povelje SCG.

29 Član 28. Povelje.

savesti kao osnovno ljudsko pravo. Sve to je dovelo do usvajanja Uredbe o izmenama i dopunama Uredbe o vršenju vojne obaveze koju je usvojio Savet ministara SCG krajem avgusta 2003. godine.³⁰

Prigovor savesti u važećem pravu

Nakon referenduma 2006. godine u kojem se Crna Gora opredelila za nezavisnost, Srbija je igrom slučaja obnovila svoju državnost. Ustav koji je Srbija donela 2006. godine je u članu 45. predvideo pravo na prigovor savesti. Sama realizacija ovog prava predviđena je Zakonom o Vojsci Srbije,³¹ dok je detaljnije uređenje ovog instituta izvršeno u Zakonu o civilnoj službi.³²

Važeći Ustav Srbije³³ donet 2006. godine u članu 45. st. 1. definiše prigovor savesti tako što kaže da „lice nije dužno da, protivno svojoj veri ili ubeđenjima, ispunjava vojnu ili drugu obavezu koja uključuje upotrebu oružja“. U stavu 2. istog člana se precizira da „lice koje se pozove na prigovor savesti može biti pozvano da ispuni vojnu obavezu bez obaveze da nosi oružje u skladu sa zakonom“. Dakle, ova definicija se u startu može oceniti kao implicitna i restriktivna. Implicitna je jer se dovodi u direktnu vezu sa čl. 202. st. 4. Ustava, koji propisuje zabranu odstupanja od ovog fundamentalnog ljudskog prava u vreme vanrednog i ratnog stanja. Razlog njene restriktivnosti leži u problematičnom čl. 45. st. 2. Naime, ta norma je u direktnom sukobu sa usvojenim međunarodnim standardima. Lice koje je uložilo prigovor savesti mora imati pravo na alternativnu civilnu službu. Dalje, ono je u suprotnosti i sa usvojenom praksom u Srbiji, po kojoj je nakon donošenja Uredbe o vršenju vojne obaveze (2003) za prigovarače predviđeno služenje roka u civilnim institucijama. Naposljetku, uočiva je i terminološka nedoslednost. Prigovor savesti se u st. 1. ovog člana vezuje za „upotrebu oružja“, dok se u st. 2. vezuje za „nošenje“ oružja što, nesumnjivo, nisu iste stvari.³⁴

30 Boris Tadić, Ministar odbrane u to vreme je formirao radnu grupu za izradu Uredbe o izmeni Uredbe o vršenju vojne obaveze. U izradi ove Uredbe, Ministarstvo odbrane SCG je aktivno koristilo YUCOM-ove publikacije, ali sami članovi YUCOM-a nisu bili uključeni u Radnu grupu koja je izradila Uredbu. Nakon donošenja Uredbe, više od 300 regruta je podnelo zahtev za civilno služenje. Detaljnije o ovome: D. Milenković, „YUCOM-ove aktivnosti na usvajanju i implemantaciji Uredbe o civilnom služenju vojnog roka“, *Prigovor savesti*, (ur. M. Antonijević), YUCOM, Beograd, 2004, 5–6.

31 Zakon o Vojsci Srbije, *Službeni glasnik RS*, br.116/07, 88/09, 101/10 – dr. zakon, 10/15, 88/15-odluka US.

32 Zakon o civilnoj službi, *Službeni glasnik RS*, br.88/09.

33 Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/06.

34 M. Pajvančić, *Komentar Ustava Republike Srbije*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2009, 63.

Sve nejasnoće koje je proizveo čl. 45. Ustava je Zakon o civilnoj službi pokušao da otkloni.³⁵ On sada precizira pojam civilne službe, državne organe, organizacije, ustanove, jedinice i pravna lica u kojima se obavlja civilna služba, te ko može a ko ne može³⁶ da uloži ovaj prigovor. Ovakvo zakonsko rešenje nesumnjivo je predstavljalo kompromis između načela opšteg služenja vojnog roka (koje je do januara 2011. bilo zakonom predviđeno) i poštovanja ljudskih prava, te je ocenjeno kao iskorak u realizaciji instituta prigovora savesti.³⁷

Nakon odluke Vlade Srbije iz 2010. godine o ukidanju obaveznog služenja vojnog roka koja je stupila na snagu 1. januara naredne godine, zaokružena je modernizacija vojske, a time je produbljena podela da li u Ustavu Srbije treba da postoji institut prigovora savesti. U javnosti su sve prisutniji stavovi da je neophodno ponovo uvesti vojni rok u Srbiji. Portparol Vojske Srbije je u intervjuu datom Politici izjavio da „u Vojsci Srbije i Ministarstvu Odbrane ozbiljno razmatraju opciju obaveznog služenja vojske“.³⁸ Nakon nekoliko meseci, tu ideju je podržao i Ministar Odbrane Aleksandar Vulin.³⁹ Međutim, s obzirom na njegov evolutivni razvoj i značaj, a posmatrajući praksu Komiteta UN za ljudska prava, ali i ESLJP, nesumnjivo je da je ovo fundamentalno ljudsko pravo mora ostati *materia constitutionis*, budući da bi njeno brisanje bilo „korak nazad“ u izgradnji Srbije kao moderne pravne države koja svojim građanima garantuje ostvarivanje ljudskih prava.

Zaključak

Na osnovu izložene relevantne prakse Komiteta UN za ljudska prava i ESLJP, može se zaključiti da je internacionalizacija ljudskih prava dovela do promene mehanizma međunarodnog prava i njegovog odnosa

35 Zakon je prema oceni vladinih i nevladinih organizacija u potpunosti u skladu sa Rezolucijom 337 Saveta Evrope, Preporukom 478 (1967) Saveta Evrope, Preporukom 816(1977) Saveta Evrope, Preporukom P(87)8 Saveta ministara Saveta Evrope, Rezolucijom 1042(1994) Saveta Evrope, Macciocchi rezolucijom Evropskog parlamenta, Schmidbauer rezolucijom Evropskog parlamenta, De Gucht rezolucijom Evropskog parlamenta, Bandrés, Molet & Bindi rezolucijom Evropskog parlamenta, Rezolucijom 84(1993) Generalne skupštine UN, Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima, Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima i Evropskom konvencijom o ljudskim pravima.

36 Član 5. Zakona o civilnoj službi.

37 N. Karanović, „Vojna, radna i materijalna obaveza, prigovor savesti i civilna služba u budućim zakonskim rešenjima“, *Vojno delo*, 4/2008, 205.

38 „Razmatra se vraćanje vojnog roka u Srbiji“, *Politika*, 31.12.2016, <http://www.politika.rs/scc/clanak/371215/Krivokapic-Ponovo-obavezni-vojni-rok> (08.03.2018).

39 „Vulin: Vraćanje vojnog roka pitanje za celo društvo“, *Radio televizija Srbije*, 17.07.2017, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2806473/vulin-vracanje-obaveznog-vojnog-roka-pitanje-za-celo-drustvo.html> (08.03.2018).

prema unutrašnjem. Ljudska prava su postala integralni delovi savremenih ustavnih sistema, čime je njihova zaštita postala dvostruko garantovana.⁴⁰ Međutim, ponovna aktuelizacija pitanja vojne službe u svetu, pa i kod nas, vrlo lako može dovesti do supstituisanja pojma ljudskih prava pojmom bezbednosti.⁴¹

Institut prigovora savesti je prošao trnovit put do svoje konstucionalizacije u savremenim ustavnim sistemima. U Republici Srbiji, ustavno rešenje regulisanja prigovora savesti, kao i prateći zakoni, predstavljaju raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti. Ustavom iz 1992, kao i Zakonom o Vojski Jugoslavije, naša zemlja se samo prividno, deklarativno zalagala za poštovanje ljudskih prava. Međutim, u praksi je jaz između normativnog i faktičkog, odnosno proklamovanog i ostvarenog bio veliki. Objektivno posmatrano, sadašnje ustavno rešenje je, sa svim svojim manama, pozitivno odgovorilo na ovaj izazov. Ono je zakonskom razradom uspeo da dostigne određene evropske standarde. Stoga, neće biti suvišno podsetiti da je pitanje prigovora savesti (p)ostalo pitanje poštovanja fundamentalnih ljudskih prava, i da u tom smislu budući ustavotvorac ne treba da odstupi od važećeg rešenja, posebno imajući u vidu novonastale vojno-političke okolnosti i pritiske.

Literatura (References)

- Brisemans, S., *The right to Conscientious objection and the European Parliament*, EBCO, Bruxelles, 1995.
- Buturović, J., „Prigovor savesti i civilno služenje“, *Status prigovarača savesti i dvojnih državljana* (ur. Hadžić, M., Resanović), Savremena administracija, Beograd, 2002.
- Calvert, J. E., *Quaker Constitutionalism and the Political Thought of John Dickinson*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Eu-min Jung et al v Republic of Korea (CCPR/C/98/D/1593–1603/2007 of 14 April 2010).
- European Court of Human Rights, Case of Bayatyan v. Armenia (Application no. 23459/03).
- Filipović, M., „Nezavisnost ustavno-sudske funkcije“, *Pravni život*, 11/1997.
- France Major, M., „Conscientious objection and International law: A Human right“, *Case Western Reserve Journal of International law*, 2/1992.

40 Detaljnije o ovome: T. Marinković, I. Krstić, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Savet Evrope i Dosije studio, Beograd, 2016, 13–28.

41 Na to je svojevremeno ukazivala i Vesna Rakić Vodinelić. Detaljnije vid. V. Rakić Vodinelić, „Pravosuđe i civilno društvo u SCG“, *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – knjiga II*, (ur. D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević), Civilno društvo i politička kultura, CEDET, Beograd, 2004, 361.

- Habermas, J., „The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights“, *Philosophical Dimensions of Human Rights* (ed. C. Corradetti), Springer, Dordrecht, 2012.
- Joyce, J. A., *Human rights: International documents*, Sijthoff and Noordhoff Publishers, Alphen aan den Rijn, 1978, 1665.
- Krivični zakon, *Službeni glasnik SFRJ*, br.44/76.
- Lilić, S., „Prigovor savesti i upravni postupak“, *Pravni život*, 9/1995.
- Lilić, S., Kovačević-Vučo, B., „Prigovor savesti kao fundamentalno ljudsko pravo“, *Ljudska prava*, 1–2/1998.
- Marinković, T., Krstić, I., *Evropsko pravo ljudskih prava*, Savet Evrope i Dosije studio, Beograd, 2016.
- Milenković, D., „YUCOM-ove aktivnosti na usvajanju i implementaciji Uredbe o civilnom služenju vojnog roka“, *Prigovor savesti*, (ur. M. Antonijević), YUCOM, Beograd, 2004.
- Min-Kyu Jeong et al v Republic of Korea (CCPR/C/101/D/1642–1741/2007 of 5 April 2011).
- Moskos, C., Whiteclay Chambers, J., *The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- N. Karanović, N., „Vojna, radna i materijalna obaveza, prigovor savesti i civilna služba u budućim zakonskim rešenjima“, *Vojno delo*, 4/2008.
- Pajvančić, M., *Komentar Ustava Republike Srbije*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2009.
- Petrov, V., „Istaknut pravnik - poseban uslov za izbor sudija Ustavnog suda ili prazna ustavna norma?“, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 3/2013.
- Rakić Vodinelić, V., „Pravosuđe i civilno društvo u SCG“, *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – knjiga II*, (ur. D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević), Civilno društvo i politička kultura, CE-DET, Beograd, 2004.
- „Razmatra se vraćanje vojnog roka“, *Politika*, 31.12.2016, <http://www.politika.rs/scc/clanak/371215/Krivokapic-Ponovo-obavezni-vojni-rok> (08.03.2018).
- Resolution 337, Council of Europe dok. S-RE-337 (26.01.1967).
- Savezni Ustavni sud, Rešenje IU br. 51/94, 25.05.1994.
- Službeni list SFRJ* (međunarodni ugovori) br. 07/76.
- Takemura, H., *International Human rights to Conscientious Objection to Military Service and International Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders*, Springer, Heidelberg, 2009.
- UN Commission on Human Rights, 54th Session, Report to the Economic and Social Council on the 44th Session of the Commission: Draft report of the Commission (22 April 1998), UN DocE/CN.4/1998/SR.58, 11 [54].
- United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 22 (1993) UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add.4[11].
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/06.
- Westerman v. the Netherlands, Communication No. 682/1996
- Yeo-Bum Yoon and Myung-Jin Choi v Republic of Korea (CCPR/C/88/D/1321–1322/2004 of 23 January 2007).

„Vulin: Vraćanje vojnog roka pitanje za celo društvo“, *Radio televizija Srbije*, 17.07. 2017, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2806473/vulin-vracanje-obaveznog-vojnog-roka-pitanje-za-celo-drustvo.html> (08.03.2018).
Zakon o Vojski Jugoslavije, *Službeni glasnik SRJ*, br.43/94.
Zakon o Vojski Srbije, *Službeni glasnik RS*, 116/07, 88/09, 101/10 – dr. zakon, 10/15, 88/15-odluka US.

Aleksa Nikolić

CONSCIENTIOUS OBJECTION IN REPUBLIC OF SERBIA

Summary

In contemporary constitutional legal literature, the importance of the institute of conscientious objection is often emphasized. The institute itself can be interpreted in several ways. The author in this paper therefore first deals with emergence and historical evolution of this term, which had originally been understood as a religious right, while today it is recognized by numerous Council of Europe and United Nations conventions as a fundamental human right.

The paper thus scrutinizes universal international standards applied in the case of conscientious objection. The author particularly underlines the case law of the UN Human Rights Committee, the work of which has highlighted the issue of conscientious objection, coming to the conclusion that conscientious objection can indirectly be derived from the right to a freedom of thought, conscience and religion.

In the second part of the paper, the author explains the emergence and makes an analysis of this institute in the legal system of Serbia. He consequently provides detailed scrutiny of Article 137 of the Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia and Articles 296–300 of the Law on Yugoslav Army, as well as the case law of the Federal Constitutional Court. The author propounds a series of argument stressing imprecision and contradictoriness of the norms prevailing at the time. A subsequent analysis of the normative framework of the currently valid Constitution is performed. It is necessary to point out that by enacting the Law on Civil Service, the legal framework has been upgraded, fully recognizing conscientious objection in Serbia as a human right. Finally, taking into consideration the announced amendment of the Constitution, the author draws special attention to the need to further maintain the said institute in any future constitutional text.

Keywords: conscientious objection, human rights, international conventions, UN Human Rights Committee, Constitution

Jelena Dinčić

doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu

Draško Đurović

master pravnik - Sorbonina pravna škola u Parizu

ZLOČIN BEZ KAZNE – KRIVIČNOPROCESNI ASPEKTI ODLUKE SUDA U KOLMARU U SLUČAJU HARADINAJ

Rezime: Na osnovu poternice srpskih pravosudnih organa, francuska granična policija uhapsila je Ramuša Haradinaja 4. januara 2017. godine na međunarodnom aerodromu Bazel-Miluz-Frajburg (*Basel-Mulhouse-Freiburg*). Apelacioni sud u Kolmaru je, međutim, odbio zahtev za njegovo izručenje Republici Srbiji gde bi mu bilo suđeno za ratni zločin učinjen tokom oružanog sukoba na Kosovu i Metohiji 1999. godine i naredio je njegovo puštanje na slobodu. Odluka Apelacionog suda u Kolmaru je, nakon pravnosnažnosti, dostavljena autorima teksta koji predstavlja pravnu analizu krivičnoprocesnih aspekata ovog ekstradicionog postupka. Autori su posebnu pažnju posvetili kako pravnim propustima države molilje, tako i prevazi politike nad pravom, a što je dovelo do odbijanja zahteva za izručenje. Republika Srbija kao da je flagrantnim pravnim propustima otvorila prostor Apelacionom sudu u Kolmaru da ne dozvoli izručenje. S druge strane, pravni propusti države molilje nisu smeli da daju za pravo sudijama u Kolmaru da zažmure pred pravnim argumentima koji su išli u prilog donošenju odluke o izručenju Ramuša Haradinaja Republici Srbiji.

Cljučne reči: Ramuš Haradinaj, ekstradicija, ratni zločin, Apelacioni sud u Kolmaru, pravni propusti, prevaga politike nad pravom

Ramuš Haradinaj, osumnjičen za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, uhapšen je 4. januara 2017. godine u francuskom delu tronačionalnog međunarodnog aerodroma Bazel-Miluz-Frajburg (*Basel-Mulhouse-Freiburg*), na osnovu naredbe o izdavanju poternice istražnog sudi je Posebnog odeljenja za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu od 1. oktobra 2004. godine. Dan nakon njegovog hapšenja, Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije donelo je naredbu o proširenju istrage. Ministarstvo pravde Republike Srbije je dva dana kasnije, 6. januara 2017. godine, francuskom Ministarstvu pravde uputilo zahtev za njegovo izručenje,

u skladu sa odredbama Evropske konvencije o ekstradiciji. Pozivajući se na ovu konvenciju, Ministarstvo pravde Republike Srbije je 11. januara 2017. godine uputilo još jedan zahtev za izručenje Ramuša Haradinaja. Ovaj naknadni zahtev utemeljen je na naredbi o proširenju istrage. Apelacionom sudu u Kolmaru tako su, u vremenskom razmaku kraćem od jedne sedmice, stigla dva zahteva za izručenje istog lica upućena od strane iste države.

Dodatne informacije o krivičnom postupku koji se protiv Ramuša Haradinaja vodi pred sudom u Beogradu, kao i izvode iz spisa predmeta, Republika Srbija je samoinicijativno uputila Apelacionom sudu u Kolmaru prvog dana marta. Međutim, već narednog dana, a pre nego što je ovaj podnesak upućen posredstvom Ambasade u Parizu, i stigao u Kolmar, ovaj sud je zaključio da se iz spisa predmeta ne može utvrditi da li su ispunjeni uslovi za izručenje okrivljenog. Doneta je odluka o zastajanju u postupku i srpskim pravosudnim organima je naloženo dostavljanje dodatnih obaveštenja. Republika Srbija je tražena obaveštenja uputila 29. marta 2017. godine, a postupak je nastavljen na ročištu koje je održano 6. aprila 2017. godine.

Konačno, Apelacioni sud u Kolmaru je odluku kojom odbija zahtev Republike Srbije za izručenje Ramuša Haradinaja doneo 27. aprila 2017. godine. Istekom roka za žalbu ova odluka je postala pravosnažna, nakon čega je autorima ovog teksta dostavljena u izvornom obliku.

U tekstu će biti razmatrano da li je istraga protiv Ramuša Haradinaja proširena za nova krivična dela, a od čega zavisi ispunjenost formalnih uslova za odlučivanje o zahtevima za njegovo izručenje (1.), kao i ispunjenost materijalnih uslova da on bude izručen Republici Srbiji (2.).

1. Da li je istraga protiv Ramuša Haradinaja zaista proširena?

Zakon o krivičnom postupku Francuske (ZKPF), u članu 696–8, između ostalog, predviđa da svaki zahtev za izručenje mora biti praćen osuđujućom presudom ili krivično-pravnim aktom kojim se nalaže dovođenje okrivljenog pred krivični sud, bilo da je reč o nalogu za hapšenje ili drugom sudskom aktu koji ima jednaku pravnu snagu, kao i da ovi akti moraju sadržati precizno određenje dela koje se okrivljenom stavlja na teret i vreme njegovog izvršenja. Kako su se pred Apelacionim sudom u Kolmaru našla dva zahteva za izručenje Ramuša Haradinaja Republici Srbiji, ispunjenost navedenih uslova cenjena je u odnosu na svaki od njih pojedinačno.

Ovaj pravni galimatijas izazvan upućivanjem dva zahteva za izručenje istog lica istoj državi, u izuzetno kratkom vremenskom periodu, rezultirao je odlukom suda u Kolmaru da zastane u postupku i da naloži Republici Srbiji da uputi dodatna obaveštenja u formi odgovora na precizno

postavljena pitanja. Glavna misterija u koju Apelacioni sud u Kolmaru ne uspeva da pronikne iz spisa predmeta jeste zbog čega je istraga proširena samo dan nakon hapšenja okrivljenog. Takođe, ostaje nepoznanica koja su to krivična dela za koje je proširena istraga i da li je proširenje istrage praćeno i proširenjem poternice.

U pokušaju da objasne novonastalu situaciju, srpski pravosudni organi navode da je istraga zapravo proširena u odnosu na isto krivično delo za koje je i određeno njeno sprovođenje. Reč je o krivičnom delu ratni zločin protiv civilnog stanovništva, koje je predviđeno članom 142. Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije (KZSRJ). Takođe, u podnesku upućenom Apelacionom sudu u Kolmaru se ističe da je ovim članom krivičnog zakona predviđeno više alternativnih radnji izvršenja ovog krivičnog dela, te da ono može biti izvršeno bilo kojom od tih radnji. A ukoliko jedna osoba izvrši više istih radnji izvršenja ili više različitih radnji izvršenja, one čine jedno krivično delo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, čak i ako ih je učinilac izvršio na različitim mestima, protiv različitih lica i u različitim vremenskim periodima. Stoga, mišljenja su srpski pravosudni organi, ne postoji potreba za novim određivanjem pritvora, niti raspisivanjem nove poternice. Od momenta kada je jedan od zahteva za izručenje praćen naredbom o raspisivanju poternice i rešenjem o određivanju pritvora, otkriće novih činjenica u prilog prvobitnog zahteva, zaključuju srpski pravosudni organi, ne mora biti praćeno novom naredbom o raspisivanju poternice odnosno novim rešenjem o određivanju pritvora, naročito imajući u vidu da je privođenje već obavljeno na osnovu prvobitne naredbe suda, a sve u skladu sa članovima 296, 297. i 306. Zakonika o krivičnom postupku Republike Srbije (ZKPRS).

Navedeno rezonovanje srpskih pravosudnih organa zahteva detaljniju analizu. Iako je prvobitna istraga protiv Ramuša Haradinaja pokrenuta još 2004. godine, Tužilaštvo za ratne zločine je naredbu o proširenju istrage donelo 5. januara 2017. godine, samo dan nakon njegovog hapšenja u Francuskoj, pozivajući se na odredbu iz člana 306. stav 2. ZKPRS. Ovom zakonskom odredbom predviđeno je da će javni tužilac naredbom proširiti istragu, ako se u toku istrage pokaže da postupak treba proširiti na koje drugo krivično delo ili protiv drugog lica. Istraga se, samim tim, može proširiti isključivo u slučaju otkrivanja novih krivičnih dela istog učinioca ili u odnosu na druge okrivljene za isto krivično delo. Kada se istraga proširuje u odnosu na nova krivična dela istog učinioca, u odnosu na njih se protiv njega zapravo vodi novi postupak, što podrazumeva ocenu uslova za određivanje pritvora u odnosu na novootkrivena krivična dela, te eventualno donošenje novog rešenja o određivanju pritvora

i raspisivanje nove poternice.¹ U konkretnom slučaju, istraga je suprotno izričitoj zakonskoj normi proširena za isto krivično delo. A pitanje zbog čega je naredba o njenom proširenju doneta, ukoliko se radilo samo o otkrivanju novih činjenica, ostaje otvoreno.

I pored kontradiktornih navoda srpskih pravosudnih organa, Apelacioni sud u Kolmaru, imajući pred sobom dva zahteva za izručenje istog lica od kojih se jedan zasniva na rešenju o sprovođenju istrage od 1. oktobra 2004. godine, a drugi na naredbi o proširenju istrage od 5. januara 2017. godine, logično polazi od pretpostavke da je zaista reč o proširenju istrage na nova krivična dela. Samim tim je, kako se ispravno uče pri pravnicima neposredno po dolasku u tužilaštvo, naredba o proširenju istrage morala biti praćena najpre ispitivanjem uslova za određivanje pritvora, te donošenjem rešenjem o određivanju pritvora u odnosu na nova krivična dela i raspisivanjem nove poternice. Kako naredba o proširenju istrage od 5. januara 2017. godine nije praćena nijednim od navedenih akata, niti bilo kojim drugi aktom kojim se nalaže dovođenje okrivljenog pred krivični sud, Apelacioni sud u Kolmaru zaključuje da formalni uslovi, propisani članom 698–8 ZKPF, za razmatranje naknadnog zahteva za izručenje okrivljenog nisu ispunjeni, zbog čega ga odbacuje. S druge strane, prvobitno upućen zahtev za izručenje ne samo da je praćen naredbom o raspisivanju poternice već ispunjava i sve druge zakonom propisane uslove i o njemu Apelacioni sud u Kolmaru meritorno odlučuje.

Konačno, pažnje je vredan i podnesak koji je 1. marta 2017. godine Republika Srbija, preko Ambasade u Parizu, samoinicijativno uputila Apelacionom sudu u Kolmaru. O dopuštenosti ovog podneska i njegovom eventualnom združivanju spisima predmeta, Sud je morao posebno da odlučuje. Grubo kršeći ne samo francuske propise, već i domaće zakonodavstvo, i pre nego što su od nje tražena bilo kakva dodatna obaveštenja, Republika Srbija se ovim podneskom obratila francuskom sudu i dostavila mu je dodatne informacije o krivičnom postupku koji se protiv Ramuša Haradinaja vodi u Srbiji, kao i izvode iz spisa predmeta. Pravni zastupnici Ramuša Haradinaja tvrdili su da je ovaj podnesak nedopušten, a francusko tužilaštvo je, s druge strane, od Suda samo zahtevalo da o njegovoj dopuštenosti odluči. Svojom meritornom odlukom, Apelacioni sud u Kolmaru je utvrdio da „pismo sa prilogima, koji su sastavni deo postupka pred stranim sudom, spontano [dostavljeno ovom sudu] jeste podnesak koji mora biti odbačen jer država koja je podnela zahtev [za izručenje] nije strana u postupku“.²

1 Rešenje Vrhovnog suda Srbije, Kr. 185/2002 od 22. marta 2007. godine.

2 Cour d'appel de Colmar, E 1-2/2017 (FJ/MM) od 27. aprila 2017, str. 12.

2. Politički argumenti zaodenući u pravno ruho

Nakon što je Apelacioni sud u Kolmaru odbacio naknadni zahtev za izručenje i utvrdio urednost prvobitnog zahteva, usledila je ocena ispunjenosti materijalnih uslova za izručenje Ramuša Haradinaja Republici Srbiji.

Dvostruka kažnjivost krivičnog dela za koje se izručenje zahteva, kao i maksimalna visina zaprećene kazne u trajanju jednakom ili dužem od dve godine, uslovi su, predviđeni članom 696–3 ZKPF, koji moraju biti kumulativno ispunjeni.

Razmatrajući zahtev koji je Ministarstvo pravde Republike Srbije uputilo 6. januara 2017. godine, Apelacioni sud u Kolmaru konstatuje da se izručenje traži za krivično delo ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz člana 142. KZSRJ. Međutim, francuski Zakon o suzbijanju ratnih zločina stupio je na snagu tek 9. avgusta 2010. godine. Ocena ispunjenosti uslova dvostruke kažnjivosti zbog toga je razmatrana u odnosu na odredbe Krivičnog zakona Francuske (KZF) koji je važio u trenutku izvršenja dela. Apelacioni sud u Kolmaru je radnje izvršenja navedene u zahtevu za izručenje kvalifikovao kao protivpravno lišenje slobode, teško ubistvo, silovanje, mučenje i nečovečno postupanje, pa je konstatovao da je uslov dvostruke kažnjivosti ispunjen. A kako je za ova krivična dela u francuskom pravu bila zaprećena maksimalna kazna od 15 godina do kazne doživotnog zatvora, dok je za krivično delo ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz člana 142. KZSRJ u trenutku njegovog izvršenja bila zaprećena maksimalna kazna od 20 godina zatvora, Sud je utvrdio i da je uslov za izručenje koji se odnosi na minimum maksimalne zaprećene kazne ispunjen.

Članom 696–4 stav 1. tačka 2. ZKPF propisano je da se izručenje neće odobriti ukoliko se zahteva za politička krivična dela ili ukoliko se može zaključiti da je zahtev upućen iz političkih razloga. Pravni zastupnici Ramuša Haradinaja su u prilog ovoj tezi isticali odbijanje zahteva Republike Srbije za izručenje Ejupa Ganića. Sud u Vestminsteru (*City of Westminster Magistrate's Court*) je svojom odlukom od 27. jula 2010. godine odbio ovaj zahtev, smatrajući da je upućen iz političkih razloga. Međutim, Apelacioni sud u Kolmaru se u svojoj odluci pozvao na ustaljenu sudsku praksu u Francuskoj, pa je konstatovao da se koji god da je cilj zahteva odnosno okolnosti u kojima je on upućen, a imajući u vidu težinu krivičnog dela koje se okrivljenom u ovom slučaju stavlja na teret, ne može smatrati da je reč o zahtevu za izručenje koji ima politički karakter. Ovaj sud je u obrazloženju svoje odluke citirao i navode Dika Martija (*Dicky Marty*), specijalnog izvestioca Saveta Evrope i autora izveštaja „Nehumano postupanje sa ljudima i nezakonita tajna trgovina ljudskim organima na Kosovu“, prema kojima „[n]e može i ne sme postojati jedna

pravda za pobednike, a jedna za pobeđene. U svakom sukobu, svi zločinci moraju biti gonjeni i kažnjeni za svoja nedela bez obzira na stranu kojoj pripadaju i političku ulogu koju igraju.“³

Članom 696–4 stav 1. tačka 4. ZKPF propisano je da se izručenje neće odobriti za ona krivična dela za koja je okrivljeni već gonjen i za koja je doneta pravosnažna presuda. Pravni zastupnici Ramuša Haradinaja su isticali da bi njegovo izručenje imalo za posledicu povredu načela *ne bis in idem* jer je njihov branjenik pravosnažno oslobođen pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Međutim, Apelacioni sud u Kolmaru je konstatovao da je optužnicom pred Haškim tribunalom Ramušu Haradinaju stavljeno na teret učešće u zajedničkom zločinačkom poduhvatu na teritoriji Kosova i Metohije u periodu od 1. marta do 30. septembra 1998. godine. Protiv njega se pred sudom u Beogradu vodi istraga zbog krivičnog dela ratni zločin protiv civilnog stanovništva izvršenog u periodu od 12. do 20. juna 1999. godine. Samim tim nema mesta primeni načela *ne bis in idem*. „Okolnost da je tužilac pri Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju odlučio da ne goni okrivljenog za ovo delo“, zaključuje Apelacioni sud u Kolmaru, „ne može imati svojstvo presuđene stvari u smislu člana 9 Evropske konvencije o ekstradiciji od 1957“.⁴

Apelacioni sud u Kolmaru je, takođe, konstatovao da nije nastupila zastarelost krivičnog gonjenja za delo za koje se izručenje traži, kao i da je srpski krivični sud nadležan da okrivljenom sudi. Konačno, i pored toga što po mišljenju ovog suda pravosuđe u Srbiji nije imuno na političke pritiske, okrivljenom bi pred sudom u Beogradu bilo garantovano pravo na pravično suđenje. Time su, izričit je Apelacioni sud u Kolmaru, „ispunjeni svi *pravni*“⁵ uslovi za izručenje za dela koja su predmet zahteva“,⁶ propisani Zakonom o krivičnom postupku Francuske i Evropskom konvencijom o ekstradiciji.

Međutim, iako je Francuska jedna od prvih potpisnica Evropske konvencije o ekstradiciji od 13. decembra 1957. godine, ona ju je ratifikovala tek 10. februara 1986. godine, kada je i stavila veliki broj rezervi na njen tekst. Na osnovu jedne od njih, izručenje može biti odbijeno ukoliko bi ono proizvelo izuzetno teške posledice po okrivljenog, naročito imajući u vidu njegovu starosnu dob ili zdravstveno stanje. Apelacioni sud u Kolmaru je, nakon što je utvrdio da su ispunjeni svi pravni uslovi za izručenje Ramuša Haradinaja Republici Srbiji, konstatovao da bi ono po njega imalo izuzetno teške posledice, „naročito imajući u vidu njegovu ulogu

3 *Ibid.*, 14.

4 *Ibid.*, 18.

5 Kurziv naš.

6 Cour d'appel de Colmar, E 1-2/2017 (FJ/MM) od 27. aprila 2017, str. 24.

u oružanom sukobu [na Kosovu i Metohiji] i u političkom životu Kosova, kao i činjenicu da je on državljanin zemlje koju država podnosioc zahteva ne priznaje“, zbog čega odbija zahtev za njegovo izručenje.⁷

Zaključak

Imajući u vidu kako su se raniji postupci po zahtevima Republike Srbije za izručenja okrivljenih za najteža krivična dela učinjena tokom ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije okončavali pred sudovima različitih država u Evropi, drugačiji ishod postupka pred Apelacionim sudom u Kolmaru malo ko je očekivao.

Dokazi koji su do sada prikupljeni protiv Ramuša Haradinaja brojni su i naizgled neoborivi, a od same pomisli na zverstva koja mu se stavljaju na teret leđi se krv u žilama. Međutim, pravda je u ovom slučaju i dalje nedostižna, a razlozi zbog kojih se Ramuš Haradinaj, nakon hapšenja u Francuskoj, nije našao pred sudom u Beogradu dvojaki su.

S jedne strane, čini se da oni kojima je dužnost da obezbede da se ovaj okrivljeni nađe pred nadležnim sudom ponekad svesno propuštaju da rade svoj posao. Kada je Ramuš Haradinaj uhapšen na aerodromu u Ljubljani, u junu 2015. godine, Ministarstvo pravde Republike Srbije nije ni uputilo zahtev za njegovo izručenje. Situacija nije ništa bolja ni sa onima kojima je posao da zločine istražuju i da protiv njihovih izvršilaca prikupljaju nepobitne dokaze. Pravni propusti Tužilaštva za ratne zločine, koje protivno odredbama zakonika o krivičnom postupku, samo dan nakon hapšenja Ramuša Haradinaja u Francuskoj donosi naredbu o proširenju istrage protiv njega za isto krivično delo, nesporni su. Konačno, samoinicijativno obraćanje Republike Srbije, preko Ambasade u Parizu, sudu u Kolmaru ne može govoriti u prilog stručnosti i znanju onih koji su ovaj podnesak uputili.

Republika Srbija kao da čini jedan korak kako bi se okrivljeni našao pred nadležnim sudom, a zatim dva koraka kojima bi se pružila odstupnica sudu koji razmatra zahtev za izručenje i stvorio osnov da do izručenja ne dođe. To, međutim, ne oslobađa odgovornosti sudove koji o ispunjenosti uslova za izručenje odlučuju. Iz obrazloženja odluke Apelacionog suda u Kolmaru nedvosmisleno proizlazi da bi zahtev Republike Srbije za izručenje Ramuša Haradinaja bio odbijen sve i da je bio pravno perfektan. A ukoliko sudije ovog suda zaista veruju da “[n]e može i ne sme postojati jedna pravda za pobednike, a jedna za pobeđene“ i da „svi zločinci moraju biti gonjeni i kažnjeni za svoja nedela bez obzira na stranu kojoj pripadaju i političku ulogu koju igraju“ ostaje otvoreno pitanje kako izrečeno

7 *Ibidem.*

pomiriti sa obrazloženjem da je zahtev Republike Srbije odbijen „naročito imajući u vidu ulogu [okrivljenog] u političkom životu Kosova“ kao i njegovu „izuzetno veliku ličnu popularnost o kojoj svedoče medijski odjci [ovog postupka]“.⁸

Jelena Dinčić, Draško Đurović

CRIME WITHOUT PUNISHMENT: PROCEDURAL ASPECTS OF THE HARADINAJ CASE

Summary

Ramush Haradinaj was arrested on January 4, 2017 by French border police upon his arrival at Basel-Mulhouse-Freiburg airport, based on an international arrest warrant issued by the Serbian authorities in 2004. The Court of Appeal in Colmar has rejected request to extradite him to Serbia for prosecution on suspicion of war crimes during the armed conflict in Kosovo in 1999, ordering his release instead. As soon as the decision has become final and enforceable, it was provided to the authors of this article who conducted a legal analysis of the procedural aspects of the Haradinaj case before the Court of Appeal in Colmar. The focus of this article is on the main procedural defaults made by the petitioner, but it also provides an overview of how politics won out over the law in this case. By making (un)intentionally fundamental errors, it seems that the authorities of the Republic of Serbia, gave pretext to the Court of Appeal in Colmar for not extraditing Ramus Haradinaj to Serbia. However, it does not entitle the appellate judges in Colmar to overlook the legal arguments in favor of his extradition.

Key words: Ramus Haradinaj, extradition, war crimes, The Court of Appeal of Colmar, procedural defaults, law and politics

8 *Ibid.*, 25.

Portret žene, 1932.

.....

OGLEDI

.....

UDK 821.111(73).09-31 Сингер И.Б.
94(=411.16)(4-191.2)

Ivana Petković

Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet

PISAC KAO PARADIGMA ISTORIJE: ANTROPOLOŠKO TUMAČENJE ROMANA ROB ISAKA BAŠEVISA SINGERA

Rezime: Tema romana nobelovca Isaka B. Singera je sudbonosan susret dvoje ljudi u specifičnom vremenu i na osobenom prostoru – u Poljskoj 17. veka, nakon velikog pokolja Jevreja u ovoj zemlji. Intimna priča povod je da se analizira složeno pitanje duhovnog, socijalnog i fizičkog identiteta i opstanka jevrejskog naroda na tlu, prevashodno, Srednje Evrope. Premda je tema lokalizovana u vremenu i prostoru, ona je univerzalna i suštinska za veći deo istorije ovog naroda. Dakle, šire gledano, postavljeni problem implicitno se može pratiti i van utvrđenog okvira. Ovaj rad pokušava da pruži kratku skicu osnovnih životnih problema jevrejske dijaspore na ključnim poljima – političkom, privrednom i religijskom, preko književnog odgovora jednog od njenih najistaknutijih predstavnika 20. veka.

Ključne reči: Jevreji, ropstvo, Poljska, 17. vek, jidiš književnost

Promenljivost kao univerzalnost: položaj Jevreja u prostoru i vremenu

Jevrejska kultura predstavlja osobenu pojavu u okvirima svetske istorije, kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom pogledu. Jevrejski narod spada u grupu malih naroda, posmatrano prema teritoriji koju njegova država zauzima, pa, otuda i granicama političke moći koju je tokom istorije ispoljavao. Može se, čak, reći, da najveći deo svoje istorije i nije imao vlastitu državu, i da je veći deo svog kulturnog postojanja provodio u nomadskom lutanju ili ropstvu. Ali je to robovanje imalo osoben vid: živio je u okvirima velikih imperija, vodećih sila svoga doba, u čijem društvenom ustrojstvu zauzimao važno mesto, a u njihovom razvoju i procvatu igrao još veću ulogu. Narod bez domovine imao je presudan uticaj na svetsku istoriju na svim poljima, od privrednog, preko političkog do intelektualnog i duhovnog. Uprkos naglašenim progonima, sa jedne,

i socijalnoj zatvorenosti vlastite zajednice, sa druge strane, on je, čak i demografski, snažno utkan u populaciono tkivo domorodačkih nacija širom sveta. Zahvaljujući tome, ovaj narod azijskog porekla ostavio je duboke tragove i na evropsku, i docnije, američku kulturu koje su poslednjih pet vekova postale dominantne u globalnim razmerama. Može se sa sigurnošću reći da je pokretač novih tokova, uprkos činjenici da se konzervativno držao vlastite tradicije; oba socijalna procesa izvirala su iz istog motiva – održanja, pre svega, sopstvene zajednice. U svemu nabrojanom leže pretpostavke njegove kulturološke osobenosti, koja se pre svega ispoljava kao protivrečnost unutrašnjeg stava i spoljašnjeg stanja.

Posebno je specifičnost jevrejske kulture došla do izražaja na evropskom tlu, na kom se jevrejski narod masovno obreo nakon gubitka svoje države u 1. v. n.e. Premda je od svojih početaka živio među različitim narodima, ovaj „multikulturalizam“ je bio lokalnog tipa, jer se, zbog nerazvijenosti komunikacijskih sredstava ograničavao na područje Bliskog Istoka, i, eventualno, Male Azije. Međutim, dolaskom Jevreja u Evropu, stvoren je novi oblik etničkog i verskog šarenila, budući da je čitav jedan narod bez države, takoreći kao pokretna država, sa drugog kontinenta stigao u Evropu. To je uticalo na kulturnu difuziju sa obe strane. Pošto su Jevreji, kao nacija u celini, živeli ne usredsređeni na jednom mestu, već kao samostalne i međusobno povezane lokalne zajednice, širom Evrope, u nekoliko imperija, predstavljali su manjinski element što je uticalo i na usvajanje lokalnih osobenosti. Zbog toga se unutar jevrejske zajednice rano izdvajaju skupine među kojima su приметne razlike, pre svega, jezičke, a potom i u ustroјstvu svakodnevnog života. To je izraženo u svim aspektima, a posebno u domenu materijalne kulture. U jevrejskoј diјaspori najrazvijenije su bile dve zajednice koje su obrazovale i posebne varijetete jevrejskog identiteta – ona na Iberijskom poluostrvu, i druga, u Srednjoj Evropi, čiji su centar bile Španija i Nemačka. Tu su se najduže i zadržali: u Španiji od 2. do kraja 15. veka, a u Nemačkoј do polovine 16. veka. U takvim uslovima se obrazovao dvostruki identitet: sefardski, od reči *Sefard* – Španija, i *aškenaski*, na hebrejskom nemački, sa posebnim jezicima – španskim srednjevekovnim narečjem *ladinom*, i srednjevekovnim nemačkim dijalektom koji sadrži dosta hebrejskih i slovenskih reči – *jidišom*.

Dok su drugi imali pravo na slobodno, javno građenje identiteta, Jevreji nisu, što je uslovalo zatvaranje u mikro-okvire, ali i podstaklo promene, pre svega, na planu organizacije vlastitog opstanka u zatečenim okvirima. Međutim, njihovu moć i nemoć u istoriji ne treba posmatrati u krajnostima. Njihova nacionalna istorija ne protiče u znaku oštre podela na razdoblja apsolutne moći i krajnjeg ropstva, jer bi to značilo brzo nestajanje sa istorijske scene. Postoje samo različiti stepeni otvorenosti i zatvorenosti, aktivnosti i pasivnosti prema društvu u kom su se obreli.

Pritom, oblik ove moći i nemoći zavisi od preovlađujućeg tipa moći i nemoći globalnog društva u kom se trenutno nalaze. Politički model društvene organizacije i opstanka u antici bio je ograničen suverenitet jevrejske države u imperijalnom okruženju i autonomija jevrejskih zajednica u dijaspori. Izražavao se kroz uživanje građanskih prava i nesmetano obavljanje aktivnosti u sklopu velikih imperija. Ova su prava sužavana samo u vreme pobuna protiv imperatora, a rezultat su unutrašnjih političkih borbi između partija.

Delimičan suverenitet stečen u antici nastavio je da postoji kroz Srednji vek u vidu komunalne autonomije. Međutim, korporativna moć Jevreja u srednjevekovnoj Evropi izražavala se putem privilegovanog statusa ograničenog na sferu aktivnosti koje nemaju veze sa religijom. Pošto su religijska i svetovna moć bile strogo razgraničene, politička aktivnost Jevreja u Srednjem veku imala je dvostruki vid – spoljni i unutrašnji. Prvi je obuhvatao njihove odnose sa društvom u kom su nastanjeni, a drugi unutrašnju politiku nezavisnih jevrejskih zajednica. Dok su svetovna moć i autonomija zavisile od zaštite vladara, religijska je bila uslovljena isključivo odnosima unutar zajednice. Međutim, i pored razgraničenja, između ovih sfera nije postojala napetost. Jedna od ključnih crta jevrejske političke aktivnosti u Srednjem veku bila je usaglašenost između vođstva u lokalnoj zajednici i služenja u upravnim strukturama šireg društva. Postojala je neposredna veza između moći Jevreja u spoljašnjoj političkoj hijerarhiji i stepena unutrašnje autonomije koju su imali.

Uprkos uključenosti u izvesne društvene tokove, njihov spoljašnji status je bio vrlo promenljiv i zavisio je, pre svega, od ekonomske sposobnosti pojedinca i moći jevrejske zajednice da doprinesu širem okruženju i time se izbore za podnošljive uslove života. U doba Karolinga bilo im je zabranjeno bavljenje zemljoradnjom, pa se okreću trgovini. Sve do razdoblja poznog Srednjeg veka, krajem 12-og i početkom 13-og veka, Jevreji su uživali značajne povlastice i posedovali moć u Srednjoj i Zapadnoj Evropi. Nakon toga, njihov položaj počinje da se pogoršava usled uspona građanske klase i verskih progona. Sa jačanjem trgovačkog staleža iz redova domaćeg stanovništva, za njih se upražnjavaju jedino zanimanja kojima niko ne želi ili ne sme da se bavi. Jedno od takvih bilo je i bankarstvo, posebno zelenašenje, koje Crkva izričito zabranjuje. Svesni da im sudbina zavisi od lokalnih, istorijski promenljivih prilika, mobilisali su sve tradicionalne potencijale i iskustva prošlosti, kako bi transcendirali uske, zatvorene okvire korporativnog sveta feudalne Evrope. Promena je, dakle, bila unutrašnje prirode, jer su, premda bitno ograničeni u spoljnoj aktivnosti, počeli da na novim osnovama i sistemu vrednosti grade privredni život u okvirima tradicionalno feudalnih društava čime su vrlo rano postali vešnici kapitalističkog duha.

Međutim, to im nije donelo i spoljnu, političku sigurnost. Sa velikim promenama na početku novovekovne epohe, menjao se i položaj manjinskih zajednica. Privrednoj diskriminaciji pridružila se politička, u to vreme izrazito verski utemeljena. Progoni iz Španije započeli su nakon prisilnog, a iz nemačkih zemalja neuspelog Luterovog pokušaja pokrštavanja. Ubrzo je u Španiji ustanovljen inkvizitorski sud za progon tzv. je-retika, budući da su mnogi pokršteni Jevreji nastavili tajno poštovanje svojih običaja. Iz ovih zemalja raselili su se u svim pravcima – na Istok, Jug i Zapad Starog i ka Novom svetu, gde je njihov položaj bio donekle povoljniji, ali promenljiv od jedne do druge zemlje. Pritom je od raspoloženja vladara zavisilo koliko će biti progonjeni ili podsticani, pa je, uz sve pomenute okolnosti, to uticalo i na tok njihovih migracija. Progon iz Španije krajem 15. veka pomera ih ka severoistočnoj Evropi, na jednoj, i Balkanu, na drugoj strani. U Starom svetu tokom čitavog svog rasejanja najpovoljniji tretman su uživali u mavarskoj Španiji, Otomanskoj imperiji i Holandiji. Razlozi tome su višestruki. Taj ugled se duguje verskoj toleranciji i potrebi državnog aparata za pismenim staležom iz oblasti finansija, trgovine i administracije, pre svega, a potom i znanjima koja su posedovali iz oblasti medicine, raznih nauka i filozofije. To je uticalo i na procvat ovih društava i uspon jevrejske zajednice. U teokratskim muslimanskim društvima oni su predstavljali, pre svega, elitu znanja jer su vladajućim staležima zatvorenim prema modernizaciji, neretko nisko obrazovanima i ekonomski neprobojnim, vodili administraciju, privredni život i intelektualnu delatnost, dok su Holandiji, koja je u to vreme galopirala na putu ranog, merkantilnog kapitalizma, kao stara trgovačka nacija zbog toga dobili važno mesto i ulogu u privrednim tokovima i društvenom životu uopšte. Ovaj ciklus završio se 1648. masakrom u Poljskoj, gde su najduže zadržali privilegovan status. Vek i po nakon toga traje razdoblje rasula poljske države, koje se završava političkim rasparčavanjem. Na Bliskom Istoku, usled početaka modernizacije i slabljenja Otomanske imperije, u 18. v. i ona je za njih postala društveno nepovoljna.

Ovakav položaj Jevreja može se objasniti društvenim procesima na globalnom planu. U okvirima srednjevekovnog društvenog uređenja i sistema vrednosti imali su posebno mesto, određeno crkvenim i državnim pravom matičnog društva i pogledom na svet svoje zajednice. Novo doba počinje da menja to stanje. Prosvećeni apsolutizam predstavlja glavno političko, trgovački kapitalizam privredno, a racionalizam idejno obeležje 17. veka na tlu Zapadne Evrope. U novim centralističkim državama obrazuju se nove kulture, nacije i jezici koji počinju da guše i potiskuju partikularnu osobenost manjina. Novi oblici privređivanja prevazilaze okvire feudalnih imanja i država i pokreću revolucionarna pomeranja u društvenoj strukturi i načinu života. Novo građansko pravo formalno svakog izjednačava pred

zakonom. Premda u međuvremenu desetkovani (sredinom 17. veka ih je bilo manje od milion), Jevreji dobijaju otvorenu mogućnost uključivanja u nove tokove. Uprkos progonima i diskriminaciji, upadljiva je i snažna njihova težnja da im se prilagode i integrišu u evropsko društvo toga doba. Posledica toga je i njihov ambivalentan spoljašnji položaj i unutrašnji stav – da su veoma prilagodljivi i otvoreni za nove trendove u privrednim i političkim tokovima, a zatvoreni i verni konzervativnoj tradiciji kad je u pitanju oblikovanje duhovnog i idejnog identiteta. Zahvaljujući ovim protivrečnim tendencijama i mogućnostima emancipacije, njihov broj se uvećavao da bi pred Drugi svetski rat dostigao cifru od 17 miliona.

Položaj Jevreja u Poljskoj

Ionako težak položaj Jevreja u Evropi osobito se pogoršava u doba Reformacije, a uslovljen je izjalovljenim Luterovim nadanjem da će doći do njihovog masovnog prelaska u novu veru. Kao odmazda, dolazi do masovnih progona iz nemačkih zemalja od čega značajan deo stiže u Poljsku. Međutim, Jevreji su u Poljskoj živeli i pre toga. U 13. i 14. veku privredna situacija je pogodovala povoljnom prijemu Jevreja od strane poljskog plemstva, pre svega, zbog promena u feudalnom sistemu. Kmetovi, koji su dotad davali desetinu u naturi, sad postaju obavezni na novčana davanja, što pogoršava položaj seljaštva. Otuda se plemstvo otvara za priliv jevrejskog življa, vičnog novčanom privređivanju. Jevrejske opštine dobijaju veliku autonomiju, a Jevreji, čak, izvesne privilegije. Oni zakupljuju feudalna imanja, i na nov, produktivniji način organizuju privređivanje na njima. Takođe, zakupljuju mlinove, gostionice, prodavnice i tsl. Zaposleni seljaci dovedeni su u situaciju da više rade kako bi mogli isplaćivati novčane obaveze. Ovakav položaj Jevreja izaziva otpor seljaka, većinom Poljaka, i srednjeg građanstva, pre svega, trgovaca i zanatlija, koje su u to doba u poljskim gradovima uglavnom činili Nemci. To je bilo i vreme narasle političke moći Poljske koja se proširila na slabo nastanjene i prostrane predele Ukrajine na kojima su pretežno živeli bivši i odbegli kmetovi iz Rusije, kozaci, sada kao slobodni seljaci. Poljsko plemstvo je pokušavalo da ih na silu ponovo pretvori u kmetove, a jezuiti pokatoliče. Tako su nastajala velika imanja na kojima su kao nadzornici često postavljani Jevreji. To je izazvalo kontrareakciju: godine 1648. kozački ataman Bogdan Hmeljnicki digao je ustanak protiv poljske vlasti u kom su stradali oni koji su predstavljali moćnike – poljsko plemstvo i sveštenstvo i jevrejski nadzornici. Nakon toga, položaj Poljske počinje da slabi pa se položaj Jevreja pogoršava, naročito na teritorijama koje su, nakon poljskih poraza, pripale Rusiji, a to je Ukrajina. Počinju veliki pokolji Jevreja koji se ne ograničavaju samo na nadzornike imanja, već se proširuju i na sav živalj

na teritoriji Poljske kuda su kozaci uspeali da prodru. Sledećih 150 godina Kraljevina Poljska počinje da opada i rasparčava se kao plen tri sile: Rusije, Austrije i Pruske, sa svim posledicama po jevrejski narod. Napad na Jevreje uperen je ka vrhovnim strukturama moći poljskog društva, koje je, premda izvor formalne moći, i samo bilo dekadentno. Zato, kada Isak Singer opisuje i degeneraciju lokalnog plemstva i sveštenstva, govori o simbolima degeneracije poljskog društva u celini.

Razvoj duhovnog života u rasejanju

Usled pogroma, materijalni i socijalni razvoj jevrejskih zajednica protiče u znaku naglašenih društvenih promena, što dovodi do diskontinuiteta. Suprotno tome, duhovni život je stabilan i njegove promene su retke; štaviše, pokazuje se kao preduslov opstanka. Jevrejski misticizam je kulturna osobenost i vremenski stariji i trajniji, a vezan je za promenljiv položaj u njihovoj dugoj istoriji progona i ropstva. Zato je jevrejska politička teorija u dijaspori izvodila političku moć ne samo iz spoljnog, stranog okruženja, već i iz unutrašnjih izvora legitimiteta. Otuda *Talmud* ima veliki društveno-istorijski značaj u očuvanju integriteta zajednice, a misticizam, mesijanizam i eshatologija u njenom razvoju. Položaj jevrejskog naroda u blizu 1900 godina poslednjeg rasejanja bio je izuzetno težak u svim društvenim aspektima. Sudbina im je promenljiva a položaj nesiguran jer je plemstvo koje ih je zvanično štitilo za to iznuđivalo velike poreze. Osim sužavanja osnove za privređivanje, a samim tim i goli opstanak, dodatno su zakonskim merama bili teritorijalno degradirani, smeštanjem u geta, a fizički obeležavani žutim simbolima, najčešće šestokrakom zvezdom na žutoj traci vezanoj preko ruke. U takvim turbulentnim prilikama „religija je dala smisao i organizacione forme životu Jevreja... Tako su i Jevreji svoj kulturni, ali i svoj socijalni život organizovali po Talmudu... a održavali ga kroz religiju, a i religija je jasno odražavala sva ona kretanja u društvu i one bitne momente koji su usloveli bolji ili gori društveni položaj Jevreja“ (GAMS 1994: 45–6).

Nakon rušenja jerusalimskog hrama formalnih mističnih obreda ostalo je vrlo malo, zato što je njegovim uništenjem prestalo obredno pri-nošenje žrtava. Oslabila je praksa vršenja Mojsijevih zakona čije je dosledno pridržavanje predstavljalo i Božiju naredbu i zemaljsku obavezu. Osim Mojsijevih zapovesti, postojali su i zakoni preuzeti iz običajnog prava. Zahvaljujući rabinskim komentarima oni su postali religijska norma. U vreme rimske okupacije duhovnim vođama postalo je jasno da se jevrejstvo ne može održati niti odupreti Imperiji kao pravno-politička i vojna sila, već samo duhovno, održavanjem tradicije. Tako je nastala *Škola u Javneu*, kasnije premeštena, u kojoj su odgajane generacije rabina koji će stvoriti

Talmud. Postoje dve njegove verzije, *Vavilonski* i *Jerusalimski*, obe nastale u dijaspori, u vremenima progona. Njihov značaj nije samo religijski niti jevrejski, već i šire, kulturološki i multietnički, a leži u tome što je u njima sakupljano i sačuvano duhovno blago oba naroda. *Talmud* je bio osnova jevrejske društvene organizacije koja je garantovala opstanak narodu bez osnovnih pretpostavki države – stalno naseljene teritorije i pravno priznatog političkog i privrednog sistema tokom 2000 godina. Državu su nadomeštale opština i porodica, opet, utemeljene na osnovnim načelima *Talmuda*. Otuda je razumljiv stepen obaveznosti njegovih normi i pravila. „*Talmud* nije, dakle, samo knjiga, nego i jedna duhovno-verska tvorevina, ustanova, koja je uspela da Jevreјstvo održi kao celinu... Jevreјstvo nije misionarska religija... kao kasnije hrišćanstvo ili islam, religija koja teži da se širi među drugim narodima, već obrnuto: zbog shvatanja da su izabrani narod, Jevreјi hoće da sačuvaju svoju versku zatvorenost“ (*Isto*: 36, 41). Osnovna zamisao bila je ona da je Bog dao zapovesti kroz *Toru*, koje je *Talmud* precizirao i protumačio, a kojih narod treba samo da se pridržava. Sa pogoršanjem položaja jevrejskog naroda nametnulo se pitanje zašto ga, onda, sustižu nevolje, na šta je davan nov odgovor da zapovesti treba još strožije i doslednije primenjivati. Otuda su one počele da se u izvesnim trenucima osećaju kao pritisak kojim se opterećuje lični i društveni život. To je uslovalo dvostruku reakciju: sa jedne strane, misticizam, a sa druge, unutrašnju teskobu, koju proživljava i glavni junak Singerovog romana.

Poreklo jevrejske mistike i etike je u istom izvoru, Božjoj naredbi, odakle potiče obavezujuć obrazac ponašanja. Misticizam kao tajanstveno, transcendentno tumačenje života pojedinca i društva, osobito se aktivira u društvenom i duhovnom životu onih zajednica u kojima, u trenucima pojačanih kriza, počinje da slabi racionalno objašnjenje, zajedno sa mehanizmima racionalne kontrole. Jevreјsko društvo u matici i rasejanju zbog svoje istorijske sudbine vrlo je rano razvilo takva učenja. Poznato je da je u vreme pojave Isusa Hrista Judeja vrvela od raznih mesijanskih pokreta, a da je Stari zavet krcat prorocima koji su se pojavljivali upravo u kritičnim trenucima društvenog raspada i nadolazećeg ropstva. Međutim, specifičan jevreјski misticizam je termin koji se prvenstveno odnosi na jevreјsku etiku stvorenu u Srednjem veku. Najpoznatije takvo učenje u razdoblju novog rasejanja bio je kabalizam. Pod njegovim uticajem, u teškim društvenim prilikama na početku Novog veka, pojavilo se, proširilo, pa, čak, i našlo konkretne protagoniste, verovanje u skori dolazak Mesije. Njihova glavna društveno-psihološka obeležja bila su: snažan avanturizam, lična harizmatičnost i vera u sopstvene nadljudske sposobnosti. Najpoznatiji među njima svakako je bio Šabataj Cvi(j)/Zevi (1626–1676). Podanik Otomanske imperije, kontraverzna ličnost – asketa i avanturista, predani izučavalac *Kabale*, proglasio je najpre 1648, a potom 1666. godinu

za sudbonosne. Seljakajući se od Smirne, preko Jerusalima, Soluna, Nemačke i Poljske ka Palestini, uspeo je da animira jevrejsko stanovništvo i stekao brojne pristalice. Međutim, u Turskoj je bio uhapšen i osuđen na smrt, ali je, da bi izbegao pogubljenje, zajedno sa svojim pristalicama prešao u islam. Ovi događaji su, nakon kratke euforije, još više produbili deprimiranost Jevreja širom tadašnjeg sveta.

Druga mistična duhovna struja u okviru jevrejstva pojavila se u 18. veku – hasidizam, blizak *Kabali*, ali u nekim stavovima bitno suprotstavljen. U 20. veku nemački filozof jevrejskog porekla, Martin Buber, dao je filozofsko-versko tumačenje hasidizma i njegovog panteizma kroz dijadne odnose Ja-Ti i Ja-Ono koje sadrži elemente egzistencijalizma. Čovek luta u svetu fenomena, objektivnih datosti, a onoliko koliko spoznaje Boga, suštinu, potvrđuje svoju pravu ličnost. Dakle, odnos sa Bogom, kroz odnos Ja-Ti ne može se uspostaviti bez dubinskog odnosa sa čovekom. Zlo nema samostalnost, već je samo iskušenje na putu postizanja dobra. Svi jevrejski pisci, bez razlike, poseduju naglašenu mesijansku crtu, bez obzira da li su u pitanju književnici ili socijalni reformatori, pravnici ili filozofi, umetnici ili naučnici... Razloge mesijanizmu, u čijoj osnovi stoji nada u obnovljenje Jerusalimskog hrama, treba tražiti u snažnoj duhovnoj utemeljenosti jevrejske zajednice u kojoj je versko obrazovanje osnov vaspitnog procesa što je neposredno uslovljeno potrebom za opstankom nacije, a posredno je izraz njenog marginalnog položaja u aktualnom trenutku većinskog društva. U pomanjkanju političke teorije mesijanizam se pojavljuje kao jedini oblik političkog teoretisanja kojim su ciljevi i očekivanja bili projektovani u spasonosnu budućnost. Politički mesijanizam se ispoljava u dvostrukom obliku: kao nada u obnovljenje Davidovog carstva i Jerusalimskog hrama. Međutim, pored njih je postojala i snažna antimesijanska struja.

U ovakvim dramatičnim i haotičnim prilikama položaj Jevreja je usložen, a radnja Singerovog romana zgusnuta pojavom i objavom samoproglašenog Mesije. To je njegova istorijska i duhovna potka.

Isak B. Singer kao književni predstavnik jevrejske kulture

Ova kulturna obeležja vidljiva su i u književnosti. Veza sa klasičnom *Hagadom* načinila je jevrejsku etičku književnost središnjom silom u srednjevekovnom jevrejskom mišljenju i svakodnevicu. *Midraš* obuhvata celokupno jevrejsko idejno nasleđe: pravo, etiku, istoriju, geografiju, astronomiju, usmenu književnost, hagiografiju, historiografiju, antropologiju, psihologiju, lingvistiku, egzegetiku itd. Hebrejska etička književnost je jedan od temelja jevrejskog konzervativizma i tradicionalizma i nastavila je da se razvija i u doba velikih promena u jevrejskoj kulturi i naciji.

Gotovo svi jevrejski pisci za polazište uzimaju, eksplicitno ili implicitno, teme iz neposrednog okruženja, nacionalnog nasleđa, ali smeštenog u ambijent druge i drugačije kulture, po pravilu neprijateljske. Otuda su motivi redovno konfliktne prirode: glavne ličnosti su obavezno usamljeni pojedinci koji pokušavaju da probiju ustaljene okvire, rukovođeni snažnim idealima, usled čega su sukobljeni sa sobom i/ili okolinom, koja kolektivno živi prema vekovima nepromenjenim obrascima. Na konfliktnu situaciju protagonisti reaguju samo na jedan od načina: zatvaranjem u vlastito ili otvaranjem prema tuđem, sukobom sa vlastitim ili pobunom protiv tuđeg. Otuda i jevrejski pisci u trenucima velikih (političkih, a pre svega, ratnih) katastrofa posežu za fenomenom socijalne mikro-zajednice kao prirodnim odgovorom na novonastalu situaciju egzistencijalne ugroženosti. To je poznati fenomen *štetl*, koji predstavlja manje naselje ili deo većeg u Istočnoj Evropi, naseljen isključivo Jevrejima, tj. geto. *Štetl* je središnji prostorni okvir jidiš književnosti. Zatvorenost u sopstvene socijalne i verske okvire, osveštane tradicijom i nacionalnom religijom, u trenucima gde i kad postoji izbor između samo dve mogućnosti, života i smrti, nameće se kao jedino rešenje. (v. Roskies u Holtz 1992: 263) Međutim, kao i u svakoj maloj zajednici, zatvorenost pojačava socijalnu uzburkanost jer su sve društvene napetosti sabijene na malom prostoru, i psihološku ambivalentnost, kao unutrašnji izraz spoljašnje. Tako se ona pojavljuje kao napola rajska, a napola paklena (v. *Isto*: 264). Sa druge strane, u jevrejskoj socijalnoj istoriji naglašeno je učešće u novim društvenim pokretima šireg okruženja koji obećavaju novo, pravednije globalno društveno ustrojstvo u kom će biti i više slobode za svakog, bez razlike.

Isak B. Singer je, s obzirom na navedene attribute, neobičan stvaralac kog je teško svrstati u neku od orijentacija. Rođen u Poljskoj, u višegeneracijski rabinskoj porodici, i sam je bio pripreman za rabina, ali se odlučio za nesigurnu profesiju slobodnog umetnika, pisca, slično Francu Kafki, koji je pripreman da nasledi oca u trgovačkim poslovima, što će docnije predstavljati trajni izvor unutrašnjeg i spoljnog konflikta koji je uticao na karakter i tematiku njegovog dela. Ali je, za razliku od Kafke, Singer rešenje tražio na potpuno suprotnoj strani, u povratku na potvrđene tradicionalne vrednosti koje nude sigurnost spram turbulentnog novog doba i poretka sveta. Svakako da je na to uticala i njegova neposredna životna situacija. Do pred Drugi svetski rat živeo je u Poljskoj, odakle je emigrirao u SAD. Čitav njegov život i stvaralaštvo odišu potrebom za pomirenjem mašte i stvarnosti, prošlosti i sadašnjosti, tradicije i novog vremena, Starog i Novog sveta i životnog prostora (v. *Isto*: 260). Premda je punu profesionalnu afirmaciju svetskih razmera doživeo na tlu Amerike, do kraja života ga je mučila nostalgija za Poljskom koju je osećao kao svoju jedinu istinsku domovinu; tačnije, najbolje se osećao u okvirima male

jevrejske zajednice poljskih gradića i gradova. Tako je duševno ostao dvostruko ukorenjen u Starom svetu do Drugog svetskog rata. Otuda upravo taj ambijent predstavlja prostorno-vremenski okvir većine njegovih dela. Američki velegradski milje počeo je da opisuje dosta kasno, u drugoj fazi svog života i na novom tlu. Sva Singerova dela govore o njegovom dvojnem, možda i trojnom, ali svakako ambivalentnom identitetu: jevrejskom i poljskom u staroj, i jevrejsko-poljskom u novoj domovini, zavisno od prostornog i istorijskog okvira u koji je radnja smeštena. On je, po pravilu, konfliktan pri čemu uvek daje prevagu tradicionalnom nad savremenim, prošlosti nad budućnošću. Te dve vremensko-prostorne ravni su vrlo često u njegovom delu potpuno suprotstavljene, tako što je prva logički jasno utemeljena i pozitivno zaokružena, a druga haotična i neizvesna, pa, čak, i zloslutna. U tom smislu su junaci na prvoj ravni ljudski reljefno ocrtani i dovršeni likovi, dok su na drugoj često bezlični i nihilistički profilisani. „Izgubljen sam u Americi, izgubljen zauvijek“, završava pisac jedno od svojih dela (Singer 1988: 378).

Rabinsko obrazovanje i porodično nasleđe bitno su uticali i na duhovnu atmosferu u njegovim delima. Ovu snažno izraženu autohtonističku crtu njegovog stvaralaštva produbljivao je specifičan jezik kojim je pisao, jidiš. Zato je Singer, sa svojim delom, ključ čitanja, (ponovnog) iščitavanja, tumačenja i razumevanja čitave savremene književnosti na jidišu.

Tok radnje

Nakon naleta kozačkih hordi, koje jedan deo stanovništva ubiju, drugi odvedu u ropstvo, a naselja sravine sa zemljom, glavni junak Jakov izgubi porodicu, a sam se obre u zabačenom planinskom selu Poljske. On postaje rob imućnog seljaka Jana Bzika i dobija zaduženje da čuva stoku na katunu u planini, dok zimu provodi u njegovoj kući u dolini, u senari. Upoznaje Bzikovu ćerku Vandu, mladu i lepu udovicu, koja je zadužena da mu svakodnevno donosi hranu i odnosi mleko. Od trenutka kada se između njih rodi obostrana ljubav, ona postaje zabranjena i tajna, čak i životno opasna. Iznenada Jakova otkupljuje novoobrazovana jevrejska zajednica u drugom, novoustanovljenom gradu, i on odlazi bez pozdrava u času kada je Vanda odsutna od kuće. Isprva se Jakov dobro snalazi u svom starom/novom ambijentu, dobija posao veroučitelja, kuću, a u planu je i novi brak, sa bogatom udovicom. Međutim, on se u svome okruženju sada oseća tuđim pa odjednom, bez objašnjenja, napušta sve i vraća se u selo da pronađe Vandu.

I Vandina situacija je sada izmenjena, tačnije, bitno pogoršana, jer joj je u međuvremenu umro otac, jedini sa kim su je povezivali poverenje i poštovanje u opasnom okruženju gde je bila stalna meta napada, sa jedne strane – izopačenog vlastelina, raspusnog sveštenika i nastranog

brata, a sa druge – pohlepne majke i dementne sestre. Zato je Jakovljev povratak za nju spasonosan, ne samo više u simboličkom, duhovnom, već i u bukvalnom, fizičkom smislu. Time se sada njihove uloge zamenjuju. Dok je Jakov u prvom delu romana bio fizički rob kome je Vanda pružala makar delić slobode videći u njemu, ne samo sebi ravno ljudsko biće, već i nekoga ko je nadmašuje, čime joj je nudio duhovno oslobođenje i životnu emancipaciju, sada postaje obrnuto. Zajedno beže dok se ne zaustave u novom gradu, u kom ih niko ne poznaje, gde Vanda prima mojsijevsku veru, igra ulogu uzorne jevrejske supruge i simulira gluvonemost kako bi bolje prikrila svoj stvarni identitet.

Nakon više riskantnih situacija u kojima su dovedeni u položaj da budu otkriveni, Vanda progovara na porođaju znajući da će umreti, nakon čega Jakov biva izopšten iz zajednice i sa detetom kreće na neizvestan put. Isprva ga poverava siromašnoj poljskoj porodici na odgajanje da bi se, nakon kraćeg vremena, vratio i sa detetom zaputio u Svetu zemlju svojih predaka. Tu ostaje sve dok ne odgoji sina koji stasava u uzornog mladića, stupa u brak, obrazuje se i postavlja za rabina, čime postaje punopravni pripadnik jevrejskog naroda u otadžbini. Jakov, već star, pred smrt, dolazi u mesto u kom su sa Vandom zajedno živeli, gde umire u prihvatilištu za beskućnike. Prilikom sahrane, na grobnom mestu otkriva se Vandin očuvani leš. U izmenjenim prilikama i atmosferi jevrejske zajednice, Vandin grob više nije izvan groblja, već unutar njega, čime i ona, posthumno, biva priznata i prihvaćena kao pripadnik zajednice. Priča završava time što ih sahranjuju u istom grobu i podižu im zajednički spomenik.

Ovakva živa atmosfera napetosti i kompromisa prepuna je socijalno-psiholoških sadržaja i perspektiva. Lična sudbina glavnih protagonista isprepletena je sa životnim tokovima kolektiva koji u turbulentnim prilikama pokušava da opstane i nađe svoje mesto u društvu. Uprkos desetkovanju, jevrejske zajednice počinju da se obnavljaju na starim i zasnivaju na novim mestima, a njihovi članovi da privređuju koliko im spoljašnje mogućnosti dopuštaju. Sa druge strane, formalni gospodari takođe su pritešnjeni životnom nuždom i upućeni na njih. Ali je suštinska razlika u tome što su Jevreji, kao narod bez domovine, i još više, u očekivanju domovine, realni i prilagodljivi u odnosu na domoroce koji žive u statičnom, zatvorenom i nekrofilnom svetu osuđenom na iščezavanje. Time je pisac pružio vernu sliku stanja i procesa čitave istorije svog naroda u razdoblju novog rasejanja od početka nove ere do Drugog svetskog rata.

Literatura

GAMS, Andrija. *U traganju za Bogom: tragičan istorijski put Jevrejstva*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1994.

HOLTZ, Barry (ed.). *The Schocken Guide to Jewish Books: where to start reading about Jewish history, literature, culture and religion*. New York: Schocken books, 1992, pp: 259–273.

SINGER, Isaac Bashevis. *Izgubljen u Americi*. Prevela: Jelena Stakić. Izabrana djela. Knj. 8. Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Izvori:

SINGER, Isak Baševic. *Rob*. Preveo: Andrija Grosbenger. Beograd: BIGZ, 1983.

BIALE, David. *Power and powerlessness in Jewish history*. New York: Schocken books, 1987, pp: 87–117.

DAN, Joseph. *Jewish mysticism and Jewish ethics*. Seattle and London: University of Washington Press, 1986, pp: 104–118.

DAWIDOWICZ, Lucy S. (ed.). *The Golden Tradition: Jewish Life and Thought in Eastern Europe*. New York: Schocken books, 1967, pp: 1–90.

ETINGER, Šarl. *Istorija jevrejskog naroda*. Prevela: Miroslava Smiljanić- Spasić. Beograd: Ginko, str: 239–296.

GAMS, Andrija. *U traganju za Bogom: tragičan istorijski put Jevrejstva*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1994.

GREYERZ, Kaspar. *Religion and Culture in Early Modern Europe, 1500–1800*. Translated by: Thomas Dunlop. New York: Oxford University Press, 2008.

HOLTZ, Barry (ed.). *The Schocken Guide to Jewish Books: where to start reading about Jewish history, literature, culture and religion*. New York: Schocken books, 1992, pp: 259–302.

ISRAEL, Jonathan I. *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750*. Oxford: Clarendon Press, 1989.

SINGER, Isaac Bashevis. *Izgubljen u Americi*. Prevela: Jelena Stakić. Izabrana djela. Knj. 8. Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Ivana Petković

THE WRITER AS A PARADIGM OF HISTORY: THE ANTHROPOLOGICAL INTERPRETATION OF THE NOVEL *THE SLAVE* BY ISAAC BASHEVIS SINGER

Summary

The subject of the novel, written by the Nobel Prize Laureate, Isaac B. Singer, is a fateful encounter of two people at a specific time and in a specific area – in Poland in the 17th century, after the great massacre of Jews in this country. An intimate story gives the reason to analyze the complex issue of physical, social, and spiritual identity, and the survival of the Jewish people on the ground of, primarily, Central Europe. Although the topic is localized in time and space, it is universal and essential to the greater part of the history of this nation.

So, more broadly, the subject issue can be viewed outside the determined framework. This paper attempts to provide a brief outline of the basic life problems of the Jewish diaspora in key areas – political, economic, and religious, through the literary response of one of its most prominent representatives of the 20th century.

Key words: Jews, slavery, Poland, 17th century, Yiddish literature

Čovek s ovcom, 1954.

Радомир Ђорђевић

професор Универзитета у Београду у пензији

ХЕРЦЕН И НАШЕ ВРЕМЕ*

Резиме: Дело Александра Херцена *Прошлости и размишљања* је један од његових најважнијих философских списа. Код нас је први пут у целини објављено 1951. године у три књиге. Тада су објављени и неки други његови списи као „Писма о изучавању природе“. После шездесетпет година појавио се нови превод Херценове књиге *Прошлости и размишљања*. Наш читалац је у прилици да се упозна не само са изузетним прегледом развоја руске философске и друштвене мисли него и са европским токовима у којима је сам Херцен имао значајну улогу, еволуцију погледа разних актера као и епилог: од великих нада у Европу до великих разочарења.

Аутор сматра да у обимном опусу Херцена ова књига заузима посебно место. У њој налазимо неку врсту резимеа мисли и акција проницљивог ума који се по отворености може слободно поредити са Русоом и Волтером. Херцен је био познат и утицајан и у Србији нарочито крајем 19. Века све до почетка Балканских ратова и светског рата. Поједини наши људи који су се школовали у Европи на разне начине су били у комуникацији са њим као и са осталим руским револуционарима различитих струја, постављајући велика питања о томе којим путем Србија треба да иде.

Кључне речи: Александар Иванович Херцен, просветитељство, материјализам, дијалектика, славенофилство, руска филозофија, естетика, реформе

О Русији се данас све више расправља у разним центрима у свету, у установама које се посебно баве геополитичким проблемима савременог света. Велике слабости руководиоца некадашњег СССР охрабриле су снаге Запада (Европе и САД) да отворено искажу претензије на богатства и територије ове огромне земље. Збигњев Бжежински ауторитетом геополитичара и геостратега а потом Мадлен Олбрајт у ери Клинтоних самоуверено су изражавали став да је неправда да једна велика земља располаже толиким природним ресурсима и да је

* Александар Херцен *Прошлости и размишљања*, I–II, превод др Вера Николић и Марија Межински, IP Signature, Београд, Јелена Шајковић, 2016. Проширено и допуњено излагање које је писац имао у дискусији у Библиотеци „Милутин Бојић“ у Београду 14. децембра 2016. у којој су учествовали гђа-Латинка Перовић и г. Милан Суботић.

неопходна нека праведнија расподела тих ресурса. Одмах је било јасно којим путем се намерава ићи у тој „расподели“ богатстава. Али савремени свет се мења веома брзо. Планери поменуте расподеле нису очекивали друге промене у свету: подизање Русије, појаву Кине и неких других земаља у тежњи да се супротставе некој подели света у условима једине велике силе САД, која је увелико и започела да мења свет пренебрегавајући норме међународног права и велике светске хуманистичке тековине. Али истовремено су поједини лидери иницирали започели процес повезивања појединих земаља са различитих континента увиђајући општу опасност од доминације само једне велике силе. Идеја о плицентричности света наметнула се сама као израз тежње за опстанак народâ и држава.

У самој Русији то се осетило посебно, пробудиле су се снаге за самоочување, свест о најезди Наполеона Бонапарте и агресији Хитлера није могла да изчезне из сећања народа. А геополитичари Запада, Америке, геостратези по свему судећи изгледа нису изучавали довољно Русију па су отуд могућа и разна изненађења. Руске „теме“ важне су и у словенском свету, разабирање у њих је изузетно важно и за нас у Србији.¹ Успешно савремено поимање Русије није међутим могуће ако се не позабавимо и прошлошћу те велике земље. Уосталом то је општи услов за све оне који хоће да разумеју савремена збивања да се морају упознати са свим важним чиниоцима који су претходили данашњем стању.

Пред нама је један од незаобилазних извора за увид у развој Русије. Дело има индикативан наслов „Прошлост и размишљања“, потиче из пера Александра Херцена једног од великих руских и европских

1 У совјетском периоду у западним одговарајућим центрима Русија је била предмет озбиљних изучавања са најразличитијих становишта. Неки од најистакнутијих философа, социолога, политиколога итд. као Херберт Маркузе, Густав Ветер, многи тз. Кремљолози, Хенри Кисинџер саветник више америчких председника и писац бројних анализа светских збивања уопште. Њих је водила идеја да је неопходно познавати непријатеља-комунизам да би се он могао победити. То је може се рећи прастаро правило, војни теоретичар Клаузевиц га је само формулисао те многи наводе то правило као принцип тог војног класика. Као пример врло озбиљних истраживања у то доба можемо навести књигу Џејмса Билингтона *Икона и секира*, обимно дело, нека врста енциклопедије о Русији, са библиографским изворима. Књига је преведена и код нас али је, рекло би се, остала непримећена а данас је скоро заборављена. Када је реч о Србији очекивало би се да постоје центри у којима се изучава историја Русије, руско српских веза, центри у којима раде специјалисти који би били нека врста стручног тела на основу чијих анализа би се формирала и политика наше државе према Русији не само данас него и у будућности. Тога нажалост нема, има стручњака са запаженим списима о Русији, али као самосталних и без институционалне подршке која је неопходна.

мислилаца који су истовремено били у одређеној мери и актери у збивањима у Русији и још више у Европи. У обимном опусу Херцена ова књига заузима посебно место. У њој налазимо неку врсту резимеа мисли и акција проницљивог ума који се по отворености може слободно поредити са Русоом, са његовом књигом „Исповести“. Поређен је и са Волтером, али је оцена да је он *Руски Волтер* основанија. Херценово дело и поред забрана деценијама је илегално ширено у Русији где су генерације револуционара црпили идеје и водиле расправе о ослобођењу народа. Херцен је био познат и утицајан и у Србији нарочито крајем 19. века може се рећи све до почетка балканских ратова и светског рата. Поједини наши људи који су се школовали у Европи на разне начине су били у комуникацији са њим као и са осталим руским револуционарима различитих струја, постављајући велика питања о томе којим путем Србија треба да иде.²

Херценово дело „Прошлост и размишљања“ у целини је први пут објављено код нас 1951. године у три књиге. Тада су објављени и неки други његови списи као „Писма о изучавању природе“ један од његових најважнијих философских списа. После шездесетпет година појавио се нови превод Херценове књиге „Прошлости размишљања“, може се рећи у прави час. Наш читалац је у прилици да се упозна не само са изузетним прегледом развоја руске философске и друштвене мисли него и са европским токовима у којима је сам Херцен имао значајну улогу, еволуцију погледа разних актера као и епилог: од великих нада у Европу до великих разочарења.

Херценова домовина Русија је већ с краја 17. века у успону, у 18. и 19. веку она је и поред унутрашњих тешкоћа изашла на светску сцену као велика сила, као један од одлучујућих чинилаца у европским збивањима. Петар I велики, као император, мислиоци као Радишчев, Сковорода, Ломоносов, Чаадајев, декабристи, Пушкин покренули су руско друштво из извесне учмалости и од тада се оно налази у непрекидним и убрзаним променама. Настала је једна специфична култура али у условима невиђене неједнакости људи у Русији. Кметство је било кочница развоја, тежња за његовим укидањем рађала је идеје о неопходности револуције али су је заговорници различито замишљали.³ Учесници Отаџбинског рата гонећи Наполеона Бонапарту сусрели су се на Западу, пре свега у Француској са различитим струјањима, многи од

2 Латинка Перовић *Српско-руске револуционарне везе, прилози за историју народњаштва у Србији*, изд. „Службени лист“ СРЈ, Београд, 1993, стр. 218.

3 Пушкин, највећи руски песник је изражавао и страховање од револуције у којој ће се манифестовати неизбежна стихија руског народа која ће бити разорна, уништавајућа. И други проницљиви умови тог времена и они из „виших“, владајућих кругова изражавали су бојазни те врсте.

њих побунили су се убрзо са захтевом да се руско друштво реформише и да се створи уставна монархија. Вођи декабриста који су то тражили Риљејев, Пестељ и други кажњени су вешањем а многи други из разних делова Русије осуђени на робију и прогонство у далеке крајеве Русије.

Херценово дело „Прошлост и размишљања“ као и књиге „Писма о изучавању природе“ и „С друге обале“ су без сумње главни извори за проучавање његових философских, научних и друштвенополитичких схватања. Његов опус иначе обиман, последње историјско и критичко издање има тридесет томова, издање је започето 1954, а завршено 1966. Од тог времена уследиле су различите интерпретације његових погледа и у Русији и на западу. Сам Херцен је јасно излагао главне премисе својих погледа и то на изванредан начин, често привлачан и као књижевни израз. Описи су компоновани у контекст приватне и јавне друштвене делатности. Он као личност носио је својеврстан печат племићког живота Русије. Потиче из незаконитог брака племића Ивана Јаковљева, једног од најбогатијих људи и мајке која није припадала том кругу. Отац му је дао име по коме је постао познат – од речи Hertz – срце, срчани, и омогућио изванредно приватно образовање. Већ поменута околност чинила је породицу специфичном, брак са блиском рођаком, доцније живот са супругом свог најближег сарадника Огарјова са којом је имао и децу, сенка инцестуозности била се наднела над његовим животом; смрт супруге и деце оптерећивале су овог ствараоца који је био и противречна природа и кад је реч о неким погледима, олаким надама у Императора Александра II. Али ако се посматрају главне линије његове мисли и дела без сумње је да је био снажна фигура већ при добровољном напуштању Русије, опредељењу за слободну реч, слободу штампе, за слободу народа, у одбрани Пољака и њиховог права на слободу, подршци својим следбеницима избеглих из Русије итд. Философске премисе његовог дела су извесна врста материјализма карактеристичног за оно време када су у природним наукама отворене велике перспективе. Он као зачетник народњаштва, разочаран у Европу коју је сматрао *малограђанском* почео је касније да тражи нове могућности решавања друштвених проблема, почео је да се окреће Истоку. Чврсто је веровао у Руски народ, чије ослобођење је настојао да помогне али и да истовремено упозна Европу са Русијом. Херценов песимизам настао је из дубоког увида у неуспех Европе, руска *оппозиција* – заједница, пружала му је утеху, у њој је видео основу будућег руског социјализма. Сувереност личности остала је као нека константа у његовим уверењима. Такође и одлучан став да насиље рађа насиље. У апелима императору Александру II и његовом наследнику истицао је неопходност промене правосуђа, укидање смртне казне, промене образовног система.

Херцен се родио 1812. године у Москви и како сам пише његова генерација стасавала је у сенци вешала на којима су вођи декабристи издахнули, а умро 1870. Он припада генерацијама из којих су потекли бројни мислиоци који су још у време студија, нарочито на Московском Универзитету обележили даљи развој руске мисли и ослободилачког покрета уопште. Те генерације рано су сазревале у условима када је царска власт сурово гушила све покушаје слободоумља. А тих покушаја је било већ много. Јављају се људи који су били необично даровити, код којих се даровитост испољила рано али истовремено и племенита жеља да се мењају прилике у земљи. Били су спремни на сва страдања само да се промене прилике недостојне људи. Слобода је била сан. Херцен, један од тих својеврсних подвижника, кад му је било петнаест година, 1827. заједно са Николајем Огарјовим одлази на Воробјева брда, и на месту где се налази данас Московски државни Универзитет „Ломоносов“, заклињу се да ће посветити цео свој живот борби за ослобођење народа. То место ће бити готово свето за руске револуционаре. Неколико деценија после тога на том месту млади Плеханов и Вера Засулич полажу исту заклетву. И када су се вратили из емиграције 1918. године одлазе на то место непосредно пред смрт да сузним очима изјаве да су испунили свој завет.⁴

Херцен учествује у великим и значајним расправама о даљим путевима Русије. Издвајају се два велика круга мислилаца: *Западњаци* и *Словенофили*. Воде се велике дискусије о философији Хегела, Шелинга, доцније и о Фојербаху али и о другим проблемима науке, културе, уметности. Херцен, Бјелински, Чаадајев, Грановски итд., заговарају неопходност установа у Русији попут оних у Француској, Швајцарској итд; философија треба да тражи основе у природним наукама.

4 Д. Шуб *Политические деятели России (1850-ых – 1920-ых гг.)* Сборник статей, Нью-Йорк, 1969, стр. 253. Ова књига спада у изузетне изворе, потиче из пера не само значајног актера руског револуционарног покрета него и истраживача документације која се чува у разним научним, универзитетским центрима широм света. Шуб је свој преглед започео управо са Херценом детаљно приказујући његов мисаони развој и животни пут од година живота у Русији па до краја живота, у емиграцији где је провео већи део живота. Даље следе поглавља о Чернишевском, Лаврову, Николају Михајловском, затим о онима које означава као претече Лењина и то с правом: Заичњевски, Ткачов, Бакуњин, Њечајев, на крају тог поглавља представљен је Лењин у светлу своје активности када се нашао на кормилу револуције, освојивши сву власт. И наредна поглавља су необично важна јер су дуго били непознати многи подаци у то време: о Плеханову, либерализму у Русији, о Државној Думи, распаду II интернационале и ставу социјалиста Запада према рату и касније према болшевицима, о тзв. Пломбином вагону у коме се група болшевика превезла уз помоћ Немаца у Русију, Кропоткину, Корољенку и Максиму Горком, њихове улоге као и о улози Јевреја у Руској револуцији.

Словенофили Хомјаков,⁵ браћа Киријевски, Иван, философ, Петар, етнолог, етнограф Константин Аксаков, Самарин сматрају да Русија треба да се окрене својим коренима; своју традицију философија треба да усмерава више према хришћанству. Али овде је реч о једној генералној деоби; иако је она на неки начин својеврсна вертикала руске мисли не само до краја 19. века него и након тога, и после револуције 1917. настављају се на одређен начин расправе које имају извесне одзвуче све до нашег времена. Оно што се међутим испушта из вида је чињеница да су многи мислиоци имали еволуцију, мењали своја схватања већ према збивањима и у Русији и на светској сцени. Чадајев, на пример, заговорник западњаштва који је у својим „Философским писмима“, има их осам, изнео поражавајућу слику Русије, због чега га је Император Николај, у гневу, огласио лудим да би га понизио и осудио на усамљеност, пред крај живота је предвиђао велику будућност Русији. Херцен такође доспева до великог разочарења у Европу, проглашава је после неуспелих револуција тридесетих и четрдесетих година за малограђанску, и да због тога нису могућа остварења великих социјалних идеала братства, слободе и једнакости у њој. Словенофили такође мењају унеколико своје погледе.

Од западних мислилаца Сен-Симон, Фурије и Роберт Овен имају велики утицај на руске револуционарне кругове. Херцен је прихватао многе идеје Сен-Симона па и Фуријеа а био је сведок и пропасти Овеновог покушаја да створи ново друштво, Фаланстерије.⁶ Највећи утицај Фурије је имао на круг Петрашевског чији су припадници сурово кажњени. Међу њима је био и млади Достојевски који је после застрашујућег

5 Иначе међу племићима, спахијама било не само истакнутих мислилаца него и пламенитих природа. Један од њих био је Алексеј Хомјаков, филозоф, историчар, богослов, песник, који је посветио једну оду Србима, када му је било седамнаест година побегао је из очевог дома у намери да оде у Србију и да се тамо бори против Турака. Убрзо је сустигнут и враћен. Као стваралац подсећао је на ренесансне људе. Изумео је и направе како би сељацима са свог имања олакшао рад. Када је умро сељаци су данима плакали на његовом гробу захвални за добра која им је чинио.

Спектар филозофских, научних и теолошких концепција, идеја револуционарног покрета изложио сам у: Радомир Ђорђевић *Ситудије о руској филозофији*, 1–3, изд. издавачки центар Никола Тесла, Београд, 2008–2011.

6 Роберт Овен (1771–1856) енглески социјалиста-утописта, познат по томе што је уложио све своје богатство да оснује „ново друштво“ верујући да је оно могуће ако се заснива на његовим комунистичким принципима. Та заједница је пропала као и целокупно богатство Овена. – Претече научног социјализма, избор: Миле Јока, Школска књига, Загреб, 1978, стр. 89–102. У овој књизи приказане су и бројне друге фигуре утопијског социјализма, чудесне на различите начине. Неке од њихових идеја доцније су се у мање или више сличним облицима јављале у сличним друштвеним околностима.

церемонијала осуде на смрт, помилован и осуђен на тешку робију у Семипалатинску. На робији долази до преображаја, Достојевски постаје хришћански стваралац, припада тзв. почвењцима, тј. онима који траже у руском тлу и бићу главну основу. Посета Западу га у томе оснажује. На том путу је и истакнути филозоф Николај Страхов до сад недовољно читан и непотпуно оцењиван. Неки од западњака рано умиру као Бјелински. Али развој догађаја и у Русији и на Западу доводи до нових изазова. Долазе генерације револуционара из других социјалних слојева, из слојева тзв. разночинаца. Истовремено и даровити и спремни на жртвовање. Најистакнутији међу њима, Чернишевски син свештеника, филозоф, научник, писац многобројних дела нарочито из економије, познавалац четрнаест језика, на многима од њих је писао дела, сибирски заточеник, осуђен на вечно прогонство. Карл Маркс се дивео његовим делима и изучавао је руски језик да би боље изучио дела овог изузетног мислиоца и револуционара. Доброљубов, такође син свештеника, живео је само двадесетпет година али је својим књижевно-критичким опусом који није мали изузетно је утицао у једном периоду нарочито на омладину. Дмитриј Писарев, својим филозофским и књижевним опусом, концепцијом утилитаристичке естетике имао је такође изузетан утицај, чак и код нас, на пример на Лазу Костића и неке друге. Овај заточеник Петропавловске тврђаве необичних способности које су се испојиле још у најранијим годинама привлачио је пажњу не само следбеника него и противника.⁷ Под утицајем ових али и бројних других револуционара ти кругови су се брзо ширили и увећавали широм Русије. Они су уживали умногоме симпатије шире јавности чак и у појединим највишим круговима племства. И пре императора Александра II у тим круговима се увиђала неопходност укидања кметства – једне врсте ропства али се сматрало да то није могуће учинити одједанпут, путем указа него постепено управо да би се избегле побуне, револуција о којој су маштали у Русији још од времена Пушкина. На први поглед

7 Писарев (1840–1868) пореклом из племства, био је радикалан револуционар, као и његови претходници из највиших кругова, војних и политичких, револуционари, атентатори као Софија Перовска били су посвећени идеји свргавања царизма и ослобођења народа жртвујући и свој живот за ту идеју Писарев је одбацивао поредак и вредности царског режима инаугуришући сасвим нове. Назван је у литератури нихилист иако тај израз није адекватан интенцијама његовог дела. Живео је релативно кратко, двадесет девет година од којих је четири године био затворен у Петропавловску тврђаву, строги затвор за опасне револуционаре по режим – бранећи Херцена чије идеје су биле у то доба строго забрањене у Русији. Аутор је значајних филозофских и књижевно-теоријских списа. О њему се писало веома много и у Русији и на Западу, привлачио је пажњу и следбеника и противника и због необичног револуционарног месијанизма жртвујући се за своје идеје. Његов живот и дело темељно је изучио Е.А. Соловјев. – Е. Соловјев *Писарев*, изд. З.И. Гржебина, Петербург – Москва – Берлин, 1922, стр. 271.

парадокс је што је највећи број покушаја атентата извршен управо на императора Александра II који је први започео реформе чији је циљ био укидање кметства. Од времена када је Каракозов 1866. покушао да убије цара било је на десетине атентата све до оног који се догодио првог марта 1881. године када је Александар II и убијен.⁸ Десетине хероја и мученика је страдало а непосредни извршиоци Софија Перовска и други су обешени. Међу атентаторима били су синови и кћери генерала, племића али и из других слојева све до слојева радништва. Пристизале су нове генерације али и неки од старијих као Бакуњин који су у младости водили велике расправе о Хегеловој философији није посустао, штавише тежиште акције померио је из сфере теорије у сферу бунта још више. Настојао је да и лично суделује у бунама у Европи заговарајући анархизам и борећи се против Маркса сматрао је да је уништење постојећег система главно. Западњак Тургенев је пратио живот овог бунтовника и представио га је у лику Руђин, у истоименом роману; пратио је и животе других радикалних револуционара и оваплотио их у својим делима као што су „Очеви и деца“, „Уочи нових дана“, и друга. Базаров из овог првог романа је приказ Писарева. Бакуњин је сматрао да је у борби против постојећих друштвених односа допуштено све, обмане, убиства у име великог циља. Написао је Исповест, обратио се и Николају I. Обратио се и писмом императору Александру II молећи га да му одобри повратак у Русију да се како је писао „спреми за највећи догађај живота – за смрт“. Император Николај I је дозволио повратак али га је Бакуњин убрзо обмануо и поново побегао из земље, пробудио се у њему поново инстинкт бунтовника. У емиграцији је био поново активан, помагао је најрадикалније револуционаре као што је био Сергеј Њечајев, сматра се да је он и помагао овог у састављању једног од најстрашнијих докумената уопште „Категорически револуционар“ а сарађивао је и са Ткачовом.⁹ Достојевски је

8 Индикативна је околност да се прва бомба одбила о кочије у којима је био император али се смело окренуо према атентатору, верује се, да га је упитао чему то када је већ почела револуција, тзв. бела, „одозго“ јер се тако избегава она крвава, „одоздо“. У том тренутку је други атентатор бацио бомбу којом је император био ранет. Страшну слику смрти свог оца посматрао је наследник престола Александар III који је зауставио велики процес укидања кметства.

9 Својеврсну енциклопедију руског револуционарног покрета налазимо у обимном делу *Утопический социализм в России, Христомания*, составители А.И. Володин и Б.М. Шахматов, Москва, 1985, стр. 590. – Овај приручник је незаобилазан, осим биографија садржи и одломке из дела револуционара у којима налазимо основна начела разних струја руског револуционарне мисли и дела представљена у контексту историјских прилика, од Бјелинског и Херцена до Плеханова. Значајну антологију текстова руских мислалаца приредио је Николај Берђајев коју је приредио С. Жаба – С. П. Жаба *Русские мысли о России*

пратио живот тих револуционара чије је идеје у раној младости делио у кругу Петрашеваца и оваплотио их уметнички у својим делима посебно у роману „Нечисте силе“ или како је после Другог светског рата превођен тај роман „Зли дуси“. Овај роман је имао велики утицај јер су се типови тих револуционара јављали у многим социјалним покретима и у двадесетом веку укључујући и покрете у нашим земљама чак и после Другог светског рата.

Александар Херцен био је својеврсни хроничар, тумач збивања. За његова схватања интересовале су се генерације револуционара и у Русији и на Западу. На предлог најпопуларнијег песника ондашње Русије Њекасова код Херцена одлази тајно у Лондон Чернишевски иако су већ настале одређене разлике у погледима међу овим мислиоцима. У условима све већег заостравања друштвених прилика све више су се људи који су настојали да промене те прилике одлучивали за насиље, терор. Главна теоријска питања била су однос између средстава и циљева. Широка делта струја народњаштва делила се на различите струје од тзв. легалног народњаштва чији је неспорни ауторитет био Николај Михајловски који је имао знатан утицај на различите мислиоце па до руских јакобинаца као што је Заичњевски, комуниста Спешњев, анархиста који су такође били различити, Бакуњинови следбеници али и следбеници другог апостола анархизма филозофа и научника-географа Петра Кропоткина. Неки од народњака бавили су се доста и философијом али током боравка на Западу још више су се уверили да Русија не мора да иде истим путем којим су ишле земље Европе. Такав је био Петар Ткачов који је полемисао са Енгелсом указујући му на непознавање прилика у Русији. Ткачов је живео кратко али је оставио знатан траг и као филозоф. Више од пола века од његове смрти, према сведочењу Бонч-Брујевича, секретара Лењина у време револуције, Лењин је тражио да се прикупе сви списи Ткачова и објаве, да се изуче, наглашавајући да је он сам заинтересован за остварење те иницијативе.

Питање тзв. индивидуалног терора расправљало се дуго, и у Првој и у Другој интернационали и делило је чланове тих међународних радничких организација. Многи су се разним одлукама и ставовима дистанцирали од тезе о оправданости индивидуалног терора али је та врста терора настављана, живот је дакле ишао другим путем, теорије су остајале по страни. И бољшевици су се формално оградивали од тезе о оправданости индивидуалног терора и револуционарног насиља али када су се нашли пред опасношћу да изгубе власт прибегли јавно не само индивидуалном него и масовном терору после покушаја атентата

и човечесџве, Париз, УМСА-Press, 1954. Ова књига је посебно важна јер садржи преглед развоја Херценових схватања.

на Лењина 1918. године; одмах је уследио Декрет који је потписао ондашњи руководилац совјетске републике Свердлов. О масовном „беспоштедном терору“.

Херцен је не само својом чувеном књигом „Прошлост и размишљања“ него целином свог богатог опуса подстицајан и у наше време када се траже путеви општег опстанка људи на планети. Он је још у младости претресајући теме Хегелове философије, Хегелову дијалектику назвао „алгебра револуције“. Историјски процес је ланац сукоба, једне поларности рађају друге, револуције изазивају контрареволуције, драстични облици неједнакости рађају снажније облике и таласе отпора. Постављају се увек изнова велики идеали и тежи њиховом остварењу а средства која се бирају су терор, насиље, атентати. Али терор, насиље не настаје само у покретима који теже радикалној промени него и у структурама друштва које се брани. Државе организују такође апарате за терор, насиље унутар својих структура друштвеног система него и у крилу најборбенијих револуционарних покрета. Тајна полиција, Охрана (често у деминутиву – Охранка) ствара илегално не само синдикате него и мреже провокатора, ствара партије, мреже провокатора протежу се и на део свештенства као што је Гапонов покрет, институција исповести у цркви бива непосредно повезана са тајном полицијом. Снажан апарат Охране делује и у иностранству прецизно региструјући све што се чини у емиграцији против Руске империје. Рачински и други једва да су превазиђени у погледу инвентивности. А нешто доцније Азеф, Малиновски и други који су били убачени у најборбеније илегалне партије Руске империје достижу врхунац у „уметности“ терора. А Борис Савинков био је не само неустрашиви херој терора него и писац који је, могло би се рећи, у својим аутобиографским романима на свој начин „опевао“ подвиге разних револуционара. Полицијски генерали из доба царизма у својим сећањима такође су описивали своју „уметност“ у стратегији плаћања провокатора, довољно је да поменемо само књигу Герасимова издавану на многе језике још негде од двадесетих и тридесетих година прошлог века.¹⁰

10 О томе постоји огромна литература која нажалост није довољно позната код нас. Видети изворе у енглеском издању наведене књиге Билингтона; Dmitry Pospelovsky *Russian Police Trade Unionism. Experiment or Provocation*, London, 1971, са библиографијом. Реч је о докторској дисертацији написаној на енглеском језику која је доцније приређена за руског читаоца – Д. Поспеловский *На пути к рабочему праву. Профсоюзы в России*, Possev-Verlag Frankfurt a. Mein 1987; Б. Савинков *Воспоминания*, Москва, 1990, са биографским прилозима о путевима револуционара, атентатора као и о најпознатијим полицијским провокаторима Азефу, Малиновском итд. Необично важан извор је и књига једног од руководилаца Охране (тајне полиције) Герасимова, издавана на француском

Шта је данас ново у односу на доба које описује Херцен у односу на његово време па и деценије после његове смрти. Тероризам у 20. веку такође организују пре свега велике државе да би се обезбедио постојећи систем, класе и друге друштвене групе које теже да остваре доминацију над слабијим. Све то је данас попримило застрашујуће облике и довело до перманентне опасности за људе свих меридијана. Организован је терор на основу супротстављања народа и држава на основу њихових религија, конфесија. Стратегији масовног фанатизовања маса прибегава се широм света. У судару великих, покрети малих народа за ослобођење осуђују се на грубо потчињавање и катастрофу. Идеали и утопије о бољем свету заборављају се у борби за надмоћ, профит а најшире масе широм света осуђене су на борбу за пуки опстанак.

Ни философи и научници који су кроз столећа тражили и проналазили путеве за деловање на свест људи различитих делова света као да су посустали. Нема више људи као што су Сартр, Расел и други који својим личним примером делују и постижу знатан утицај.¹¹ Данас је готово усамљеник Ноам Чомски у својим указивањима на опасност империјалне политике САД за целокупно човечанство. Принципи прокламовани у доба Француске револуције за које су се борили и жртвовале генерације, титани – братство, једнакост и слобода као да су заборављени. Демонска¹² страна природе човека није у стању да савлада себе, и тако историјски процес поприма неки катаклизмички правац. Остају само наде у разум, који како изгледа, једино остваривањем неке равнотеже али само у сенци атомског оружја може да приведе неком миру.

и немачком језику између два светска рата и касније. – А.В. Герасимов *На лезвију с терористима*, Москва, 1991.

11 Радомир Джорджевич *Философи прејед проблемима современног мира*, изд. Филологическиј факултета, Белград, 2012, стр. 42–46.

12 Тим проблемом више сам се бавио у раду *Антрополошке границе у реализацији историјских пројеката* – Радомир Ђорђевић *Човек, вредности и историја*, изд. Института за философију, Филозофског факултета, Београд, 2006, стр. 83–94.

Radomir Đorđević

HERZEN AND OUR TIMES

Summary

The work of Alexander Herzen *My Past and Thoughts* is one of his most important philosophical works. It has been published for the first time in full in Serbian back in 1951, in three volumes. At that time, some of his other works have also been published, for example his *Letters on Studying Nature*. After 65 years, a new translation of Herzen's book *My Past and Thoughts* has appeared. A Serbian reader is now able not only to become acquainted with an extraordinary overview of development of Russian philosophical and social thought, but also European currents in which Herzen himself played an important role, evolution of thought of various actors as well as the epilogue: from great hopes of Europe to major disappointments.

The author maintains that in Herzen's vast opus this book occupies a special place. In it, we can find a gist of thoughts and actions of an insightful mind the openness of which can easily be compared to Rousseau or Voltaire. Herzen was well-known and influential in Serbia too, especially in the late 19th century and until the outbreak of Balkan wars and the First World War. Some people from Serbia who had at that time acquired their education in Europe had in various ways communicated with him as well as other Russian revolutionaries of different stripes, asking major questions about the direction Serbia should take.

Keywords: Alexander Ivanovich Herzen, Enlightenment, materialism, dialectic, Slavophilia, Russian philosophy, aesthetics, reforms

Добрило Аранићовић
филозоф и библиограф, Шабац

АЛЕКСАНДАР ХЕРЦЕН КОД ЈУГОСЛОВЕНА *Прилог библиографији*

1. Посебна издања Херценових дела

1. *Prošlost i razmišljanja*. Knj. 1–3. Preveo Josip Horvat. <Predgovor [„Uspomeni na Hercena“] napisao Vladimir Iljič Lenjin>. – Zagreb, Matica hrvatska 1948; 8°

Slovenska knjižica.

Knj. 1. – str. 404;

Knj. 2. – str. 518;

Knj. 3 – str. 570.

2. *Писма о изучавању природе*. Превео Богдан Стевановић. <Предговор [„Сећање на Херцена“] написао Владимир Иљич Лењин>. – Београд, Култура, 1951; стр. 264; 80

3. *Прошлости и размишљања*. Књ. 1–3. Превео Јосип Хорват. – Београд, Култура, 1951; 8°

Књ. 1 – стр. 491;

Књ. 2–723;

Књ. 3–738.

4. *Руски народ и социјализам*. Избор, уводна студија [„Родоначелник руског социјализма“] и коментари Латинка Перовић, Превео с руског Петар Буњак. – Подгорица, ЦИД, 1999; стр. 413; 8°

Библиотека Коријени.

5. *Prošlost i razmišljanja*. Tom I – II. Prevod dr Vera Nikolić, Marija Mežinski. – Beograd, IP Signature – Jelena Šajković, 2016; 8°

Tom I. Deo I-V (1812–1851) – str. IV, 919;

Tom II. Deo VI-VIII (1852–1868) – str. 476.

2. Чланци. Одломци из дела

6. Нова имена у руској књижевности. – *Слобода*, 1/1864, 2, 6–7; 3, 6–7.

* О књижевности и цензури у Русији.

Преузето из часописа *Колокол*.

7. Мисли из А. И. Херцена. – *Србобран*, 27/1910, 1910, бр. 176.

8. Самосвест или свесност себе. Превео Жив. Дим. Ив. – *Училиш*, 31/1911–1912, св. VII, 553–566.

* Преводилац је студент филозофије у Цириху.

3. Литература о Александру Херцену

а. Посебна издања

9. Зјењковски, Василиј В.: *Руски мислиоци и Европа*. Приредила и предговор написала Исидора Секулић. – Загреб, Нова Европа, 1922; 8⁰

* Види поглавље о Херцену.

10. Ganjeli, Šolom Izrailjevič: *Aleksandar Ivanović Hercen kao pedagog-prosvetitelj*. Preveo D. Sandić. – Beograd, Miloš B. Janković, 1938; str. 16; 8⁰

Biblioteka „Budućnost“, god. 31, sv. 63.

11. Казимировић, Радован Н.: *Велики руски писци*. Књижевни есеји. Достојевски – Толстој – Герцен – Тјутчев – Чехов – Розанов – Ан-дрејев – Јуришковић – Арцибашев – Горки. – Београд, Књижара Милорада П. Милановића, 1941; стр. 172 + (1) 8⁰

12. Anciferov, Nikolaj Pavlovič: *Aleksandar Ivanović Hercen*. Prevela Jelena Nešić. – Zagreb, Kultura, 1947; str. 89; 8⁰
[Biblioteka] Veliki ljudi i njihova djela; 10.

13. Анциферов, Николај Иванович: *Александар Иванович Херцен*. Превела Јелена Нешић. – Београд, Култура, 1947; стр. 89; 8⁰
[Библиотека] Велики људи и њихова дела; 10.

14. Lenjin, V. I.: Uspomeni na Hercena. Preveo Josip Horvat. - [U]: Aleksandar Hercen: *Prošlost i razmišljanja*. Knj. 1. Zagreb, Matica hrvatska, 1948, str. 5–11.

15. Лењин, В. И.: Сећање на Херцена. – [У]: Александар Херцен: *Писма о изучавању природе*. Превео Богдан Стевановић. Београд, Култура, 1951, стр. 7–15.

16. Lenjin, V. I.: Hercenovoј uspomeni. Preveli Dragiša Živković i Stojanka Jakšić. - [U]: V. I. Lenjin: *O književnosti umetnosti*. Beograd, Kultura, 1957, str. 12–17.

17. Gorki, Maksim: *Istorija ruske književnosti*. Prebeo Nikola Damjanović. – Sarajevo, Veslin Masleša, 1962; 8⁰
* О А. И. Hercenu на str. 303–207, 209, 225, 249–251, 371, 372, 375.

18. Plehanov, Georgij Valentinovič: *Izabdana dela. O umetnosti i književnosti*. II. Prevela Mila Stojnić. – Beograd, Kultura, 1966; 8⁰

* U sadržaju: Tolstoj i Hercen, str. 292–302.

19. Plehanov, Georgij Valentinovič: *Radovi o V. G. Bjelinskom i A. I. Hercenu*. Preveo Petar Mitropan. – Beograd, Kultura, 1967; 398; 8⁰

* U sadržaju: *Radovi o Hercenu* (201–398): A. I. Hercen i kmetstvo (1911). – Filozofski pogledi Aleksandra Ivanoviča Hercena. O stotoj godišnjici njegovog rođenja (1912). – Govor na grobu A. I. Hercena u Nici 7. aprila 1912. godine. – O knjizi V. J. Bogučarskog: „A. I. Hercen“. Aleksandar Ivanovič Hercen“, izdanje kružoka „Aleksandar Ivanovič Hercen“, S-Peterburg, 1912. godine.

20. Бабовић, Милосав: *Руска књижевност XIX века*. Реализам. Књига прва. – Београд, Научна књига, 1971; 8⁰

* О А. И. Херцену на више страница током целе књиге.

21. Вулетић, Витомир: *Руска књижевност XIX века*. – Београд, Научна књига, 1971; 8⁰

* О А. И. Hercenu на str. 3, 36, 89, 104, 110, 115, 155–159, 246–248, 258, 379, 381, 382, 385, 388, 393, 403, 412, 414, 415, 426, 429, 433.

22. Grlić, Danko: *Filozofija*. Mozaik znanja. – Beograd, Interpres, 1973; 8⁰

* Vidi: Hercen, Aleksandar Ivanovič (1812–1870), str. 179–180.

23. Lenjin, V. I.: U spomen Hercenu. Preveli Radomir Venturi i Zvonko Tarle. – [U]: V. I. Lenjin: *Dela*. Tom 17. – Beograd, 1974, str. 102–107.

24. *Руска књижевност*. Књига II. – Сарајево, Свјетлост – Београд, Нолит, 1978; 8⁰

* У садржају: Драган Недељковић: А. И. Херцен, стр. 19–24.

25. Бабовић, Милосав: *Руски реалисти XIX века*. Књига II. – Београд, Светозар Марковић, 1983; 8⁰

* О А. И. Херцену на стр. 1, 4, 6, 31, 38, 207, 246, 267, 270.

26. Flaker, Aleksandar: *Ruska književnost*. – Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1986; 8⁰

* Vidi: Rani realizam: Gogolj, Gercen (str. 69–72).

27. Berđajev, Nikolaj: *Ruska ideja*. Preveli Branislav i Marija Marković. – Beograd, Prosveta, 1987; 8⁰

* U sadržaju: O Hercenu на str. 58–65, 74, 77, 79, 100, 102, 103, 106, 107, 112.

28. Koplston, Frederik: *Filozofija u Rusiji*. Prevod Bogdan Lubardić. Stručna redakcija Jasna Šakota. – Beograd, BIGZ, 1992; 8⁰

* О А. И. Hercenu vidi str. 13, 15, 36, 37, 39, 43, 44, 69, 72, 78, 92, 95, 97–100, 105–117, 120, 125, 126, 128, 132, 135, 141, 142, 156–159, 179, 206, 222, 263, 439, 442.

29. Вулетић, Витомир: *Руси и Срби у сусрету*. – Нови Сад, Матица српска, 1995; 8⁰

* О Херцену на стр. 18, 48, 61, 62, 63, 67, 77, 169, 173, 179, 268.

30. Зјенковски, Василиј: *Руски мислиоци и Европа*. Критика европске културе у русаких мислилаца. Превели Марија и Бранислав Марковић. – Подгорица, ЦИД, 1995; 8⁰

* У садржају: А. И. Херцен, стр. 85–102.

31. Лоски, Николај О.: Историја руске филозофије. Превели Бранислав и Марија Марковић. – Подгорица, ЦИД – Цетиње, Издавачки центар, 1995; 8⁰

* Види: А. И. Херцен, стр. 84–88.

32. Флоровски, Георгије Ф.: *Пушеви руској бојословља*. Прево с руског Свето Танасић. Редактор превода Драго Ђупић. – Подгорица, ЦИД, 1997; 8⁰

* О А. И. Херцену на стр. 5, 120, 189, 204, 225–269, 295–297, 310, 330–332, 578, 588, 592, 599, 619.

33. Перовић, Латинка: Родоначелник руског социјализма. – [У]: Александар Херцен: *Руски народ и социјализам*. Прево Петар Буњак. Подгорица, ЦИД, 1999, стр. 5–58.

34. Берђајев, Николај: *Руска идеја*. Основни проблеми руске филозофске мисли 19. и 20. века. Превели Марија Марковић и Бранислав Марковић. – Београд, Логос, 2001; 8⁰

* О Александру Херцену на стр. 38, 54–60, , 88, 95, 97–101, 107.

35. Суботић, Милан: *Тумачи руске идеје*. – Београд, завод за уџбенике и наставна средства, 2001; 8⁰

* Види: Александар Херцен: идеја руског социјализма, стр. 161–212.

36. Zenjkovski, Vasilij V.: *Istorija ruske filozofije*. Preveli Marija i Branislav Marković. Redakcija prevoda Nikola Milošević. – Beograd, Službeni list SRJ – Podgorica, CID, 2002; 8⁰

* U sadržaju: A. I. Hercen (220–2240): 1. Opšta zapazanja. 2. Prvi period u razvoju Hercenovog pogleda na svet (misticizam, šelingijanstvo). 4. Hegelijanstvo Hercena. 5. Filozofija slučajnosti. 6. Istorijski alogizam. 7. Kritika zapadne kulture. Trahizam u Hercenovom pogledu na svet.

37. Левицки, Сергеј: *Опједи из истјорије руске филозофије*. Превели с руског Марија и Бранислав Марковић. Београд, Логос, 2004; 8⁰

* Види: А. И. Херцен, стр. 72–77.

38. *Енциклопедија руске филозофије*. У редакцији Михаила Маслина. – Београд, Логос – Укронија, 2009; 8⁰

* Види: А. Т. Павлов: „Писма о проучавању природе“ (590–592); А. Т. Павлов: „Прошлост и размишљања“ (631–633); А. Т. Павлов: „Са друге обале“ (681–682), А. Т. Павлов – А. В. Павлов: Херцен (950–952).

39. Berlin, Isaija: *Ruski mislioci*. Preveo Ivan Radosavljević. – Beograd, Službeni glasnik, 2013; 8⁰

* U sadržaju: Aleksandar Hercen, str. 207–230.

40. Nikolić, Vera – Mežinski, Marija: Reč prevodilaca. – [U]: Aleksandar Hercen: *Prošlost i razmišljanja*. Tom I. Deo I-V (1812–1851). Beograd, 2016, str. I-IV.

б. Чланци. Осврћи. Прикази

41. Аноним: Александар Иванович Херцен. – *Видов дан*, 10/1870, 12–13, 4.

42. [Вурбах, А.]: Живот Александра Херцена. (По А. Вурбаху Лаза Обреновић). – *Засјава*, 7/1872, бр. 31–35.

43. Š[repe], M[ilivoj]: Aleksandar Ivanović Hercen. Slika iz povijesti ruske književnosti. *Vienac*, 20/1888, 38, 604–607; 39, 620–623; 40, 636–639; 41, 654–655.

44. Marnisan, Andrej: Bieda ruskih književnika. – *Nada*, 2/1895–96, 1, 13–14; 2, 27–28; 3, 42–43; 4, 63–65; 5, 77–78.

* Piše i o Aleksandru Hercenu.

45. Šrepe, Milivoj: Turgenjev i Hercen. – *Vienac*, 31/1899, 7, 106–107; 8, 123–125.

* O njihovoj prepisci od 1849. do 1869. godine.

46. Š.: Tko je kriv? – *Napredak*, 46/1905, 33, 513–516; 34, 535–538; 35, 548–551.

* Prikaz dela Aleksandra Hercena.

47. Anonim: Aleksandar Herzen. – *Velebit*, 1/1908, 80.

48. Аноним: Александар Иванович Херцен. – *Мали журнал*, 19/1912, 87, 2.

49. Bogdanović, Milica: Aleksandar Ivanović Hercen. 1812. – 25. 3/7. IV – 1912. – *Savremenik*, 7/1912, 8, 457–464.

50. Делин, Мишел: Стогодишњица Александра Херцена. – *Народ*, 3/1912, 182, 1.

51. Ivanišević, Mate: Iz književnog i umjetničkog svijeta. – *Narodna obrana*, 11/1912, 264–266, 268, 269.

* Piše i o Aleksandru Hercenu i Bakunjinu.

52. Lah, Ivan: Herzen. – *Napredna misel*, 1/1912, 2, 58–63; 3, 101–105.

53. Anonim: Hercen i Turgenjev. – *Hrvatski pokret*, 9/1913, 327, 2; 328, 2.

54. [Prelog, Milan]: Memoari Aleksandra Hercena. – *Hrvatska njiva*, 2/1918, 46, 779–780.

* Potpisano: Historicus.

55. G.: Boljševništvo in oblomostvo. – *Slovenski narod*, 52/1919, 115, 1–2; 116, 3–4.

* Sa osvrtnom na delo Aleksandra Hercena *Kto vinovat?*

56. Зјенковски, Василије: Критика европске културе код руских мислилаца. – *Нова Евроџа*, 1922, IV/2, 56–59; 3, 86–90; 4, 106–111; 5–6, 166–170; 9, 273–278; 10, 292–299; 12, 364–369; V/1, 27–32; 2, 56–61; 3, 87–91; 6, 187–192.

* Приказана схватања славјанофила, Гогоља, Херцена, Толстоја, Достојевског, Николаја Фјодорова, Данилевског, Леонтјева и евразијаца..

57. М[ајсторовић], М[илић] Р.: А. И. Герцен: *Былое и думы*. Первое полное издание, Берлин, 1921. – *Народна ђорсвеџа*, 4/1922, 46, 4.

* Белешка.

58. Јевтић, Боровоје: Масарик о Херцену. – *Народ*, Сарајево, НС, 3/1923, 98, 2; 99, 2.

* Приказ дела Т. Г. Масарика *Евроџа и Русија*.

59. Adžija, Božidar: Aleksandar Hercen. – *Socijalna misao*, 4/1931, 3, 40–41.

60. Белоусов, Иван Александрович: „Књижевна гнезда“ у Моск-сиви. – *Књижевне новине*, 2/1931, 3, 5.

* Опис родних кућа московских књижевника.

Пише и о кући Александра Херцена.

61. Tumin, Vsevolod: Obljetnica književnika Aleksandra Hercena. – *Kultura*, 2/1937, 3.

* Povodom 125-godišnjice od rođenja.

62. Б[ошков], Ж[ивојин]: Александар Иванович Херцен: *Прошлост и размишљања*, Загреб, 1947. – *Летњојис Мајџице срјске*, 1949, 363/5, 319–321.

* Приказ.

63. Богдановић, Нина: Александар Херцен: *Прошлост и размишљања*, Београд, 1951. – *Летњојис Мајџице срјске*, 128/1952, 369/4, 283–291.

64. Тараканов, Н.: Александар Херцен, просветитељ, револуционар, демократ. – *Браничево*, 14/1968, 1, 90–92.

65. Вулетић, Витомир: Одједи Херценовог „Звона“ у српској књижевности шездесетих година XIX века. – *Зборник Мајџице срјске за грушћивене науке*, 1983, 34, 100–126.

66. Kline, George L.: Sadašnjost, prošlost i budućnost u spisima Aleksandra Herzena. Preveo Anto Knežević. – *Filozofska istraživanja*, 10/1990, 3, 715–724.

67. Kline, Georg L.: Present, Past, and Future in the Writings of A. Herzen. – *Sythesis philosophica*, 5/1990, 1, 183–193.

68. Tonzern, Klemens: Alexander Herzens anthropologische These in den Briefen über das Studium der Natur. – *Philotheos*, Beograd, 2005, 5, 321–343.

Регистар имена

Андрејев, Леонид Н. 11	Kline, Georg L. 66, 67
Анциферов, Николај П. 12, 13	Кнежевић, Анте 66
Арцибашев, Михаил П. 11	Коплстон, Фредерик 28
Бабовић, Милосав 20, 25	Лах, Иван 52
Бакуњин, Михаил А. 51	Левицки, Сергеј 37
Белоусов, Иван А. 60	Лењин, Владимир Иљич 1, 2, 14, 23
Берђајев, Николај А. 4, 27, 34	Леонтјев, Константин Н. 56
Берлин, Исаија 39	Лоски, Николај О. 31
Бјелински, Висарион Г. 19	Лубардић, Бодан 28
Богдановић, Милица 49	Мајсторовић, Милић Р. 57
Богдановић, Нина 63	Марковић, Бранислав 30, 31, 34, 36, 37
Богучарски, В. Ј. 19	Марковић, Марија 30, 31, 34, 36, 37
Бошков, Живојин 62	Марнисан, Андреј 44
Буњак, Петар 4, 33	Масарик, Томаш Г. 58
Вентури, Радомир 23	Маслин, Михаил 38
Вулетић, Витомир 21, 29, 65	Межински, Марија 5, 40
Вурбах, А. 42	Милошевић, Никола 36
Гањели, Шолом И. 10	Митропан, Петар 19
Гогољ, Николај В. 56	Недељковић, Драган 24
Горки, Максим 11, 17	Нешић, Јелена 12, 13
Грлић, Данко 22	Николић, Вера 5, 40
Дамјановић, Никола 17	Павлов, А. В. 38
Данилевски, Николај Ј. 56	Павлов, А. Т. 38
Делин, Мишел 50	Перовић, Латинка 4, 33
Достојевски, Фјодор М. 56	Плеханов, Георгиј В. 18, 19
Живковић, Драгиша 16	Прелог, Милан 54
Зјењковски, Василиј В. 9, 30, 36, 56	Радосављевић, Иван 39
Иванишевић, Мате 51	Розанов, Василиј В. 11
Јакшић, Стојанка 16	Стевановић, Богдан 2, 15
Јевтић, Боровоје 58	

Стојнић, Мила 18
Суботић, Милан 35
Танасић, Свето 32
Тараканов, Н. 64
Тарле, Звонко 23
Тјутчев, Фјодор И. 11
Толстој, Лав Н. 56
Tonzern, Klemens 68
Тумим, Всеволод 61
Тургењев, Иван С. 53

Ћупић, Драго 32
Фјодоров, Николај 56
Флакер, Александар 26
Флоровски, Герогиј Ф. 32
Хорват, Јосип 1, 3, 14
Чехов, Антон П. 11
Шакота, Јасна 28
Шрепел, Миливој 43, 45

Muška figura s psom, 1954.

Moja majka, 1935.

.....

PREVODI

.....

Vladimir Aleksandrovič Kutirjov*

Fakultet društvenih nauka, Novgorod (Rusija)

PRED ZALAZAK SUNCA Dekonstrukcija pola i umiranje ljubavi u tehničkom svetu**

Izvor života, najviša vrednost duha

Život je kao plamen. Njemu je za svo vreme potreban novi materijal. Sposobnost razmnožavanja, obnavljanja sebi sličnih bića u zameni onih pri razmeni sagorelih stvari, predstavlja razliku između živog od neživog. Primitivni organizmi mogu da proizvode identično potomstvo prostom deobom (udvajanjem, umnožavanjem, fragmentacijom, putem spora, kloniranjem, vegetativnim putem pomoću pupoljaka), kod viših organizama je obavezno uzajamno delovanje jedinki različitih po naslednim i morfofiziološkim karakteristikama. Kod njih se formira pol zahvaljujući čemu se genetičke promene iz slučajnih mutacija pretvaraju u stalni mehanizam izbora korisnih svojstava „ugrađenih“ u evoluciju živog sveta. Nastanak polne podela i jeste granica između niže i više forme života na Zemlji. To je bila istinska seksualna revolucija. U okvirima razvoja i usavršavanja živog sveta ona se po svom značaju može uporediti s pojavom organskih bića uopšte.

Polna strategija života pretpostavlja da je supstratna podela jedinki praćena obrnutom težnjom za jedinstvom, nagonom za formiranjem nove celine i samim tim za obnavljanjem ontološkog identiteta vrste. Binarna polarizacija supstrata kompenzuje se energijom sjedinjavanja. Osim naslednih

* Vladimir Aleksandrovič Kutirjov (r. 1943), doktor filozofije, profesor Fakulteta društvenih nauka Novogorskog državnog univerziteta „N.I. Lobačevski“ na Katedri za istoriju, metodologiju i filozofiju. Autor više od 300 radova, stručnjak za metodologiju društvenih istraživanja, filozofske probleme tehnike i ekologije. Najpoznatija dela: *Filozofija postmodernizma* (2006), *Filozofska slika našeg vremena* (2006), *Filozofija transhumanizma* (2010), *Biće i Ništa* (2010).

** Prevedeno iz knjige *Философия трансгуманизма. Учебно-методическое пособие*. – Нижний Новгород, Нижегородский университет, 2010, стр. 44–62.

bioloških pogodnosti nastanak polova povećava efikasnost uzajamnog delovanja sa spoljašnjom sredinom. Ono je svrsishodno kada se ponašanju jedinki postavljaju suprotni zahtevi: biti miran, na primer, prilikom rađanja i vaspitavanja potomstva ili biti agresivan i nastaviti sa odbranom svoje teritorije, loviti radi sopstvenog opstanka ili hraniti podmladak; biti orijentisan napolje ili unutar. Istovremeno delovanje u suprotnim vektorima je disfunkcionalno, sužava mogućnosti napredovanja vrste. Podela prema polu rešava ovaj zadatak utemeljujući adekvatniju strukturu odgovora na izazov sila koje se međusobno sukobljavaju. Podela funkcija „prema polovima“ jeste prvi korak ka složenosti i emergentni dobitak. Tim putem su na ovaj ili onaj način krenula sva viša bića. Dijalektika pola predstavlja izraz opšteg porasta složenosti razvoja živog sveta. U mitovima i filozofiji drevnih predaka ona se obično širila na celokupni svemir. Spajanje i razdvajanje, ljubav i mržnja, posmatraju se kao sile koje prožimaju sve što postoji. Kosmos je živ, ima krajeve i polove, namagnetisan je, napregnut na osnovu čega nam se pokazuje kao Duša Sveta, Apsolutni Duh, Bog.

Nastanak ljudskog duha do te mere je povezan s polom, da je naporedo s objašnjenjem ovog događaja božanstvenim Aktom ili zajedničkim trudom, u nekim teorijama predloženo da se on smatra rezultatom protivurečnosti između nagona i socijalnosti. Tabuiranje instikata, naročito takvog kao što je polni instinkt, rađa maštu a zatim i misli. U svakom slučaju priznato je da je prvobitna kultura, protokultura, prožeta seksualnošću, da se vrti oko genitalija. Polni odnosi se nalaze u osnovi matrijarhata kada je celokupni život, pošto nisu znali očeve, bio organizovan oko rađanja i vaspitavanja potomstva. Iako je značaj fizičke snage i agresivnosti prilikom lova, u zadovoljavanju instikata i borbi s neprijateljskim plemenima bilo više nego ikada, struktura socijalnih odnosa je određivana direktnim srodstvom i krvlju po materinskoj liniji. Tek s pojavom mogućnosti da se proizvodi više nego što se istog trenutka pojede, to jest akumulacije, a zatim svojine i klasa (neka mi predstavnici nove ideološke konjunktore oproste za ovaj „marksizam“), pojavljuju se porodica i patrijarhat. Porodica po svojoj suštini označava pojavu očinstva, ona je uvek patrijarhalna, ove institucije su se rađale i iščezavaju zajedno. Nastanak porodice bio je prvi poraz prirodne seksualnosti od strane kulture. Od tada je porodica – „čelija društva“. Seksualnost prestaje da bude neposredna i spontana i ne samo da se prosto strukturiira već je svrsishodna, reguliše se potrebama novih socijalno-ekonomskih oblika života. Regulativni upad kulture u slobodu seksa rađa licemerje (želje koje je teško sakriti, moraju se prekrivati povezima preko bedara) i... ljubav koja je pretpostavka te slobode. Ako u poreklo svesti u celini iz napetosti između želje i zabrane i možemo sumnjati, u pogledu morala i ljubavi je to nesumnjivo.

Nastanak pojedinca kaočnosti išlo je ruku pod ruku s procesom njegovog izdvajanja iz plemena a zatim i iz opštine. Između plemena i ličnosti nastaje rasep koji se tokom istorije produbljuje. Njega možemo smatrati kao izraz drame uzajamnog delovanja prirode i kulture. Njihova protivurečnost se razrešavala u prvom redu zamenom mesta polnih odnosa u društvu, načina realizacije „osnovnog instinkta“. Na strani plemenskog su – telesnost, potreba produženja prirodno-biološkog postojanja čoveka, radost koju dobija od njihovog zadovoljenja; na strani ličnosti su – svest, iako u početku još „plemenska“, povezana s ovladavanjem spoljašnjom prirodom, njenim korišćenjem radi olakšanja života, zadovoljstvo zbog postignutih ciljeva. Prepreke koje su postavljane pred neposrednu čulnost, njen „progon“ sve do potiskivanja, vodili su ka usložnjavanju i sublimaciji doživljaja, njihovog dovođenja u prihvatljivije stanje. Ali ma koliko se taj suodnos plemenskog i individualnog menjao, zakon održanja čoveka u svojstvu posebne biološke vrste postavljao mu je granice: održavanje težnje za jedinstvom, uzajamna privlačnost polova služeći samim tim kao izvor produženja života.

Smatra se da povezivati s polom sve oblike ljubavi: osećanje lepote, prijateljstvo, simpatiju, milosrđe, ljubav prema Bogu (kao što je to posebno činio Frojd) – znači vulgarizovati problem. Međutim, teško da se ta povezanost može ubedljivo u potpunosti raskinuti. Odista, ovde su strane polarizovane: od „ne postoji nikakva ljubav“, u najboljem slučaju ona je „klopka za produženje vrste“ u koju, razumljivo, pametan čovek ne upada, do „ljubav je božanska (kosmička) sila“ s kojom seks nema nikakve veze. Isključujući, međusobno se negirajući, obe strane pretpostavljaju jedna drugu. To nisu dve različite supstancije, makar u jedinstvu, već jedna iako u različitom stanju. Podela po polu je kontinuirana podela i identitet čoveka kao Homo sapiens-a uslovljena je očuvanjem tog kontinuiteta kao takvog. Izgubivši sposobnost za ljubav, on se neće vratiti u životinju pa čak ni u varvara, a izgubivši interesovanje za seks on neće postati anđeo pa čak ni svetac. To će biti transformacija u neki novi kvalitet koji sada praktično nastaje. Stoga je još uvek potrebno podsećati na najvišu vrednost ljubavi koju je do sada priznavalo čovečanstvo. Kao uostalom i na vrednost seksa jer smo se dogovorili da razlikujemo korene i vrhove drveta smatrajući ih kao jedinstvenu suštinu koju ne treba razarati da bismo došli do ogrjeva.

Na vrednost ljubavi uvek treba podsećati. Teško da u doba tehnike, koja dovodi u pitanje sve prirodno, o ljubavi možemo da kažemo išta lepše od onoga što je već ranije rečeno. Mitovi i velika filozofska učenja Starog Istoka, Kamasutra i priče cara Solomona opevaju ljubav kao ono najvažnije u životu čoveka. Njom je prožeta i osnova na kojoj je izrasla i evropska kultura. „Omnium procedit ex amore“ (Sve proishodi iz ljubavi) – smatrali su stari Rimljani. Ili hrišćanstvo: „Bog je ljubav“, Jevanđelje (Blaga vest)

– to je vest o ljubavi Boga prema ljudima. Prema tome, osnovna zapovest njihovog života treba da bude ljubav prema bližnjemu. Voli i čini šta hoćeš, formuliše suštinu hrišćanskog morala Blaženi Avgustin. Ljubav kao smisao bivstvovanja, kao sinonim sreće, shvatala se i u eposi Renesanse i Novog doba. Ne samo duhovna, na što je stavljalo akcenat hrišćanstvo, već i telesna. „Nekoliko gutljaja čarobnog napitka ljubavi – govorio je Gete – iskupljuju sve teškoće života“. Ljubav je sunce oko koga se okreće čovekov život, ona je u poletima stvaralačkog nadahnuća i patnjama, u svetosti i neurozama – u književnosti, slikarstvu i ostalim vrstama umetnosti. „All you need is love“ (Sve što Vam je potrebno jeste – ljubav) daje savet našim savremeniciima nažalost poslednji istaknuti predstavnik humanizma Erih From. Priznanje apsolutne vrednosti ljubavi možemo naći ne samo u visokoj već i u masovnoj, omladinskoj kulturi iako sve više u nekakvom tužnom, bojažljivom tonalitetu:

Slušaj šta ću da ti kažem,
Ne vredi ti da živiš,
Slušaj šta ću da ti kažem,
Odućio si se da voliš,
Plavu mrežu vena preseci odmah,
Slušaj šta ću da ti kažem,
Ubij se!

Ove i slične tendencije počele su da se šire nakon, kako se smatra, velikog trijumfa pola koji se desio u drugoj polovini 20. veka u naprednim zemljama Zapada kada su se usled rasprostranjenja seksualnosti „u širinu i u dubinu“, pred ljudima otvorile neslućene mogućnosti zadovoljavanja svih čulnih nagona i duhovnih želja.

Paraseksualna revolucija: pejzaž posle bitke

Sušтина zbivanja, koja se uobičajeno nazivaju seksualnom revolucijom, sastoji se u tome što se erotsko-fiziološko zadovoljstvo, koje je uvek bilo „mamac“ za nastavak vrste, odvaja od svoje osnove i poprima samostalni značaj. Postaje svrha samom sebi. Reproduktivna funkcija uzajamnog delovanja polova potiskuje se u korist rekreaciono-hedonističke funkcije. Samim tim se pol i seksualnost u svom prirodno-biološkim smislu menjaju. Organi za razmnožavanje postoje ali su „nefunkcionalni“. S tačke gledišta produženja vrste formira se takoreći telo bez pola. A uopšte bez „kao da“. Prema definiciji Svetske organizacije za zaštitu zdravlja (SOZ) „seksualnost je sposobnost rađanja i produženja vrste“. Ona se poklapa s hiljadugodišnjim predstavama čovečanstva o polnoj ljubavi kao uzroku života. Za održavanje takve njene misije bili su usmereni i socijalni regulatori. Drugi oblici upotrebe seksualne energije – vanbračne ili vanporodične veze, prostitucija, pornografija, narcisizam, onanizam, homoseksualizam

i sl. – posmatrali su se kao odstupanja od prirode stvari i kao patologija. Osuđivani su od strane običaja, morala i religije i progonjeni od strane zakona. Sve do kazne smrću.

Danas je takvom odnosu došao kraj. Otvorena liberalna društva proklamuju tolerantnost prema svim načinima seksualnog zadovoljstva ukoliko se vrše uz obostranu saglasnost partnera i ne pričinjavaju štetu drugim pojedincima. Seksualnost se više ne dovodi u vezu sa produženjem vrste. Uobičajeni uzajamni odnosi muškarca i žene, čak ako su i izvan porodice i osigurani od neželjenih posledica, danas se nazivaju „tradicionalnim seksom“. To jest onim što je nekada nastalo ali nije u skladu sa savremenim potrebama vremena i postoji po inerciji. Svi oni koji žive uobičajenim polnim životom su konzervativci, tradicionalisti i fundamentalisti ako ne i ekstremisti. Što se tiče glavne funkcije polnih odnosa – rađanja dece, pa još i u porodici, ovi na fonu opšteg nivoa seksualnog života izuzetno retki akti, – poprimaju status ostataka prošlosti na čiju smenu se razrađuju progresivniji načini reprodukcije čoveka.

U vezi sa gubitkom suštinske prirodne uloge pola, kao posledice seksualne revolucije koja se odigrala nju je ispravnije nazvati kontraseksualnom revolucijom. Ili seksualnom kontrarevolucijom. Ocenjujući je ne s biološkog ili moralno-religioznog stanovišta, već po socijalnom sadržaju, i u isto vreme imajući u vidu evolucionu značaj uzdizanja na nivo norme pobočnih rekreaciono-hedonističkih oblika eksploatacije seksualne energije, dati fenomen je najsvrsishodnije okarakterisati kao paraseksualizam. *Seksualna (kontra)revolucija je – paraseksualna revolucija.*

U konkretnijem razmatranju sadržaja nove seksualnosti dozvolićemo sebi da se oslonimo na završni članak jednog od njenih istaknutih ruskih ideologa i apologeta.¹ On je zanimljiv kao obrazac temeljnog i u isto vreme „puzećeg“, čisto empirijskog pristupa socijalno-antropološkim procesima. U njemu je prikazan svojevrsni idealni tip liberalne svesti zabrinute za slobodu pojedinca koja ne prihvata niti shvata povezanost njene sudbine sa sudbinom vrste, perspektivama čovečanstva kao celine. A oni koju tu povezanost uočavaju, o njoj razmišljaju i, nedaj bože nisu saglasni s neophodnošću „potpune seksualne realizacije ličnosti“, prikazuju se kao najveći tradicionalisti, fundamentalisti i konzervativci, to jest, protivnici svega novog i progresivnog. Kao smetnja civilizacije.

Šta dakle imao u aktivni: „Normalizacija homoseksualnosti prvi je slučaj individualno-grupnih vrednosti koje se ne uklapaju u prokrustovu postelju polnog diformizma, genderske bipolarnosti i reproduktivnog modela seksualnosti. Postepeno takvo uvažavanje stiču i druge seksualne

1 В.: Кон И. С.: Человеческие сексуальности на рубеже XXI века // Вопросы философии, 2000, № 8.

manjine (transseksualci, transvestiti, sadomahozohisti i dr.)...² Suštinski zaokret u seksualnim stavovima s kraja 20. veka predstavlja normalizacija autoerotizma i masturbacije. Masturbaciona uznemirenost i osećanje krivice tim povodom, koje je trovalo život bezbrojnim generacijama muškaraca i žena, postepeno odlazi u prošlost... Izuzetno značajna forma seksualnog zadovoljavanja postaje virtualni seks, naročito za ljude koji iz ovih ili onih razloga imaju teškoća sa realizacijom svojih erotskih želja licem u lice... Menjaju se funkcije komercijalnog seksa (prostitucije). Da bi se to shvatilo potrebno je proučavati i tipologizirati ne samo i ne toliko seksualne radnice i ustanove seksualnog usluživanja, koliko njihove klijente“. Ostaju, međutim, izvesne nedoumice u vezi s pedofilima pošto oni „izazivaju snažnu emocionalnu reakciju od strane društva koju konzervativne snage često koriste radi raspaljivanja histerije u sredstvima informacija. U sporovima na ove teme često nije jasno da li se radi o zaštiti dece od seksualnih nasrtaja od strane odraslih ili o buđenju njihove sopstvene seksualnosti“.³

I pored naglašeno objektivnog stila, tekst podstiče da se beleže znaci uzvika – odobravanja ili negodovanja koje čitalac, zavisno od ubeđenja i orijentacije, može da postavi sâm.

„Konzervativne snage“, odbacujući pluralistički seks, obično se pozivaju na moralnost i Boga. Ali za tehnogenog čoveka, s njegovom prvenstveno scijentističko-ateističkom svešću, to su reči prema kojima se on odnosi ravnodušno ili s praznim poštovanjem. Njemu su potrebni teorijski argumenti. Konzervatizam ne treba da bude „tup“ i da se oslanja isključivo na dogme praktičnog uma.

Sada je tabuima potrebno utemeljenje u krajnjoj meri u znanju posledica njihovog narušavanja. To jest, u „metafizici“, u filozofsko-kulturološkoj interpretaciji. Oni treba da prerastu u ideologiju.

Zašto treba osuđivati prostituciju, najiskrenije se dvoume duhovni trgovci: najobičnija komercijalna transakcija odraslih samostalnih ljudi za koju iz higijenskih razloga treba staviti na raspolaganje posebne prostorije a i ubirati porez. Ali u tome i jeste stvar što je u pitanju neobična transakcija. Već je Rozanov pokušavao da objasni takvim ljudima „na njihovom jeziku“ (bez morala) da na ljubav koja se prodaje „treba gledati kao na izdavanje „lažnog novca“ koji podriva „autoritet države“. Jer ona, – svi ti „lupanariji“⁴ i ulice preplavljene noću gomilama prostitutki – „podriva autoritet porodice“, „ruši porodicu“, čini „nepotrebnim (svesno i direktno) brak“. A „brak“ i „porodica“ nisu ništa manje važni za naciju od prihoda i

2 Исто, стр. 35.

3 Исто, стр. 36.

4 Lupanarij (lupanar) – javna kuća u Starom Rimu (odlupa - javna žena). – *Nap. prev.*

državne blagajne.⁵ Besmisleno je boriti se u isto vreme za jačanje porodice, povećanje rađanja, opevati uzvišena osećanja i podsticati, propagirati „komercijalni seks“. Pluralizmom ovde može da se obmanjuje samo onaj koji ne vidi dalje od šahovskog poteza E2-E4. Slično je i sa ostalim tačkama seksualnog cenovnika.

Drugi tok misli primorava nas da priznamo da ljubav samo u granicama pola koja ne daje potomstvo predstavlja nesumnjivo krizu ljudskog roda, njegovog raspada jer ako potrošnja označava podelu i ukidanje, onda nastavak postojanja bilo kog fenomena pretpostavlja vaspostavljanje njegovog jedinstva u celini. Treći tok misli pokazuje da masturbacija i virtuelni seks, zatvarajući pojedinca u njegovu sopstvenu ljušturu, služi rastakanju preostalih živih veza među ljudima, pored ostalog čak i unutar istog pola. Smatrati to načinom prevladavanja usamljenosti isto je kao i verovati da će jutarnja flaša votke prineta alkoholičaru rešiti problem njegovog ozdravljenja, itd., itsl.

Ne treba biti veliki filozof da bi se shvatilo da su ovi procesi u kojima ljudi gube svoj sopstveni identitet, u krajnjoj instanci, njihova samonegacija. Dovoljno je biti jednostavno samostalan a ne misleći čovek sa dozlucima, što je, uostalom, i najteže.

Sve nezgode tradicionalista i konzervativaca potiču otuda što oni vide dalje od svog nosa i misle u razmerama čovečanstva, „u principu“, dok su se liberali i progresisti sretno spasili i jednog i drugog. Kantov kategorički imperativ: „Radi tako da maksima tvoje volje u svako doba može ujedno da vredi kao princip opšteg zakonodavstva“ često se poistovećuje sa takozvanim zlatnim pravilom morala: „Radi tako kako bi želeo da se drugi ponašaju prema tebi“. Međutim, oni su različiti do suprotnosti. Kategorički imperativ pretpostavlja ocenu sopstvenog ponašanja ali ne u svetlu koristi i ekvivalentne razmene, već u svetlu sudbine celine kojoj i ti pripadaš. To je totalicizam. Njegova logika je: ja odgovaram za sve. Takva je logika tradicionalizma. Na seksualnom planu ona zabranjuje sve što ne služi, a tim pre što šteti očuvanju identiteta čoveka, njegovog postojanja. Kada se pak kaže: „da, ja živim tako da ako se svi ostali budu povodili za mnom, ljudski rod će nestati, ali ja znam da to oni neće učiniti“, onda se abortusi, onanizam, homoseksualizam i sl. mogu praktikovati bez bilo kakvog osećanja krivice.

To je utilitarizam, orijentacija na individualnu samorealizaciju. Njegova je logika: „svako odgovara za sebe“. Takva je logika liberalizma. Paraseksualizam parazitira na seksualnosti tradicionalista ali nije uvek dosledan (omogućuje sebi konzervativna odstupanja). Konzervativci takođe mogu da budu nedosledni naročito u mišljenju ali oni ipak shvataju značaj

5 Розанов В. В.: *Ойавише листья* // Уединенное, 1990, стр. 342.

svog ponašanja i osećaju odgovornost za njega. Uprkos propagandističkoj shemi oni a ne branioci „slobodâ“ ovaploćavaju opštečovečanske vrednosti. Očevidno je da s tačke gledišta perspektiva čovečanstva paraseksualizam ne može da pretenduje na normu. On će uvek biti ogrešenje o normu, prekršaj. Pa i s tačke gledišta sopstvene sudbine: parazit koji uništava domaćina propada zajedno s njim.

Kritikujući empirijsku seksologiju zbog egoizma i bezbrižnosti u pogledu antroposocijalnih posledica seksualne revolucije, dužni smo da priznamo da I.S. Kon, naporedo s bezrezervnim odobravanjem njenih dostignuća, pokazuje i izvesnu uznemirenost. Na vedrom nebu paraseksualizma postoje dva oblaka: 1) Kao i uvek rastužuje Rusija gde je „ideja sistematskog seksualnog prosvetavanja omladine blokirana zajedničkim naporima komunista, crkvenjaka i korumpiranih sredstava masovnog informisanja (SMI) uz aktivnu finansijsku podršku američkih fundamentalista iz takozvanog pokreta Pro Life“.⁶ 2) „Ukidanje i slabljenje mnogih kulturnih zabrana čini seksualni život banalnijim i prozaičnijim, izloženim manipulaciji od strane mas-medija. Masovni seksualni problem kraja 20. veka postali su dosada i odsustvo seksualne želje – ljudi imaju sve socijalne i fiziološke pretpostavke da se zanimaju seksom ali ih on jednostavno ne privlači“.⁷

Šta je, zapravo, uzrok tome? Tim pre što se u potvrdu ovog poslednjeg za sva buduća razmatranja sudbonosnog zaključka navode rezultati konkretnih socioloških istraživanja: na osnovu nacionalne ankete sprovedene 1992. godine u Finskoj ne osećaju želju za seksom oko 20% muškaraca i oko 55% žena. U Petersburgu 1996. godine odsustvo ili retkost seksualnog zadovoljavanja priznalo je 5% muškaraca i 36% žena (opet ta ruska zaostalost!). Iako naš autor pripada naprednim ograncima seksologije, on gubi iz vida da se među novom generacijom njegovih kolega i intelektualno-kulturnom elitom sveta širi ideja odricanja od seksa uopšte. „Dok je Niče govorio da je Bog umro, najzad se može reći da je umro i dedica Frojd. Seksualnim mukama tako svojstvenim 20-om veku je došao kraj. Stupamo u postseksualno vreme. Dok je ranije bilo: restoran, diskoteka, seks, sada je: seks, diskoteka, restoran. Od specijaliteta seks se pretvara u preludijum, početak. Kada se izgovara reč „uživanje“, to već nije neposredno povezano sa seksom. Čekaju nas nove igre i mode koje odgovaraju ovom mentalitetu. A seks od dominantnog faktora koji je određivao naše snove i želje, postaće jednostavno samo jedna od mnogih potreba organizma“.⁸

6 Кон И. С.: *Человеческие сексуал носѝи на рубеже XXI века* // *Вопрос философии*, 2000, Но 8, стр. 41.

7 Исто, стр. 37.

8 Парамонов Б.: *Конѐнц стилия*. М-СПб. 1997, стр. 19.

Nije ovo vlastito otkriće pomodnog pisca. U zapadnoj postmodernističkoj literaturi nakon proklamovanja kraja svega, pa prema tome i sebe, više od deset godina se govori o „nultom nivou seksualnosti“, „seksu bez sekrecije i tela“ i sve jače odjekuje „rekvijem seksualnosti“ što se delimično dâ objasniti prezasićenošću određenog sloja lica, njihovom taštom željom da šokiraju publiku, ali, s druge strane, upravo takvom rezultatu vodi praksa paraseksualizma. Nakon smrti tradicionalnog seksa umire i lišeno je prirodnog smisla interesovanje za drugog čoveka. U svim situacijama. Raspršuje se unaokolo kao razmagnetisana parčad gvožđa. To se naziva „beskontaktnom civilizacijom“.

Najglavnija prepreka za ljubav predstavlja odsustvo prepreka, govorili su nekada Francuzi. Sloboda realizacije svih polnih želja vodi ka usitnjavanju i banalizovanju osećanja, ka njihovoj inflaciji. Stvar je došla do „fast love“ (brze ljubavi) kao „fast food“ (brze hrane), do uvođenja brakorazvodnih automata (za deset minuta) i „medicinskog seksa“. Za lečenje prostate, bubrega, želuca i drugih unutrašnjih organa propagiraju se posebne poze. S ciljem jačanja imuniteta preporučuje se, na primer, uvođenje „dana masturbacije“. Potiskivani kultom egoizma, pomereni na zadnji plan novčano-karijerističkih ciljeva, naglo eksploatisani reklamom, okruženi sve izveštačenijim načinom života, polni odnosi gube privlačnost, prestaju da budu vrednost. Psiha se otupljuje i „orgazam nije potreban“. Nastupa svojevrsna seksualna entropija na čije mesto kao kompenzacija stupaju nezakoniti i ozakonjeni biopsihostimulatori. (Pozivi tehnogenog potrošačkog društva glase: Viagra, viagra... ja impaza. Kako me čujete? Prijem). *Nowbody wanted to fuck*.

Ljubav kao stanje duha u ovakvoj sredini postaje anahronizam. Pominjati je postaje skoro nepristojno. Njeno obezvređivanje je bilo kriterijalno obeležje pobeđe postmodernizma, tačnije, postkulture. „Postmodernizam – piše jedan od njegovih prvih prenosnika na rusko tlo – to je ironija iskusnog čoveka koji shvata da je seks važniji od sublimacije“.⁹ Kao što vidimo, autor je uspešno izbegao paradoks lažova jer nije upotrebio negativnu reč. Seks je u elitnim slojevima tabuisan kao i sami ljubavni doživljaji. „Baviti se ljubavlju“ ponekad je ipak potrebno, korisno, ali zaljubiti se – znači pasti u „emocionalno ropstvo“, što je već glupo. Takav je odnos prema još donedavno najvišoj vrednosti duha. Nezamislivo u hiljadugodišnjoj istoriji kulture. Dok su početkom 20. veka krizu ljubavi videli u njenom svođenju na seksualnost i erotizam, dotle je osobenost početka 21. veka u tome što više nema na što da se svodi. Nema šta da se sublimira – takav je rezultat paraseksualne revolucije među onima koji su zahvaćeni njom na teritorijama kojima je prohujala.

9 Ерофеев Вик: *Фрейд и валюта* // Ex libris НГ, 2000, Но 37.

Gender kao socijalni konstrukt jednodimenzionalnog čoveka

Erozija temelja života koja vodi ka pojavi sveta bez ljubavi i strasti, bez svetaca i heroja, sveta zabrinutih automata ili samodovoljnih potrošača, nije rezultat bilo čije zle volje već posledica narastanja abiotičkih tendencija u razvoju civilizacije, potiskivanja prirode od strane kulture i tehnike. Spoljašnje prirode, što dolazi do izražaja u ekološkoj krizi, i unutrašnje, čovekove telesnosti, što vodi antropološkoj krizi. U početku kulture kao ukupnosti normi i ciljeva, koja je oblikovala prirodu, organizujući i sublimirajući je, a zatim kulture kao tehnologije koja je deformiše, progoni „u podzemlje“ pretvarajući je u materijal za ono veštačko. Odričući se reči ljubav postmodernistički diskurs izbegava i reč priroda upotrebljavajući umesto nje eufemizme i negativna određenja, na primer „unmade“ (gotovo, neproizvedeno). Najzad je na red „lišavanja imena“ došao i pôl. (U najnovijem popisu stanovništva na najočigledniji način je došlo do izražaja zaostajanje prakse u odnosu na teoriju: postavljano je pitanje pola umesto da se interesuju za seksualnu orijentaciju ili gender; izvolite pričekati naredni popis).

Ne radi se jednostavno o zameni termina. Iskrsnuo je novi pojam iako ne baš mnogo razumljiv zato što pretendujući na teorijski status on pre izražava „raspoloženje“, duhovnu potrebu dela ljudske zajednice, u prvom redu ženskog dela, da se izbavi od socijalnih posledica pripadnosti svome polu. A on teško popušta. Otuda protivurečnost, dvosmislenost pomenutog pojma. Suprotstavljaju se činjenice, istorija i metodologija. Kao radikalni izlaz u feminizmu bilo je proklamovano pravo na „žensku nauku“, na genderski pristup svemu. Stvar je došla do predloga da se kao zasebni ogranak izdvoji „feministička kvantna fizika“. To znači da se otvara mogućnost da se piše šta se god hoće, da se na polupraznom mestu vrše „genderska istraživanja“ i brane doktorske disertacije čija je glavna a ponekad i jedina svrha – izivljavanje kompleksa. Usiljeno ozbiljan odnos prema njima u društvu diskredituje celokupnu nauku kao takvu, međutim, taj odnos ideologija postmodernizma razrešava prekvalifikacijom teorijske delatnosti u literaturu, to jest, pridajući joj status samoizražavanja. Smatra se da razmatranje gendera u kontekstu krize seksualnosti, ne poričući psihološku uslovljenost ovakvog pogleda na svet, omogućuje da se dublje shvati njegov objektivni smisao.

Osobnosti ponašanja i svesti ljudi povezane s polom u genderu prestaju da se objašnjavaju njihovim anatomsko-fiziološkim karakteristikama. Smatraju se socijalno-kulturnim osobenostima. Ispada da se može biti žena po polu ali muškarac po genderu i obrnuto... Gender takoreći skenira vrednosne aspekte polova: „muško“ i „žensko“ strukturirajući socijum kroz

uporedivost njegovih članova sa idealnim tipom ovog ili onog pola, a ne prema empirijskoj telesnosti. Pokretačka snaga genderskog strukturiranja bio je pokret žena za jednaka prava s muškarcima a kada su ona bila dostignuta, za jednakost faktičkog položaja, „jednakost“ s njima u svim sferama života. Nje do sada nema što se objašnjava očuvanjem dominantnih „stereotipa“ u društvu. Stereotip je univerzalna reč, *causa sui* (sam svoj uzrok), svojevrsna supstanca koja određuje socijalne uloge i smisao gendera. „Muška civilizacija“, hiljadu godina patrijarhata, porodica – su najstabilniji stereotipi ljudske istorije koji nisu dozvoljavali ženama da se pokažu u istom svojstvu kao i muškarci. Do sada su sve glavne sfere delatnosti: upravljanje, finansije, visoke tehnologije, fundamentalna nauka, pripadale prvenstveno muškarcima. Oni su političari, bankari, pronalazači, hirurzi, piloti, hakeri itd. Ostaje zagonetka odakle su preovladali i zašto nastavljaju da gospodare ovi stereotipi.

Tradicionalni „dogenderni“ odgovor na ovu zagonetku sastoji se u tome što je karakter bilo koje delatnosti povezan sa sredstvima i materijalom, prilagođen ljudima sa svojstvenim im naklonostima i sposobnostima, s „genima“ – mogućnostima koje kultura koristi, razvija i formira. Otuda sledi da budući različiti po anatomskoj konstrukciji muškarac i žena zauzimaju različit položaj zbog osobenosti svoje prirode, fizičke snage, tipa reakcije, temperamenta i intelekta. Taj će položaj biti očuvan sve dok te osobenosti postoje, dok postoji polni dimorfizam i stvarna a ne virtualna istorija. Kulturni stereotipi nisu slučajni, oni se korene u biosocijalnoj suštini čoveka. Ali u takvom slučaju boriti se za sveopštu ravnopravnost „kada muškarac i žena primerno u istom kvantitetu budu obavljali jednak rad i zauzimali jednake dužnosti“ – znači doći u protivurečnost s prirodnim razlikama ljudi, s njihovom nejednakošću. To je teško kao krčiti drvo iz korena. Lakše ga je testerisati naročito bliže vrhu.

Genderska ideologija se oslanja na stanovište da čovek ne poseduje nikakvu prirodu. Telo i njegovi organi nemaju funkcionalni značaj. Njegova suština je čisto socijalna, istorična, i, u krajnjoj instanci može se konstruisati. Pri tom se neretko pozivaju na marksističku tezu o čoveku kao „kompleksu odnosâ“.

U sovjetskoj filozofiji ovakva interpretacija čovekove suštine trajala je čitavu epohu, služila zadatku „stvaranja novog čoveka“ putem usmernog vaspitanja. „Kod nas u Sovjetskom Savezu ljudi se ne rađaju. Oni se stvaraju“ – govorio je T.D. Lisenko. Oslanjajući se na predstavu o mogućnosti preobražavanja ne samo mrtve već i žive prirode, pošto ne postoji nikakva nepromenjiva naslednost biljnih i životinjskih vrsta, lisenkoizam je smatrao da je u skladu s potrebama društva moguće prevaspitati i ljude. Prevladavanje sociološkog redukcionizma zahtevalo je ogromne napore, obraćanje za pomoć prirodnoj nauci, biologiji i genetici. Postavka da

je čovek bisocijalno biće postala je kod nas opšteprihvatljiva ali ne tako davno nakon čega su se svi počeli čuditi kako je bilo moguće podleći ideološkoj halucinaciji negacije nečega što je očigledno.

Lekcije i sećanje na peripetije nastanka sovjetske filozofske antropologije predstavljaju, po svoj prilici, jedan od uzroka „zaostajanja“ genderskih istraživanja u našoj zemlji. Prihvatiti parolu „Žena se ne rađa, žena se postaje“ (Simon de Bovuar) značilo je ponovo se vratiti na ono čega smo se tek nedavno oslobodili. Širenje genderskog pristupa ometa još uvek do kraja nerazorena prilično visoka metodološka kultura klasičnog filozofiranja koja ne dozvoljava pozivanje na uloge i stereotipe za istinsko objašnjenje socijalnih procesa.

Međutim, „želja je – otac misli“. Danas oba tumačenja polne strukture društva, „prirodno“ i „gendersko“, postoje paralelno. Prvo zastupa odnose povezane s produženjem života ljudi, oslanja se na zdrav razum i još uvek preovlađujući praksu, drugo predstavlja izraz tendencije postmodernizma i paraseksualizma koje stimuliše izveštačenost i samonegacija ljudskog bića. Njega ne treba objašnjavati spoljašnjim nametanjem, smatrati svojevrsnim „teorijskim herbalajfom“. ¹⁰ Razlika socijalnih uloga muškaraca i žena traje epohama, u celokupnoj arheološkoj i pisanoj istoriji, ali se upravo u 20. veku ona počela pokazivati, u prvom redu u očima žena, kao nenormalna, apsolutna greška od iskona. Zato što je u tehnogenom svetu stvaranje bića drastično obezvređeno u poređenju sa stvaranjem stvari i predmeta. Značaj rađanja, vaspitanja, obezbeđivanja pristojnog života mnogobrojnih čeljadi u svakoj porodici: vojnika, dece i staraca, pa i sve što je povezano sa prirodom, telesnošću, čovekovom dušom, – umanjuje se i smatra nečim sekundarnim. Život se transformiše u životnu delatnost a potom jednostavno u delatnost. Ospoljava se. Funkcionalizuje. Ranije je u centru svesti bilo Dom, zajednički život porodice, odakle se privremeno odlazilo da bi se zaštitio ili da bi se u njega nešto donelo, steklo. Danas je dom potreban za pripremu za rad i odmor. To je čovekovo „zaleđe“, njegova svakidašnjica, priprema za remont. A mnogi se snalaze bez zaleđa ne ukorenivši se bilo gde. Gradski nomadi, skitnice, karijerističko-psihološki beskućnici. ¹¹ Njihova otadžbina i porodica je – čekovna knjižica.

Osvrnuvši se unazad sa novih, tako naglo promenjenih pozicija, žene se osećaju uvređenim „beznačajnim“ ulogama koje su igrale u istoriji. Otuda pokušaji njihovih preispitivanja, prepisivanja sve do „politički korektnog“ falsifikovanja Biblije. S druge strane, nastavljajući sa izvršavanjem

10 Naziv za preparat za brzo regulisanje telesne težine. – *Nap. prev.*

11 U originalu *домжу* – skraćenica, u žargonu ljudi bez određenog stalnog mesta boravka u velikim ruskim gradovima. – *Nap. prev.*

ranijih uloga, one ne mogu da se samorealizuju u savremenim uslovima. Porodice više nema, obaveze na vaspitanju dece i u kući naglo su smanjene. Nastaje ambivalentna situacija: ženski pol želi da bude očuvan čak kompenzujući ono prethodno stanje koje, viđeno u novom svetlu, izgleda kao vapajuća nepravda, da ga uzdigne a da vrši vrednosno-muške uloge. Po polu se smatra ženom, po genderu želi da postane muškarac, „ništa gori od njega“ – rukovodilac, fudbaler, matematičar, kapitalista. Jezik gubi reči ženskog roda, sufiksi i partikule koje ih obrazuju, izlaze iz upotrebe: radnica postaje radnik, prodavač, profesor, studentkinja student, feministkinje hoće da ih zovu feniministima. Čak i neodvojive prirodne razlike polova doživljavaju se uvredljivo, kao rezultat socijalno-kulturne diskriminacije, „seksizma“, maltene zavere. „Socijalna realnost koja nas okružava konstruiše gendersku neravnopravnost u reklo bi se svim životnim situacijama. E. Hofman je obavio proučavanje fotografija, posmatrao je fizičke razmere na njima prikazanih muškaraca i žena koje odražavaju njihove položaje u ambijentu koji ih okružava. I na skoro svim fotografijama skoro svaki par pokazuje razliku prema uzrastu upravo u korist muškaraca. Žene uvek prikazuju u nižim pozicijama ili kako stoje pozadi muškaraca. U socijalnim odnosima između polova biološki diformizam već predviđa mogućnost prikazivanja uobičajene prednosti muškaraca nad ženama u statusu uz pomoć višeznačne razlike u konstituciji i rastu...“¹²

Rast i višeznačni detalji konstitucije, pored jezika mogu da se kompenzuju istopolnom odećom – „unisex“, parolama i reklamom koji bi formirali „obrnutu seksualnu svest“, ali to ne rešava zadatak genderske unifikacije u svoj njenoj dubini. Svoj deo puta treba da pređu i muškarci. Preko volje, s mukom, ali se i oni rastaju s polnom akcentuacijom. Razume se ne toliko „iz učtivosti“, ili pod uticajem patogenih mas-medija, koliko zbog toga što će kao nekada ženska tako sada muška obeležja radi uspešnog funkcionisanja društvene proizvodnje prestati da imaju principijelan značaj. Jer se u društvenoj proizvodnji i odnosima telesnost i subjektivnost pojedinca umanjuju sve do njihove „smrti“. Ovo pitanje se u postmodernizmu tretira kao osnovno. Čovek se pretvara u ljudski faktor.

Razlike ljudi po snazi i rastu u poređenju s kompjuterom gube značaj. Tehnika je veliki izjednačitelj svih prirodnih nejednakosti. Dok je tradicionalna kultura naglašavala, jačala i koristila polni diformizam, postavši tehnologija ona ga podriva, obezvređuje. Kretanje čovečanstva putem standardizacije zahteva izravnavanje, „odsecanje suvišnog“ pre svega

12 Чернова И.И.: *Гендерные отношения в социальной стратификации современного общества: состояние, перспективы развития*. Н. Новгород, 2001, стр. 113. По изјави ауторке, knjiga „nije feministička“ već apsurdistički pasaž povezan s njenim eklekticizmom“.

u muškom delu. Kod žena još postoji nadempirijski cilj kojima teže – stići najzad tog muškarca. Ispred muškarca nje nema: zašto juriti ako nemaš koga da stigneš. Ta situacija čorsokaka za čoveka kao rodnog bića prodiere u njegovu podsvest. Nema ciljeva, nema ni motivacije koja predstavlja pola sposobnosti. Antropološka kriza, „rascep i kolebanje“ po pitanju polnog izbora doživljavaju pre svega muškarci, u krajnjoj meri oni koji nisu promenili „gender“ ili se nisu preselili u drugi, virtualni svet. Usled raspada „prirode stvari“ i nastanka društva spektakla (Gi Debor), kada u prvi plan istupaju ekrani i površnosti, kao poslednji kosi zraci zalazećeg sunca života aktuelizuju se ženske socijalne i paraseksualne karakteristike savremene ljudske egzistencije. One se lakše upisuju u formalne odredbe i sve detaljnije negiraju standarde delatnosti, čovekovo „prirodno sopstvo“. Na smenu interesovanja za uzvišene ciljeve i metafizičke utopije došla je ideologija prilagođavanja visokim samorazvojnim tehnologijama. U njima je ljudskom faktoru polna dimenzija od smetnje, kao što su od smetnje nacionalne, uzrasne, porodične pa i druge profesionalno nenormalizovane lične karakteristike.

Slabljenje telesno-duhovnih razlika između polova, koje je dovelo do konstruisanja socijalne paraseksualnosti, predstavlja fundamentalno obeležje nastanka „jednodimenzionalnog čoveka“. O toj pretnji prvi je upozorio ideolog seksualne revolucije i idol omladine 60-ih godina 20. veka Herbert Markuze. On i njegovi sledbenici su smatrali da jednodimenzionalno društvo može da bude „dignuto u vazduh“, rasklimano seksualnom evolucijom. Ironija istorije dovela je do obrnutog rezultata. Bez izmene strukture socijalnih odnosa, i uz jačanje njihove tehnologizacije, jednodimenzionalnost je prodrila u poslednje, najintimnije slojeve ljudskog bića. Ako razlike prema polu više nemaju značaj, onda koja svojstva ličnosti još uvek imaju značaj? Sve postaje jednako i uzajamno zamenljivo kao ekseri u sanduku. Odvajanje svesti od telesnosti, a zatim i gubitak seksualnog identiteta – to je pravi trijumf jednodimenzionalnog čoveka (One-Dimensional Man). Njegov završetak biće pojava „čoveka bez svojstava“, čiji se funkcionalni model gubi u Internetu gde od ličnosti ostaje „razgovor“ čije autorstvo se s mukom otkriva u stilistici dobijenih i poslatih tekstova.

Ako želite da o subjektu razgovora doznate nešto više, treba uložiti poseban napor koji izlazi izvan okvira virtualne realnosti. Otpada ne samo pol već i vrednosno konstruisan gender. „Borba za pantalone“ završava se time što se ne zna ko treba da ih oblači. Od strane feministkinja tokom celokupne istorije proklamovane ozloglašene dominacije muškaraca (po broju genija i idiota, svetaca i zločinaca, požrtvovanih ljubavnika i bezosećajnih balvana – kod njih je još veća amplituda kolebanja) preostaje samo za programere i hakere karakterističan viši količnik inteligencije (IQ). Prema drugim telesno-duhovnim parametrima oni znatno zaostaju

iza običnih ljudi. U predmetnom svetu do takvog lišavanja čoveka njegovih svojstava stvar još nije dogurala. Ali zbog pomanjkanja želje da se istini pogleda u oči može doći brže nego što to nalažu sami objektivni procesi. Ili sporije ukoliko im budemo davali adekvatnu ocenu.

Biotehnička konstrukcija postčoveka

U tradicionalnim društvima istorija seksualnosti se sastojala u promeni odnosa između polova, oblika njihovih razdvajanja i spajanja. Različite kulture na različit način određivale su kada i kako i s kim treba stupati u seksualne veze, ali samo začecje i rađanje potomstva se dešavalo na prirodan način. Veštačka intervencija uglavnom je dolazila do izražaja u tome da se dođe do potomstva.

U svetu tehnike pojavila se mogućnost uticaja na supstrat seksualnosti, na njenu anatomiju. „Telo nije sudbina“ – to je deviza koja svedoči o principijelno novom nivou slobode koji su ljudi dostigli. Ako telo nije sudbina, onda ni pol nije sudbina. Adam može postati Eva, Eva se pretvoriti u Adama. S božijom tvorevinom se može činiti šta se god hoće. Zamena pola je svojevrsna predmetna realizacija genderskih teorija, njihovo tehnološko obezbeđenje. O tome se može govoriti i obrnuto: biotehnološke mogućnosti zamene pola stimulišu gendersku ideologiju. Zajedno s ranijom praksom sprečavanja začeca, a ako ne bude uspeo, umorstvom deteta, „spoljašnjeg“ oplođavanja, održavanjem nedonešenog ploda, njegovim gajenjem in vitro (u epruveti), prenatalnim određivanjem pola i sl. – sve to znači da je čovek najzad polne organe uzeo u svoje ruke. On više nema nameru da se miri sa njihovim prirodnim funkcionisanjem. Razmnožavanje više ne treba da bude potčinjeno svešću i može da se reguliše: od tehnologije prve ljubavi (seksualno vaspitanje) do tehnologije dobijanja konačnog rezultata.

Pa ipak to nije potpuna tehnologizacija životnog ciklusa rođenja deteta. Stvarna perspektiva prevladavanja njegove anatomsko-fiziološke prirode otkriva se u poricanju seksualnosti kao takve. U prelasku na drugačiji način produženja sebe. Dostignuća biotehnologije došla su dotle da se razmnožavanje može vršiti bespolno, putem kloniranja. Taj način je tipičan za niže forme života, u prvom redu biljke – vegetativno, kalemljenjem, pelcerima, kada se nasledne osobine ne prenose na potomstvo već se u nepromenjenom obliku predaju narednoj generaciji.

Biotehnologija je ovladala takvim mehanizmom primenjenim na životinje među kojima i na sisare kojima pripada i čovek. Eksperimenti na izrastanju pojedinih organa vrše se javno, u vezi sa čovekom kao celinom polujavno vodeći računa o tome da u većini zemalja postoje zakoni koji ih zabranjuju. Javno mnjenje je podvojeno na pristalice i protivnike bespolnog

razmnožavanja ali je nivo razumevanja i razmatranja ovih problema ispod svake kritike. (Sve donedavno je bilo protivnika kloniranja bilo kojih živih bića, zatim su se oni predali i protivili kloniranju sisara, sada su se i oni predali i dali u odbranu poslednjeg bastiona – čoveka).

Argumenti u prilog zamene seksualnosti kloniranjem, maltene i zamene samog Homo sapiensa nečim drugim, faktički ne postoje. Razume se osim „neophodnosti daljeg razvoja biotehnologije“. Na pitanje da li je čovek obavezan da razvija ono što ga „ukida“ nema odgovora. Uveravaju da će to doneti neka dobra, omogućiti, na primer, da se „očuva naslednost istaknutih ljudi“ (ideal eugenike) ili da će „pomoći besplodnim parovima“.¹³ Zatim se, istina, priznaje da zbog promene sredine klon ipak neće biti reprodukcija „roditelja“. Uzet od genija on u potpunosti može da izraste u narkomana ili razbojnika. To jest, nastaje novo biće samo dobijeno u biotehničkom preduzeću.

Bojazan povodom produkcije broja standardnih pojedinaca (jedi-ni problem koji obično u kloniranju uočavaju novinari i malograđani) je preuveličana iako se genetička raznolikost čovečanstva uistinu sužava. Ta raznolikost se međutim može veštački kultivisati pomoću te iste biotehnologije. I... gube se sve predstave o čovekovom identitetu. To je manipulacija bez granica. Što se tiče „pomoći porodicama“, klon se ne može smatrati nečijim detetom koje je po definiciji posledica polnih odnosa. To je pre jednojajčani blizanac jednog od supružnika potpuno tuđ drugom supružniku. A zašto bi klonirana bića – u narednoj generaciji – stvarala porodice i bila nečiji supružnici?

Umereni tehnicisti spremni su da priznaju da nauka ne treba da bude neprikosnoveni idol kome treba prinostiti bilo kakve žrtve. S ljudima treba postupati opreznije pošto „metodički ili tehnički kloniranje odraslih sisara još nije dovoljno da bi se već sada moglo postaviti pitanje kloniranja čoveka. Za to je neophodno proširiti krug istraživanja...“¹⁴ Kao što vidimo, nužnost (zakonomernost!) rada na bespolnom razmnožavanju ljudi je nesumnjiva, pretpostavlja se temeljna priprema. Priznaje se postojanje vannaučnih prepreka s kojima treba računati: „etički problemi“, „nepostojanje odgovarajuće pravne osnove“, „prigovori religije“. U zaključku oprezne pristalice kloniranja obično izriču za sve, čak i za protivnike, umirujuće utehe i obećanja: nema potrebe za uznemirenost, moratorijum se poštuje, eksperimenti se ne dotiču celog čoveka „a ako i počnemo“, to neće biti uskoro, ni masovno, već uz s uvažavanjem moralnih obzira i sl.

13 В.: Декларация в защиту клонирования и неприкосновенности научных исследований// Человек, 1998, Но 3.

14 Конюхов Б.В.: Долли – случайность или закономерность// Человек, 1998, Но 3, стр. 18.

Zaprepašćuje s kakvom se lakoćom ljudi koji sebe smatraju sposobnim za odgovorno mišljenje, političari, intelektualci, takozvana elita, slažu s argumentima u duhu „još ne“, „samo probamo“ ili svaljuju problem kloniranja na pristalice religije i stručnjake za etiku. Kao da se ona ne tiče svakoga od nas. Kao da je potrebna velika mudrost da bi se shvatilo da je u bilo kojoj stvari važan princip, sudbinska crta, načelo. Kada se oni prekorače i „kad proces krene“, sve ostalo je stvar vremena o čemu smo već govorili kada smo ocenjivali posledice uvođenje paraseksualizma kao norme.

Kad je reč o kloniranju onda je to još očiglednije i nije potrebno pozivati se na Kantov kategorički imperativ. Dovoljno je da se setimo da se lopov ne osuđuje zbog krađe već zbog kradljivosti, lopovluka. Ne za činjenicu krađe, jer lopov može da nadoknadi štetu, već za podrivanje temelja socijalnosti. Osuđuje se što se ogrešio o princip: ne ukradi. S tačke gledišta očuvanja antropološkog identiteta ljudi u slučaju kloniranja zapravo nema osnova ni za kakav spor.

Bespolno razmnožavanje označava zamenu samog principa života, razaranje njegove osnove, „lišavanje kredita“ za čoveka specifičnog načina egzistencije nakon čega se neminovno ruše bilo koji odnosi bliskosti i nastupa bukvalna atomizacija društva. Gubljenje izvora uzajamne privlačnosti označava podrivanje emocionalne sfere ličnosti na kojoj počiva njen moralni i estetički život, a da ne govorimo o ljubavi, što sa svoje strane dovodi do osiromašenja stvaralačkih principa mišljenja. To je izazov samoj suštini čoveka, kao kad pucate u gornji deo nogu i pokušavate da koračate dalje. Neće moći. Rad na kloniranju treba da bude zabranjen isto kao nuklearno, hemijsko i biološko oružje. Kao smrtna pretnja ljudima i to ne pojedincima, makar i masi njih, već ljudskom rodu na Zemlji.

Međutim, kloniranje kao stvaranje bioloških monstruma nije i poslednje dostignuće čoveka na putu negacije vlastite telesne prirode. To je samo biorobotizacija koja supstratno učvršćuje rasprostiranje funkcionalno jednodimenzionalnih ljudi, opredmećivanje situacije kada paraseksualna praksa gubi povezanost sa sopstvenom polaznom bazom. Parazit sada može da živi bez domaćina. Ali, razume se, ne zadugo. Na smenu sociogenderskih konstrukata odricanja od seksualnosti i biotehničke konstrukcije načina bespolnog razmnožavanja, razrađuju se načini odricanja od razmnožavanja čoveka uopšte. Drugim rečima, od biološkog čoveka kao takvog. Od života kao nosioca razuma i prelaska na postčovečanske forme njegovog funkcionisanja. Na razum bez života i smrti, na potpuno veštačkoj, „isfabrikovanoj“ osnovi u vidu sistema sa veštačkim intelektom.

Genijalni prorok novog pravca razvoja čovečanstva bio je Nikolaj Fjodorov. On je svesno i bez kamufliranja prirodu proglasio za „našeg zajedničkog neprijatelja“. Propagatori njegovih ideja obično stavljaju akcenat

na to da on negira smrt. On sve vaskrsava. Međutim, život i smrt su dve strane iste medalje i obe su ukorenjene u seksualnosti. Polno razmnožavanje, po Fjodorovu, predstavlja gigantsku moć na kojoj počiva celokupna priroda, možda je to i „njena srž“. Polno razdvajanje, polno suparništvo, smena generacija, poslužili su kao najdelatnije oruđe razvoja ljudskog roda. Ali „treba da dođe vreme kada će svest i delanje zameniti rađanje“.¹⁵ Na mesto stida i požude za drugim polom nastupiće delatnost na „vaskrse-nju očeva“ – vaskrsenju umrlih. Pošto će svi živi na kraju krajeva umreti, a novi se neće rađati, onda će nastupiti čudan svet: oživiljeni mrtvi koji će postojati večno. Raj?

Po svemu sudeći, da bi se izbeglo to kako vaskrsela bića ne bi mučili polni problemi, Fjodorov nigde ne piše o vaskrsenju žena. Subjektivno to je razume se „seksizam“ u njegovom ekstremnom obliku. Ali ako ovakve hipoteze razmotrimo s visine današnjeg stanja tehnike, vidljivo je da stvar nije u „očevima“, religioznom vaskrsenju ili lošem odnosu prema ženama. Nova bića uopšte ne bi bila živa iako bi bila razumna. Pretpostavlja se da bi ona prešla na autotrofnu ishranu, to jest na potrošnju neorganske energije – sunca, hemijskih reakcija, elektriciteta. Prema tome oni ne bi posedovala organe za varenje, ne bi im bila potrebna usta ni stomak. A pošto ne bi rađala, ne bi im bili potrebni organi za razmnožavanje. Ma koliko naprezali maštu, ne možemo da dokučimo kakav će tada biti oblik čoveka. Njega uopšte neće ni biti, neće postojati. To je likvidacija tela i funkcionalna interpretacija života a faktički i razuma na novoj, nebiološkoj supstratnoj osnovi: „silicijum protiv ugljovodoničkog šovinizma“. U eposi, kada su kompjuterski roboti (AI) postali stvarnost i naglo se usavršavaju, možemo smelo da tvrdimo da je Veliki Tehnokrat anticipirao njihovu pojavu. On je, u najmanju ruku u ruskoj kulturi, prvi transhumanist, „projektant“ i ideolog Postčoveka kao veštačkog subjekta. I od sada, sa stupanjem čovečanstva u tehno-informatički stupanj razvoja, sudbina pola i ljubavi zavisi od mogućnosti uzajamnog delovanja živih prirodnih ljudi i biosfere kao sredine njihovog obitavanja s veštačkim razumom i noosferom kao sredinom njegovog funkcionisanja.¹⁶

* * *

Sos... sos... sos... – Spasite naše duše, spasite naš pol, spasite sami sebe – ovako se sada može prevesti ovaj signal za pomoć. Kada se ovaj signal upućuje znači da se nadaju pomoći sa strane. A u koga da se čovečanstvo pouzda? Samo u samo sebe. Ili, ko veruje, u Boga. U svakom

15 Федоров Н.Ф.: Соч., М., 1982, стр. 396.

16 Detaljnije o tome: Естетственное и искусственное: борьба миров. Н. Новгород, 1994; Культура и технологи: борьба миров, М., 2001.

slučaju spasenje dolazi onome koji se bori do kraja. Čak i u slučaju obraćanja višoj sili: nadaj se u Boga ali sâm ne greši.

Glavnu duhovnu prepreku u borbi za život i ljubav predstavlja fatalizam. Njime je, ma koliko to bilo paradoksalno, prožeta liberalno-progresistička ideologija: „Progres je nezaustavljiv“, „Nema drugog izlaza“, „Tehnika je naša sudbina“, i oslanja se na linearne predstave o istoriji Vase ljene. Kod pluralista! A evolucija živog sveta pokazuje da pojava na Zemlji kasnijih, po jednim parametrima viših, po drugim parametrima nižih oblika života ne znači obavezno i zamenu prethodnih. Vrste nastale pre više miliona godina žive naporedo s nama koji smo mnogo mlađi. Pronašli su kutak svog opstanka i napreduju. Drugi ga nisu pronašli. I nestali su. Savremeni sinergetički pogled na svet, čijim se nosiocima proglašavaju obično progresisti, nelinearan je i pretpostavlja postojanje tačaka bifurkacije kada razvoj menja vektor i može da krene u novom pravcu. Znači da je, u određenim granicama, budućnost otvorena. To se subjektivno doživljava kao sloboda.

U tehnogenom svetu princip slobode na strani je ekologa, humanista i antiglobalista. Oni veruju da je, u koevoluciji s veštačkim, čovek u stanju da, zadržavajući svoj biološki kutak, u stanju da sačuva identitet. Stoga je potrebno izabrati i realizovati takve strategije ponašanja koje bi taj identitet podržavale a ne rušile. Znači, prema stihijskom razvoju veštačkog se treba odnositi analogno kao i prema procesima prirode. Pokušavati da se on spozna i da se njime ovlada. Tehnonauka je postala proizvođačka sila i socijalna institucija. Znači, ona treba da se reguliše poput svih ostalih sfera socijalnih odnosa. Moralno, putem ideologije, zakonima. To je zadatak kojeg su svesni konzervativci nastojeći da na njega skrenu pažnju ostalog dela ljudskog društva.

Najveća opasnost koja pretili od progresizma postala je deviza: „sve što je tehnički moguće, treba ostvariti“. To se takoreći podrazumeva samo po sebi. Iako čak i naučnici shvataju da se sve što je moguće ne ostvaruje. Hipotezâ, projekatâ, izumâ je ogroman broj. Ali se njihov izbor dešava takođe stihijski, iz finansijskih i drugih slučajnih razloga. A izbor treba vršiti u skladu s ciljevima i dobrom čovečanstva. U prvom redu sa za njega fundamentalnom dobrom – postojati. Održati se kao najviša oduhotvorena forma života. Ako hoćete, očuvati se bez pretvaranja u Drugo.

Pred nauku i tehniku treba postaviti socijalno-humanističke filtere koji bi poredili sva njihova dostignuća sa merom čoveka. Ne prilagođavati čoveka tehnici, već tehniku čoveku imajući u vidu ne trenutne potrebe za komforom i ispunjavanjem kaprica, već trajne interese. Nekada se drugačije nije moglo ni misliti. Sada takav pristup treba braniti idući protiv struje. U situaciji opstanka to je i prirodno: maticom pliva već uginula riba.

Moratorijum u tehnonauci, slično moratoriju na kloniranje, treba da bude ne izuzetak, već rutinska pojava za ove ili one pravce delatnosti. Kao i kategorične zabrane u zavisnosti od stupnja istraživanja. One mogu da se predlažu i razmatraju od strane javnosti, da ih regularno donose strukture vlasti, u krajnjoj meri ne ređe od, na primer, dodeljivanja državne ili Nobelove nagrade. Odgovornost za naučne novotarije koje predstavljaju pretnju čovečanstvu, a koju predviđa međunarodno zakonodavstvo, mora da bude potkrepljena socijalno-psihološkim stvaranjem atmosfere zdravog razuma i kritičkog odnosa prema stihijskoj ekspanziji tehnologizma. Posebno u pogledu takvih bitnih sfera života kao što su pol i ljubav jer iza sumraka ljubavi sledi suton čoveka. Ne voleti ništa i biti ništa – govorio je Ludvig Foerjebah – to je jedno te isto.

Onaj ko je već obuzet verom u slobodu tehnike a ne čoveka, u neminovnost njegovog potčinjavanja od njega otuđenim silama, korisno je da se duboko zamisli o svom ličnom ponašanju. U pogledu svoje sopstvene individualne sudbine ljudi su apsolutni fundamentalisti. Svako zna čemu sve vodi ali svesno ne ide tamo. Živi uprkos onome o čemu govori iskustvo i zdrav razum, postupajući kao krajnje iracionalno biće. Treba se brinuti o zdravlju, starijima i deci, do poslednjeg momenta saditi drveće, graditi kuće i planove. Ko to radi dobro, taj produžava rok. Zato što je život iznad logičkog. On je primaran i nije dužan da se pravda zbog svojih posledica. Život hoće nastavak po samoj svojoj suštini. Ljubav prema životu je iznad traganja za njegovim smislom i predstavlja uslov njegovog postojanja. Na istovetan način se treba odnositi prema sudbini ljudskog roda polazeći pre svega od života i tek zatim od misli. Ovde se odlaganje, naše „ranije“ ili „kasnije“, može meriti stotinama godina. Ali za održavanje te sposobnosti ipak je potrebno sačuvati ljubav. *Potrebna je ekologija pola* koja treba da postane sastavni deo ekologije čoveka koja se suprotstavlja pokušajima njegove „prepravke“, konstrukcije i prerekonstrukcije, jer bi to faktički značilo njegovu smrt i nastanak nečeg Drugog.

Preveo

Dobriło Aranitović

TOKOVI

Zagorka Mičić*

NAŠA KULTURNA POLITIKA

Unutrašnje prilike i problemi, kao i težina spoljne situacije naše zemlje, nameću nam izvan svake sumnje ritam što bržeg i intenzivnijeg kulturnog izgrađivanja. U samom narodu treba raditi na širenju svesti o zadatku i ulozi naše nacije u svetu i o potrebi njene samostalne države. Pitanje nezavisnosti i opstanka jednog naroda u današnjem vremenu oštarih međunarodnih sukoba *neće se meriti samo vojnom i oružanom snagom, nego istovremeno, ekonomskom izdržljivošću, društvenom organizacijom i duhovnom otpornošću*. Znamo vrlo dobro da se govori o sredstvima duhovnog rastrojstva drugih naroda. Znamo da postoje velike ustanove i organizacije u izvesnim zemljama čiji je zadatak da utiču negativno na tuđe narodne mase

* Zagorka Mičić je rođena u Obrenovcu 1903. u uglednoj građanskoj porodici, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Studije filozofije završila je na Filozofskom fakulteta Univerziteta u Beogradu. Nakon toga, započela je studije psihologije u Berlinu koje je zbog bolesti prekinula. Potom je studirala filozofiju na Frajburškom univerzitetu. Tu je sticala znanja iz fenomenologije kod prof. Edmunda Huserla. Učestvovala je u radu seminara koje je on vodio. Pod mentorstvom Huserlovog asistenta, Eugena Finka, počela je da piše doktorsku disertaciju o fenomenološkom pojmu nauke. Političke prilike u Nemačkoj uticale su da prekine rad na disertaciji i da se vrati u Beograd. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu odbranila je 1934. doktorsku disertaciju pod naslovom „Fenomenologije Edmunda Huserla“ i objavila je 1937. Kao izvanredan poznavalac Huserlove filozofije primljena je u Međunarodno društvo za fenomenološka istraživanja. Bavila se prosvetiteljskim radom prenoseći u Srbiju iskustva i način rada velikih evropskih mislilaca. Bila je jedan od inicijatora i osnivača Srpskog filozofskog društva (1938). Sarađivala je sa grupom beogradskih intelektualaca okupljenih oko Biblioteke „Politika i društvo“ i lista *Napred* (1938–1941). Bavila se pitanjima nacionalnog i duhovnog razvoja i kulturne politike (*Naša kulturna politika I-II*), kao i društvenom funkcijom filozofije. Delovala je sa pozicije autonomnog kritičkog intelektualca i zato nije bila prihvaćena od oficijelnih institucija i Univerziteta u Beogradu. Posle Drugog svetskog rata radila je kao profesor u Gimnaziji u Obrenovcu, a potom u VII gimnaziji u Beogradu. Od 1954. do 1972. radila je kao profesor na Filozofskom fakultetu u Skoplju i predavala istoriju filozofije i logiku. U tom periodu napisala je i objavila veći broj članaka i eseja u stručnim časopisima i nekoliko knjiga: *Nemačka klasična filozofija*, *Современнише іраїјански филозофи за марксизам*, *Увод во логикаа*. Posle penzionisanja 1972. godine živela je skromno i povučeno u Beogradu. Umrula je 1982. u Beogradu.

i da time olakšaju svoje osvajačke pohode. To sredstvo je naročito opasno za mlade narode i države, politički još neizgrađene, duhovno formirane. Važno je svako imati i nabaviti tehničko oružje, ali isto tako *ne sme se zaboraviti čovek koji rukuje tim oružjem*. On treba da svesno brani svoju zemlju, da zna zašto je brani, tako da ga ne mogu zavesti nikakva tuđa propaganda ni intrige. Ljudi moraju biti isto tako spremni kao i oružje, ljude moramo spremiti fizički i moralno. Moderna propaganda preko štampe, radija, usmenog širenja vesti, može da oslabi ogromnu volju za otpor i odbranu jednog naroda koji nije svestan svoje uloge i nije duhovno pripremljen da se snađe na svim tim poljima borbe.

Naš narod po svome istorijskom iskustvu, morao bi da pridaje naročito veliku važnost duševnoj snazi i otporu. Naša nacionalna svest i misao o samostalnoj nacionalnoj državi, održala se vekovima samo zahvaljujući duhovnoj izgrađenosti našeg naroda. Taj duh se literarno odrazio u narodnoj pesmi i umotvorinama. Tako je duševna otpornost i snaga održala našu naciju kroz teška vremena i patnje.

* * *

Naša zemlja je danas na prvom planu oštrog udarca i izložena je strujama koje ne žele njeno održanje snaženje. Zato nam je veoma potrebno složno okupljanje svih pozitivnih snaga i njihova brza i odlučna akcija za njeno unutrašnje, a time i spoljašnje ojačavanje. Samo tako možemo biti sposobni za pravo izvršenje svog nacionalnog zadatka, balkanske misije i kulturne uloge u čovečanstvu.

Naš savremeni nacionalizam, kao istorijsko produženje ranijeg nacionalnog pokreta koji je stvorio ovu zemlju mora se graditi na zadacima sadašnjosti i budućnosti. Ne možemo ni ekonomski, ni duhovno živeti od prošlosti. Temelji koje sada postavljamo ima da budu podloga budućeg razvoja. Od njihove čvrstine i solidnosti zavisice budućnost našeg naroda, zavisice njegov opstanak i nezavisnost. Ne smemo se zavaravati, oni su ugroženi.

Treba realno, trezveno posmatrati naše prilike, odmeriti dobro naše snage spolja i unutra, da bi se ispravno snašli u ovom periodu svetske istorije. Ne smemo imati nikakve grupe koje bi mogle staviti u pitanje životne potrebe celine. U tome pogledu naša javnost treba da se prene. Isto tako posebna nacionalna osećanja ne treba da odvedu u nacionalno i političko slepilo, i previde sve realne mogućnosti državne samostalnosti. Skorašnji događaji pokazali su očigledno svu iluziju o samostalnosti države od milion-dva ljudi. Ako imamo zdravog državničkog instikta, mi ćemo se pre uputiti na proširenje naše zajednice sa sudbinski povezanim i sličnim narodima, bez obzira na nacionalnu različitost, umesto da osećanje narodne

individualnosti ubije svaku samostalnost, kao što se skoro izvesnim političkim neiskusnim narodima dogodilo.

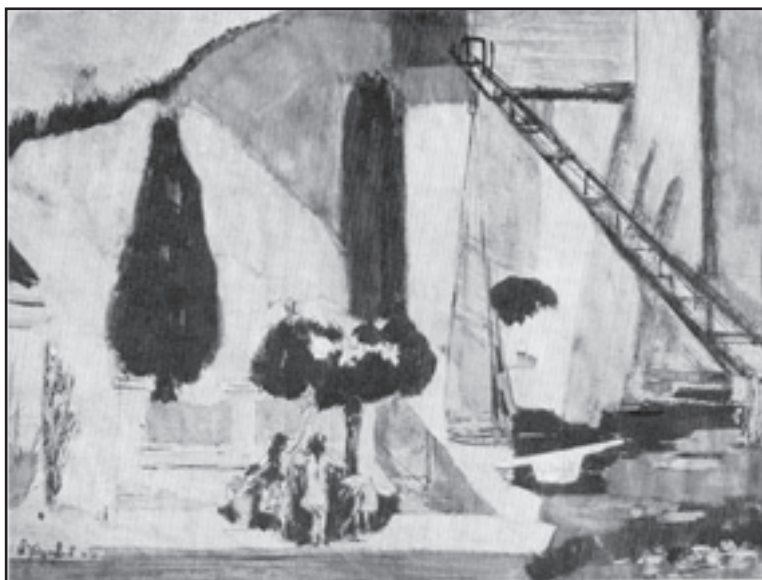
* * *

U savremenoj državi kulturna politika znači podržavanje rada na kulturnom podizanju, znači svesno razvijanje i vaspitavanje omladine u određenom pravcu kulturnog izgrađivanja. Svojim organizacijama za kulturnu akciju ona pomaže i prihvata inicijative svih kulturno produktivnih snaga u zemlji. Kulturna politika mora da vodi računa o tim živim snagama i ne sme se osloniti na birokratski aparat. Inače bi brzo izgubila dodir sa stvarnošću...

Kulturna politika je organski vezana za celokupni rad na razvoju i organizovanju naše zemlje. Njen nedostatak oseća se ne samo na kulturnom polju, već i u opštem izgrađivanju i konsolidovanju naše države.

Napredak naše zemlje i time njeno kulturno uzdizanje neće niti sme biti samo stvar političara i njihove dobre volje. *Za velike socijalne i kulturne zadatke, za odlučna pregnuća, potrebna je volja i požrtvovanje svesne organizovane celine.* U ovom slučaju na prvom mestu je pozvana naša inteligencija i onda same narodne mase. Samo tako možemo izvesti kulturno uzdizanje zemlje i mirno očekivati budući društveni razvoj našeg naroda.¹

1 Zagorka Mičić, *Naša kulturna politika I*, Biblioteka „Politika i društvo“, sveska 32, Beograd, 1939, str. 36–37, 52–53, 75–76.

Na periferiji, 1960.

.....

ZBIVANJA

.....

Radomir Đorđević
profesor Univerziteta u Beogradu

O NEOPHODNOSTI NASTAVE FILOZOFIJE U ŠKOLAMA DANAS

Reforma školstva je, može se reći, permanentan proces. Ona je oduvek predstavljala predmet sporova. Danas taj problem ima mnoštvo aspekata, posebno u našim uslovima. Podsetimo se da je i u prošlosti svako prelomno doba imalo nove klasifikacije nauka i organizacije školstva. Od vremena Frensisu Bekona bilo je sasvim jasno da je znanje o prirodi i društvu obezbeđivalo brži razvoj društva.

Građanske revolucije razbijale su predašnje feudalne dogme, oslobađajući proizvodne snage i odnose, menjajući društvene institucije uopšte i obrazovanje posebno. Francuski filozofi-prosvetitelji, naročito enciklopedisti, formulisali su novi pogled na svet, koji je vreme već odavno iziskivalo. Oni su imali uticaj širom sveta. Vekovni spor između carstva uma i carstva cesara dobijao je nove aspekte.

Filozofija je imala veliki, reklo bi se prevratnički karakter, jer se nije ograničavala na postojeće, nego je stvarala sliku budućnosti i time težila promeni postojećeg. Sve više se iskazivala razlika između onih koji su za status quo vođeni svojim posebnim interesima, i onih koji su težili promeni. U kritičkom duhu filozofije videla se sve više opasnost za postojeći poredak pa se to ogledalo i u odgovarajućim reformama školstva; rezerve prema toj disciplini kao da se uvećavaju danas.

Posle Napoleonovog pohoda na Rusiju talas prosvetiteljstva dopro je i do feudalne Rusije, u kojoj su, ne samo dekabristi nego i kasnije mnogi pokreti, zahtevali promene državnog uređenja po ugledu na Evropu. Kada je reč o gledanju na filozofiju ilustruću to jednom indikativnom situacijom iz tog vremena. Sredinom pedesetih godina devetnaestog veka bilo je upražnjeno mesto profesora filozofije Moskovskog univerziteta. Rektor se obratio ministru prosvete knezu Sirinski-Sihmatovu s molbom da se to mesto popuni, obrazlažući to zapaženim povećanim interesovanjem kod studenata za tu disciplinu. Nakon nekog vremena ministar je odgovorio rektoru, ističući da korisnost filozofije nije dokazana, a da je štetnost njena očigledna. Ministar je dalje isticao da su svuda u Evropi na čelu raznih

buna ljudi koji se bave tom disciplinom. Ministar je ubrzo doneo dekret kojim se ukida rad katedara filozofije na Univerzitetima carske Rusije; od 1850. do 1860. bila je dozvoljena nastava samo iz logike i empirijske psihologije i nju su mogli izvoditi samo profesori bogoslovi.¹

Početak jula ove godine više od trideset profesora filozofije Srbije zatražilo je od Uprave Srpskog filozofskog društva da organizuje raspravu o statusu filozofije u srednjim stručnim školama i gimnazijama o sve izrazitijoj tendenciji eliminisanja filozofije iz nastave u školama. Na tom sastanku govorilo je više profesora srednjih škola i gimnazija, više članova Upravnog odbora Srpskog filozofskog društva, kao i predstavnik Srpskog filozofskog društva u Prosvetnom savetu Republike Srbije Veroljub Ilić. Svi učesnici u raspravi ukazali su na nedopustivost eliminacije filozofije iz školskih programa. Ta tendencija nije nova.

Jadranka Pesti, član Uprave Srpskog filozofskog društva u svojoj studiji „Nastava filozofije u srednjim školama Srbije od 1990. do 2000. godine“ detaljno je prikazala tendenciju istiskivanja sadržaja filozofije iz nastave, ilustrujući to i brojnim statističkim podacima, što svedoči da se nastavlja taj proces, reklo bi se, ubrzano negde od 1968. godine.² Ono što zabrinjava je i činjenica da se uporedo sa tim nastoji da se marginalizuje Prosvetni savet Srbije kao najviši organ, što sve nije bez uticaja iz sfere politike. Tome, bez sumnje, treba da se suprotstavi, i to energično, celokupna intelektualna javnost.³

U naše vreme situacija je daleko složenija, ali izvesne konstante iz prošlosti kao da ostaju. Znanje, kritička misao i angažovanost na društvenoj sceni suprotstavljeni su parcijalnim interesima onih iz carstva ćesara.

1 N.O. Loski jedan od najpoznatijih ruskih filozofa 20. veka tvorac intuicionističkog sistema, pisao je o stavu prema filozofiji ondašnjeg ministra kneza Sirinskog-Sihmatova koji je, zapravo, na jedan način lucidno zapazio opasnost od filozofije kao kritičke misli za svaki poredak koji ne dopušta promene u pravcu novih vizija koje daje upravo filozofija. Upor. N.O. Losski, *Histoire de la philosophie Russe des origines a 1950. ed. Payot*, Paris, 1954, p. 174. Videti prevod Branislava i Marije Marković, CID Podgorica, IC Cetinje, 1995, str. 233.

2 U Srpskom filozofskom društvu je već poodavno zapažena sve izrazitija tendencija eliminacije predmeta filozofija u srednjim školama i gimnazijama. Jadranka Pesti, profesor filozofije STS „Mileva Marić“ iz Titela, član Izvršnog odbora Srpskog filozofskog društva bavi se već godinama izučavanjem procesa eliminacije predmeta filozofije u srednjim školama i gimnazijama Srbije. Objavila je značajan rad o tome gde se prikazuje navedeni proces i statističkim podacima i tabelama. Videti Jadranka Pesti „Nastava filozofije u srednjim školama Srbije od 1990. do 2000. godine“, *Istorija srpske filozofije I*, priredila Irina Deretić, Evro Giunti, 2011, str. 541–552.

3 Do sada je u javnosti bilo više reagovanja protiv ove, bez sumnje, antikulturne tendencije u našem društvu, posle mog teksta u dnevnom listu *Politika* pod naslovom „Status filozofije u reformi školstva“, koji je objavljen 24. jula 2018. godine.

Primer koji sam naveo iz sredine devetnaestog veka iz carske Rusije podseća nas, na neki način, na opasnost od eliminacije filozofije kao slobodne i kritičke misli.

Posmatramo li proces reforme školstva kod nas tokom poslednjih pola veka, od 1968. lako se zapaža da se predmet filozofija manje ili više sistematski istiskuje iz škola, pa čak i iz gimnazija. Još u antičkom svetu i to ne samo u drevnoj Grčkoj i Rimu odnos između mudrih i moćnih (carstva duha i carstva cesara) bio je ispunjen tragikomičnim događajima. Filozofi su nastojali da upućuju vladare ka boljem svetu; vladari su ih povremeno tolerisali a potom kažnjavali. Sudbina Platona u staroj Grčkoj koga je Dionisije Stariji progonio sa dvora pa je kasnije bio i prodat kao rob, i Seneke u starom Rimu kome je Neron na kraju sam doneo konopac da bi ovaj okončao svoj život –paradigme su procesa koji su transepohalni. Iz stoleća u stoleće odnos uma i moći je sve složeniji, pun protivrečnosti. Sigurno je da u tom procesu ne treba idealizovati filozofe. O tome imamo dovoljno svedočanstava još iz drevne Grčke u izuzetnom doksografskom delu Diogena Laercanina *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*.

Tokom vekova filozofi su najčešće mislili da mogu moćne da iskoriste u realizaciji svojih snova o boljem svetu. Moćni su, opet, koristili umne samo dok su im služili, odmah posle toga su se odnosili prema njima surovo. U tom pogledu istorija se neprekidno ponavlja i iz nje se ništa ne uči. U dvadesetom veku gotovo da nije bilo diktatora kome pojedini filozofi nisu nosili skute i gradili kultove o njima. Neshvatljiv zanos Hajdegera Hitlerom i njegov odnos prema nacionalsocijalizmu su eklatantan primer tragedije filozofa i građanina. Univerziteti i Akademije nauka jedva da su bili dostupni onima koji zadržavaju manje ili više građansku nezavisnost, o drugim ustanovama kao što su škole da i ne govorimo. Filozofi koji su bili i ostali neka vrsta heroja duha bili su ili usamljenici, sužnji, lišeni mogućnosti da utiču vidnije na zbivanja. U dvadesetom veku u svojevrzne heroje duha spadao je francuski filozof i pisac egzistencijalističke orijentacije Žan Pol Sartr (1905–1980). Dobitnik Nobelove nagrade koju je odbio da primi jer je smatrao da je građanski svet neprihvatljiv i nedostojan ljudskog bića. On se otud angažovao i kao publicist, istupao u javnom životu Francuske i Evrope, posebno 1968. godine.

Danas takve heroje duha koji su, može se reći retkost, oličava jedan od najvećih filozofa i naučnika našeg vremena Noam Čomski (1928) koji već godinama ukazuje na pogubnost savremenih društvenih institucija, posebno onih u SAD, na opasnost od imperijalnih pretenzija SAD i njihove opasnosti po čovečanstvo. U našem društvu proces eliminacije predmeta filozofija u reformama školstva nije nimalo slučajan. Analize pokazuju da je taj proces odmakao do te mere poslednjih decenija da je već na samom kraju. Na filozofiju se gleda ili kao nepotrebno spekulativno

umovanje daleko od prakse ili kao na opasnost, jer ona kao kritička misao može ugroziti interese enormno naraslih parazitskih slojeva u sferi politike, koji su u uslovima slabih institucija uzurpirali ogroman deo materijalnih sredstava društva i sa pozicija moći razaraju društvo u potpunosti. Tako se nastavlja vladajući košmar u školstvu koji će produžiti agoniju našeg društva uopšte.

Sedeća muška figura, 1948.

.....

POGLEDI

.....

Slobodan Divjak

direktor Međunarodne filozofske škole Felixs Romuliana

OPOJNI ZOV SIRENA MOĆI I AKADEMSKA ZAJEDNICA

Kao što je poznato, gotovo svi naši najistaknutiji intelektualci su se u postkomunističkom periodu uključili u profesionalnu politiku: osnivali su vlastite stranke, a neki od njih postajali i lideri tih stranaka. Malo ko je u nas, međutim, jasno uočio negativnu stranu takvog razvoja događaja – znatno osiromašenje kritičkog potencijala našeg javnog mnjenja čije jezgro čine upravo intelektualci. Naime, nezavisno od motiva i želja naših intelektualaca, oni su nužno, postavši političari, prestali da budu intelektualci, zahvaljujući činjenici što je unutrašnja logika politike bitno drugačija od one intelektualnog angažmana. Suštinu moderne politike u užem smislu čini borba za vlast između stranaka različitih ideoloških orijentacija. Ta borba nužno proizvodi unutar političkog života polarizaciju na „naše“ i „njihove“, u kojoj su pristrasnost prema „našima“ i antagonističko-kritički odnos prema „njihovima“ neizbežni. Zarad održavanja što veće unutarstranačke kompaktnosti, u višestranačkom sistemu na delu je kontinuirana težnja da se, biblijskim jezikom rečeno, „našima“ pridaje anđeoski a „njihovima“ đavoljski karakter. Naši su, u načelu gledano, emanacija „dobra“. Ako neki od njih postanu grešni, to je zbog toga što su, pod uticajem „njihovih“, odstupili od naše uzorne moralne i političke koncepcije, te su zbog toga „prodali svoju dušu đavolu“. Za razliku od toga, „njihovi“ su personifikacija obmanjivačke političke koncepcije, te su stoga skloni korupciji, lopovluku, sebičnom pretpostavljanju uskih ličnih i grupnih interesa javnom dobru.

Pošto je najviši cilj stranaka, prirodno, dolazak na vlast i održavanje na njoj, njima nije strana jezuitska deviza „cilj opravdava sredstvo“ i one se ne bi libile da je u punoj meri praktikuju, ukoliko ih u tome ne bi ograničavao ustavno-pravni poredak. Ako se u ime postizanja najvišeg stranačkog cilja na perfidan način izigravaju određeni opšteprihvaćeni moralni i pravni principi, tome se unutar stranaka gleda „kroz prste“. Opravdanje za to nalazi se u stavu da su i suparničke stranke tome sklone, te da je onaj ko se u takvom kontekstu pridržava propisanih pravila igre kao „pijan plota“, osuđen da uvek bude na gubitku.

Pošto stranke, da bi došle na vlast ili se održavale na njoj, moraju nastojati da pridobiju što veći procenat biračkog tela, njima u prvom planu nisu kruta principijelnost, doslednost i nepristrasnost već elastični politički pragmatizam, tj. prilagođavanje do određene mere raspoloženju biračkog tela, uz pomoć političke demagogije. Stavovi političara nisu plod njihovog oslanjanja na teorijske analize date istorijske epohe, već su oni prevashodno određeni njihovom interpretacijom problema koji proističu iz postojeće konkretne situacije. Stoga promena date situacije ima za posledicu i modifikaciju njihovih stavova, zbog čega bi se moglo reći da u političkoj sferi dominira logika situacionizma. Nužne karakteristike uspešnog političara (socijalna inteligencija, dobra procena raspoloženja većine građana, sposobnost za demagošku retoriku, odlučnost pri donošenju krupnih odluka) irelevantne su za dobrog teoretičara.

Naravno, iluzija je misliti da se neakvim moralističkim inženjeringom ovakva usmerenost stranaka može bitnije korigovati. Da je to moguće, višestranački sistem, koji se zasniva na političkoj konkurenciji i surevnjivosti, ne bi ni bio neophodan. Takav moralistički inženjering doveo bi zapravo do još većeg zla: veliko istorijsko iskustvo svedoči o tome da je svaki pokušaj da se radikalno ukinu negativne strane višestranačja imao za posledicu ukidanje samoga parlamentarizma, što je bar u Evropi dalo porazne rezultate.

Unutarstranačka „tribalistička“ logika (štiti svoga dokle god je to moguće!) prisutna je, naravno, i u razvijenim zapadnim demokratijama. Retki su slučajevi da su inicijalni impulsi za razotkrivanje različitih neregularnih pojava u nekoj stranci potekli iz same te stranke, osim ukoliko je ona pocepana na međusobno nepomirljive frakcije. Stranačko rukovodstvo biva spremno da žigoše amoralno i pravno kažnjivo ponašanje u svojim redovima tek ukoliko je „priterano uza zid“ širokim pritiscima javnog mnjenja i medija ili ukoliko je dovedeno pred svršen čin akcijama od vlasti nezavisnog pravosuđa. Drugim rečima, u razvijenim političkim demokratijama teži se postavljanju sistemsko-institucionalnih ograničenja stranačkoj samovolji. Međutim, u nas se nije daleko odmaklo u tom pravcu, između ostalog i zbog uključenosti velikog broja intelektualaca u stranački život.

Dok se u pravnim državama nastoji da politička pragmatika bude ograničena formalnim pravilima igre, dotle je u surogatu pravne države kakva je naša izvršna vlast u poziciji da u velikoj meri po svojoj volji postavlja i tumači formalna pravila igre. U situaciji u kojoj je uloga pravosuđa i ustavnog suda marginalizovana i instrumentalizovana, skupštinska većina može izglasati da je „crno“ „belo“ i da se to tretira kao legalno donesena odluka. To je, poznati fenomen „tiranije većine“ unutar parlamentarnog sistema u kojem je princip legitimiteta potisnuo princip legaliteta.

Ako je neposredni angažman političara nužno prožet ideološkom pristrasnošću, jer oni pre svega zastupaju interese svoje stranke, eminentni intelektualni angažman, u modernom pluralističkom svetu, nije primarno ideološko-politički. Naravno da se i svaki intelektualac može zalagati za vlastiti pogled na svet, za ovu ili onu političku orijentaciju, ali se u tom slučaju njegov angažman u kvalitativnom smislu ne razlikuje od aktivnog političkog angažmana bilo kog građanina koji se opredeljuje za neku od postojećih ideološko-političkih alternativa. Ono što intelektualce u današnjem svetu izdvaja od drugih javnih delatnika jeste njihov angažman u borbi protiv kršenja čisto formalnih i univerzalnih principa na kojima počiva pluralistički svet: pravo na slobodu govora i udruživanja, pravo na ispoljavanje građanske neposlušnosti, pravo na slobodu izbora između različitih ideoloških i kulturnih opcija i slično. U okviru takvog angažmana, intelektualci ne favorizuju nijedan pogled na svet, već pridaju jednaki legalitet svakom pogledu na svet ukoliko on ne ugrožava same principe na kojima počiva pluralizam pogleda na svet. Drugim rečima, primarna funkcija današnjeg javnog intelektualca u svetu jeste njegovu beskompromisno insistiranje na uspostavljanju i poštovanju formalnih uslova pod kojima je moguće ne samo legalno kanalisano nadmetanje različitih stranaka u borbi za vlast, već i širenje kritički usmerenog javnog mnjenja koje će biti brana samovolji bilo koje vlasti. Stoga intelektualac, ukoliko zaista hoće da bude tretiran kao kritički intelektualac, ne može istovremeno da bude aktivno uključen u neposrednu politiku. Naprosto, ne može se biti istovremeno i kritički usmereni intelektualac i profesionalni političar. Te dve društvene uloge su međusobno nespojive. Jer biti političar nužno znači favorizovati određeni politički pogled na svet (konzervativni, antitradicionalistički, socijaldemokratski, demohrišćanski itd.) i upotrebljavati pragmatička sredstva za ostvarivanje toga cilja. Za razliku od toga, biti kritički intelektualac u istinskom smislu znači davati jednako „pravo građanstva“ svakom političkom pogledu na svet koji je u skladu sa pluralističkom logikom, tj. javno osuđivati svaki pokušaj da se nekom takvom pogledu na svet uskrati javna promocija.

Jedan od ključnih problema koji su bili na delu posle petog oktobra sastojao se upravo u tome što je najveći broj naših intelektualaca bio integrisan u neposrednu politiku, tako da nije postojala mogućnost uspostavljanja intelektualnog fronta koji bi bio okosnica stvaranja široke i snažne slobodne javnosti, kritički usmerene prema pokušajima da se marginalizuje princip legaliteta zarad ostvarivanja dominacije izvršne vlasti. Simpatizeri intelektualiziranih stranaka očekivali su da će njihovi lideri, upravo zato što su ranije bili kritički intelektualci, težiti ostvarivanju visokih moralnih i pravnih principa za koje su se nekad, dok nisu postali političari, zalagali. Međutim, pošto takvi principi, po samoj svojoj prirodi,

ograničavaju samu političku moć i mogućnost samostalnoga političkoga manevra, bivši intelektualci, našavši se u ulozi političara, veoma brzo su shvatili da bi ustavno-pravno ustoličenje takvih principa vodilo krunjenju njihovog autoriteta kao javnih arbitara, tj. njihove naredbodavne snage. Rečita potvrda ove ocene nalazi se u činjenici da je Zoran Đinđić (koji se, kao vrstan poznavalac filozofije prava, ranije u svojstvu intelektualca zalagao za beskompromisno uvođenje pravne države u Srbiju), bio rezolutno protiv održavanja ustavotvorne skupštine na kojoj bi samo za tu svrhu izabrani delegati doneli predlog ustava, koji u tom slučaju ne bi na sebi nosio žig ni vlasti ni opozicije. Dakle, on se protivio proceduri na osnovu koje su doneti ustavi u velikom broju danas najrazvijenijih liberalnih demokratija. Ali tome se ne treba čuditi, jer prelazak iz jedne društvene uloge u drugu, implicira i priklanjanje drugačijem konceptijskom pristupu. Oni koji su sa distance kritikovali političare, sada su se našli u poziciji ovih poslednjih. Primera radi, da nisu kojim slučajem postali ključni politički akteri, naši intelektualci ne bi imali afirmativan odnos prema onome, sada već čuvenom antidemokratskom zakonu o medijima, niti bi odobravali postojeću zvaničnu proceduru po kojoj se postavljaju čelni ljudi u pravosuđu, na javnom servisu ili u javnim preduzećima.

Usled naznačenoga, nužni uslov za uspravljanje posrnule Srbije jeste uspravljanje njene posrnule intelektualne zajednice, tj. njeno izrastanje u snažnog društvenog subjekta koji će biti autonoman u odnosu na političku sferu. Naravno, u pluralističkom svetu, temelj takve jedne zajednice ne može biti nijedan ideološko-politički, kulturološki ili teorijski pogled na svet, jer se u vezi sa takvim koncepcijama ne može postići iole širi konsenzus unutar nje. Njen temelj može biti samo spremnost za borbu za uspostavljanje, učvršćivanje i produbljivanje čisto formalnih i univerzalnih principa na kojima počiva pluralizam, jer je u vezi sa tim principima moguće ostvariti široki konsenzus. U sprezi sa medijima, kao drugim osnovnim stubom kritičkog javnog mnjenja, intelektualna zajednica bi mogla da delotvorno širi svest među građanima da je konstituisanje pravne države u punom smislu te reči uslov bez kojeg ne može biti efikasne ekonomije, kao ni uspešne borbe protiv sveprisutne korupcije i organizovanog kriminala. Normalna i poželjna argumentativna borba unutar intelektualne zajednice između njenih struja različitih teorijskih i političkih orijentacija ne bi smela da se pretvori u nepomirljive krstaške ratove koji, po samoj svojoj prirodi, isključuju i minimum solidarnosti između njih. Taj minimum solidarnosti mogao bi se ilustrovati sledećim primerom: svaka od teorijskih struja morala bi javno protestovati ukoliko bi recimo došlo do rušenja sajta Peščanika ili do onemogućavanja rada ove orijentacije na neki drugi način; naravno, važi i obrnuto: intelektualci okupljeni oko Peščanika morali bi javno protestovati protiv svakog nelegalnog onemogućavanja

javnog delovanja bilo koje teorijske i političke opcije. Samo takav način reagovanja predstavlja pouzdano svedočanstvo da su date opcije za pluralizam i za slobodnu kritičku javnost. Borba za vladavinu prava i za slobodu medija jedini je način da se uspostavi kompaktnost intelektualne zajednice, a time i snaga njenog uticaja na društveno-politički život. Jer u pluralističkom kontekstu u kojem je intelektualna zajednica nužno podeljena u teorijskom i ideološkom pogledu, njena unutrašnja solidarnost se može zasnovati jedino na osnovu stavova koji su neutralni u odnosu na teorijske i ideološke koncepcije. Stoga je borba za vladavinu prava kao javno dobro uslov bez kojeg ne može biti kritičkog delovanja akademske zajednice kao institucije. Bez toga, ona će se pretvoriti u komformistički poslužavnik za ovu ili onu prolaznu političku koncepciju čime će izgubiti vlastitu autonomiju.

Beli zid s merdevinama, 1965.

Prodavac gusaka, 1958.

.....

POLEMIKE

.....

Dobriilo Aranitović
filozof i bibliograf, Šabac

NOVA STRADANJA GREŠNOG GRIGORIJA

Negdje u predvečerje Drugog svjetskog rata, u vrijeme takozvanog „sukoba na ljevici“, Miroslav Krleža je objavio obiman polemički spis *Moj obračun s njima*. Prateći ljetosnju polemiku bivšeg univerzitetskog profesora filozofije marksizma Ilije Vukovića na stranicama *Pljevaljskih novina* povodom knjige *Prilog istoriji zavičaja*, pomislio sam da bi joj pristajao adekvatniji naslov – *Moj obračun sa svima*.

Nedavno su mi prijatelji iz zavičaja dostavili desetak fotokopiranih stranica ove knjige u kojoj se (posebno na stranama 120–122) pominje i moje ime. S obizorom da je u svom polemičkom žaru i netrpeljivosti mnoge svoje oponente autor knjige počastio žestokim i nipodaštavajućim epitetima: „piskaralo“ (Vojkan Bojović), „kapo“ (Slavenko Terzić), „skandalnaučnik“ (Milić F. Petrović), „čovjek koji porodicu svojim lažima bruka pod stare dane“ (Mileta Vojinović) itd., mogao bih reći da sam ipak pod njegovim perom prošao dobro, kao uzgredna, danas je moderno reći – kolateralna šteta. Pomenut sam kao „plodni i uspješni bibliograf“ koji se u socijalističkom, odnosno „komunističkom ropstvu“ – ovo su njegove vlastite riječi – „uspješno školovao i neometano stvarao u struci i nauči“. Glavna mi je pak mana što sam „obožavalac lika i djela“ okupatorskog sluge i narodnog izdajnika Grigorija Božovića kome sam u svom članku, objavljenom u *Glasniku Zavičajnog muzeja* (br. 5 za 2006. godinu), po njegovom mišljenju, ispjevao pravu odu. Ironišući uz to i moj poziv da Pljevljaci oduže „dio estetičkog i etičkog duga“ prema ovom znamenitom književnom stvaraocu. Pa i pored svih zamjerki i meni i drugima, ipak bi se radije pridružio gore pomenutom spisku vrijednih kulturnih poslenika nego li njihovom oponentu.

Bez namjere da polemišem, niti da uzvraćam istom mjerom, ovim tekstom se obraćam čitaocima *Pljevaljskih novina* kao njihov višedecenijski saradnik i kao priređivač dvije knjige Grigorija Božovića: *Kroz nekadanju Tromeđu* (2007) i *Graničarska kob* (2010). Očigledno da profesor Vuković nije znao za pojavu prve knjige koja je svečano predstavljena na Vidovdan 2007. godine u Manastiru Svete Trojice, a ovu drugu je prošlog

ljeta objavio Mileševski kulturni klub Sveti Sava iz Prijepolja. Prvom pomenutom knjigom, koja sadrži dvadeset i pet reportaža iz pljevaljskog kraja pisanih 1932. godine, iz svog džepa i uz finansijsku pomoć mojih dragih prijatelja Jelovaca iz Zahuma pod Ljubišnjom, odužio sam pomenuti dio duga kako sam znao i umio. Time sam se, dakako, i ne znajući, izložio dodatnom gnjevu mog starijeg fah-kolege, diplomiranog filozofa Ilije Vukovića. Kada profesor Vuković bude pročitao ovu knjigu, bar one četiri reportaže o muslimanima iz Bukovice, moraće se pomiriti s tim da ona na književnom, naučnom, etičkom i estetičkom kantar u preteže sve ono što je on sâm napisao o svom toliko voljenom Zavičaju. Knjiga je najrječitija u rukama čitalaca a o njoj je svoju riječ rekla i kompetentna književna kritika. O ovoj drugoj knjizi kritika još nije rekla svoju riječ a na svoju riječ o njoj, dakako, puno pravo polaže i profesor Vuković i ja je s radoznošću očekujem.

Mislim da nekom ko je studirao i diplomirao filozofiju ne pristoji da bude bilo čiji i bilo čega obožavatelj i pisac oda. Obožavanje treba razlikovati od poštovanja, uvažavanja, visoke ocjene nečijeg književnog ili naučnog djela, njegovog značaja i poruke. Profesor Vuković, sudeći prema vokabularu o Božoviću i njegovom boravku u Pljevljima 1941–1943, „priznaje samo sud svoje Partije“. Ne priznaje ono što piše u *Srpskom biografskom rečniku* (1, 2004), *Srpskoj enciklopediji* (1, 2010), u brojnim novim radovima, posebnim izdanjima, člancima i prikazima njegovih *Izabranih dela* itd. Grigorije Božović je strijeljan u šezdesetpetoj godini života, tajno, nakon tajnog suđenja i grob mu se ne zna. Tačno šezdeset pet godina poslije njegove smrti, po vokabularu Ilije Vukovića, ovaj „grešni dijak Grigorije“ ni danas ni u kom slučaju ne bi mogao da sačuva svoju glavu.

I pored odluke Okružnog suda u Beogradu („Beogradskog suda“ – kako kaže profesor Vuković) od prije dvije godine o njegovoj rehabilitaciji, koju profesor Vuković takođe ne priznaje. Pozivajući se na svoja reago vanja u *Politici* iz 2008. godine, profesor Vuković se ne poziva i na članak o Božovićevoj rehabilitaciji u tom istom listu od 9. maja pomenute godine u kome, pored ostalog stoji: „...Donoseći rešenje o rehabilitaciji, sud je cenio i okolnost da u presudi na smrt Grigoriju Božoviću nije bila data nikakva pravna pouka, niti su izneti dovoljni i pravno valjani navodi kako je uopšte utvrđeno činjeničko stanje o njegovoj krivici. Sud je u postupku rehabilitacije došao do saznanja i da Božoviću uopšte nije bilo dato pravo na odbranu... Rešenjem o rehabilitaciji, pomenuta presuda vojnog suda postala je ništavna, kao i njene pravne posledice, što znači da je pokojni Grigorije Božović rehabilitovan i da se smatra neosuđivanim“.

Za mene kao poštovaoca i skromnog proučavaoca djela Grigorija Božovića svaka dalja polemika o „pljevaljskom periodu njegovog života“, zbog koga je platio glavom, takođe je – ništavna.

Profesor Vuković, kao moj stariji fah-kolega, pominje moj bibliografski rad, na čemu sam mu zahvalan. Ma koliko taj rad bio plodan i uspješan upravo na području filozofije, ipak je to moje sporedno interesovanje. Kao univerzitetski profesor filozofije on je zacijelo pratio i – nadam se – prati još uvijek zbivanja u toj oblasti, pogotovu njegovih suzavičajaca. Mogao je, na primjer, da pomene – a preko Interneta za manje od jednog minuta i da provjeri – da sam iz te oblasti preveo do sada trideset sedam djela: od monografije *Mladi Marks* (1984) do studije *Geteov filozofski pogled na svet* (2010). Mogao je, a nije, na čemu mu ne zamjeram. Čudim se jedino što mi prigovara da sam se u socijalizmu uspješno školovao i nesmetano napredovao u nauci i struci i pripisuje mi izraze „komunističko ropstvo“, „mrak“ i slično, koji ne postoje u mom vokabularu. Ja nijesam mogao da biram vrijeme i mjesto rođenja, ali se ponosim i mjestom gdje sam se rodio i onim ko me je rodio. Moj otac Uroš, nosilac zlatne medalje Miloš Obilić za učešće u Prvom svjetskom ratu, čije sam trinaesto dijete po redu, na hiljadu i sto metara nadmorske visine, na oskudnom imanju sedme klase, u „komunističkom raju“ nije mogao zbog svoje siromaštine da školuje ni jedno dijete dalje od osnovne škole, iako su bili odlični đaci, polovinu ni toliko. Ja sam se u srednjoj školi školovao u opancima i na očevom ječmenom hljebu, a novac za prve dvije godine studija zaradio kao nadničar-kosac i kao berač kukuruza u Banatu. Živi su mi svjedoci nekadašnji školski drugovi slične životne putanje i još živi moji „poslodavci“ u Vrtoč Polju pod Durmitorom, Strugu i Malinsku u Uskocima i Popovići, kolonizovani Bokelji, kod Srpske Crnje. Od komunizma u Malim Krćama jedino je ostala uspomena na pokušaj nasilnog organizovanja seljačke radne zadruge, tjeranje naroda na prisilni rad i obavezan otkup vune, mesa, sira i mlijeka, smaknuće koza i skojevsko brojanje stoke. Danas se lako mogu izbrojiti nezaključane kuće i po koje čudom preostalo omanje stado.

Ovakvi prigovori liče mi na onu pjesmicu koja se, u Staljinovo vrijeme, pjevala u Rusiji:

*Prošla je zima, došlo je ljeto –
Hvala Partiji za to.*

Ali da batalim priču o sebi koja se mnogo ne razlikuje od priča brojne moje generacijske sabraće i vršnjaka koji su se školovali u sličnim ili još nepovoljnijim okolnostima. Okolnosti ma kako bile nepovoljne su izazov za ljude jake volje i upornosti; vazduh, voda, sunčeva svjetlost, proljeće i ljeto nijesu, srećom, zavisili ni od Partije ni od socijalizma koji mi je, kako mi se prigovara, omogućio *nesmetano napredovanje*.

No vratimo se profesorskom napredovanju Ilije Vukovića jer se na to zvanje često poziva u svojim polemičkim sučeljavanjima s oponentima. I u prilog svojih stavova počesto navodi mišljenja filozofa Mihaila Markovića.

Nadam se da će profesor Ilija Vuković pokazati filozofsku doslednost i kad je u pitanju mišljenje tog istog filozofa, najvećeg jugoslovenskog filozofa druge polovine prošlog vijeka, kada je u pitanju i njegov vlastiti izbor.

O čemu je riječ? Kao bibliograf još nijesam obolio od „kratkog pamćenja“ pa predlažem da prelistamo zajedno časopis *Filozofiju*, broj 1–2 za 1973. godinu. U njemu je na str. 198–209. objavljen prilog pod naslovom „O jednom referatu i jednom izboru nastavnika marksističke filozofije“. U članku je najprije objavljen referat Stručne komisije za izbor nastavnika za predmet Marksistička filozofija na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu (str. 198–207) u sastavu: Prof. dr Andrija B. Stojković, prof. dr Vladimir Rašković i prof. dr ing. Dragiša Ivanović. Analizom dvadeset pet radova dr Ilije Vukovića, Komisija predlaže Skupštini Elektrotehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu njegov izbor za vanrednog profesora za predmet „Marksistička filozofija“ i njegov prijem u stalni radni odnos. Komentarišući taj referat Redakcija *Filozofije* (str. 207–208) konstatuje da predloženi kandidat „nema ni formalnih ni stvarnih kvalifikacija za takvo zvanje“ i da od dvadeset pet analiziranih radova kandidata svega tri (pod br. 21, 22 i 24) „stoje u nekoj – bližoj ili daljoj – vezi sa marksističkom filozofijom. Svi ostali, uključujući i magistarski rad i doktorsku disertaciju, bave se *političkim* problemima, a među njima je daleko najveći broj radova posvećenih pitanjima *dnevne politike*“. Zatim sledi tekst pismenog prigovora tri katedre Filozofskog fakulteta u Beogradu upućen Skupštini Elektrotehničkog fakulteta u kome se naglašava „da predloženi kandidat dr Ilija Vuković nema radova koji bi ga kvalifikovali da na Univerzitetu predaje filozofiju“. Prigovor su potpisali: Šef katedre za istoriju filozofije prof. dr Veljko Korać; Šef katedre za logiku i metodologiju prof. dr Mihailo Marković; Za Šefa katedre za etiku i estetiku, prof. dr Vuka Pavićevića prof. dr Svetozar Stojanović. Dakle: tri šefa katedre svih relevantnih filozofskih disciplina: istorije filozofije, logike, metodologije, etike i estetike. Prof. Korać je nosilac Partizanske spomenice 1941. i bivši šef kabineta ministra Sretena Vukosavljevića u Londonu (1944), o kome prof. Ilija Vuković s pravom ima najlaskavije ocjene; prof. Mihailo Marković je nosilac partizanske spomenice 1941; prof. dr Vuko Pavićević je od 1941. do 1945. godine bio sužanj u oflagu u Njemačkoj; prof. Svetozar Stojanović skojevac i poznati filozofski autoritet u svijetu, humanista i patriota. Skupština Elektrotehničkog fakulteta je, ipak, izabrala dr Iliju Vukovića za docenta za predmet Filozofija marksizma i on je, kako u polemici s Milošem Starovlahom naglašava, 1985. godine „uveliko bio redovni profesor univerziteta“. Pomenuti članak završava se redakcijskim komentarom u kome se, pored ostalog, kaže: „Redakcija „Filozofije“ je smatrala svojom obavezom da širu javnost obavesti o ovom slučaju, pošto drži da ima mesta strahovanju da bi on mogao biti presedan za prećutno usvajanje takvih

kriterija i procedura za izbor nastavnika i saradnika Univerziteta koji su nespojivi sa važećim zakonskim propisima, neuskladivi sa elementarnim naučnim, stručnim i akademskim kriterijima, i neodrživi sa stanovišta marksističke teorije. Uvereni smo da bi praksa koja bi polazila od ovih kriterija veoma brzo obezvređila, pa i potpuno eliminisala, sve ono što obezbeđuje objektivnost i odgovarajući stručni, naučni i pedagoški nivo u kadrovskoj politici, a time i u nastavi i naučnom radu na Univerzitetu, i širom otvorila vrata uticaju neformalnih grupa, privatizaciji, proizvoljnosti i nestručnosti. Tako bi bila ozbiljno dovedena u pitanje mogućnost da Univerzitet obavlja svoje naučne i obrazovno-vaspitne funkcije, a to bi, u krajnjoj liniji, imalo neizmerno štetne posledice za našu nauku i kulturu uopšte – posledice koje bi se kasnije morale veoma dugo i uz ogromne napore otklanjati“ (str. 208–209).

Evo s kakvim je komentarom ovo glasilo Jugoslovenskog udruženja za filozofiju propratilo početak univerzitetske profesorske karijere Ilije Vukovića. Ko je bio u pravu: Stručna komisija Elektrotehničkog fakulteta ili mišljenje tri katedre za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu – pokazalo je filozofsko djelo Ilije Vukovića. Filozofsko i sociološko djelo njegovih prerano preminulih suzavičajaca, takođe profesora univerziteta, Miloja Petrovića i Borisava Džuverovića, svojim kvalitetom i obimom nadživjelo je svoje autore i kadro je da samo sebe brani. Bojim se da je profesor Ilija Vuković nadživio svoje filozofsko djelo i da ga ono ne može da odbrani kao značajnog jugoslovenskog filozofa pred izazovima budućnosti. Volio bih da se u tome varam i da me sam autor, kao bibliografa, u tome razuvjeri.

Ali nije zgoreg sjetiti se ponekad i one poznate narodne izreke: „Da si ćutao – ostao bi filozof!“

Devojčica, 1952.

INTERVJU

Božidar S. Marković

RAZGOVOR NA RADIO BEOGRADU*

Danas je gost Drugog programa Radio Beograda profesor Pravnog fakulteta u Beogradu dr Božidar S. Marković. Rođen je 1903. godine u Solunu. Školovao se u Beogradu.

Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1926. godine. Kao dobar student, dobio je stipendiju francuske vlade, i otišao na dalje usavršavanje u Pariz, gde je doktorirao 1930. godine – teжом – *Ogled o odnosima između pojma pravde i razvitka privatnog pozitivnog prava*.

Univerzitetsku karijeru dr Božidar Marković je započeo na Pravnom fakultetu u Beogradu – 1933. godine, kad je izabran za docenta – za predmet *Građansko pravo*. Za vanrednog profesora je izabran 1938. godine. U vreme okupacije, profesor dr Marković odbija da potpiše *Apel protiv komunizma*, kao što je nešto kasnije, odbio i da se javi na ponovni konkurs koji je za nastavnike Univerziteta raspisao okupacijski režim, što su vlasti protumačile kao njegovu ostavku na državnu službu. Ni u posleratnoj državi prof. dr Marković nije imao bolju sudbinu. Penzionisan je 1945. godine, u svojoj 43. godini.

Tako mu je, ponovo, nasilno prekinuta univerzitetska i naučna karijera. Međutim, 1946. godine vlasti su ga reaktivirale i zaposlile kao pravnog savetnika – u Ministarstvu pravosuđa Jugoslavije. Posvetivši se tom poslu, profesor dr Božidar Marković se povukao iz naučnog rada. Nije, tako, prihvatio predloge da bude postavljen za profesora na tek osnovanom Pravnom fakultetu u Sarajevu, a nije se odazvao ni pozivima da sarađuje u pravnim časopisima...

Razumljivo, nezadovoljan, profesor dr Marković je 1961. godine, ovog puta na svoj zahtev, ponovo prevremeno penzionisan, sada u svojoj 58. godini. Po odlasku u penziju, dr Marković se posvetio prevođenju, kojim se, inače, bavio još u mladosti. Prevodio je s engleskog i francuskog jezika naučna i književna dela.

* Prof. dr Božidar S. Marković je prihvatio poziv novinara Miloša Jevtića da bude gost Drugog programa Radio Beograda. Njihov razgovor je emitovan na Radio Beogradu 22. marta 1995. godine.

U poslednjim godinama, profesor dr Marković se ponovo aktivirao kao pravni pisac. Naučna delatnost profesora Božidara Markovića je posvećena celini prava, posebno teoriji i filozofiji prava, kao i građanskom pravu, koje je bilo njegov univerzitetski predmet.

Objavio je, pored doktorske teze, više radova i knjiga, među ostalima *Pravo pobijanja izvan stečaja* (1935), *Načela demokratije* (1937), *Reforma našeg građanskog zakonodavstva* (1939), *Dimitrije Matić – lik jednog pravnika* (1977), *Živan Spasojević – Nacrt jedne opšte teorije prava* (1989) i *O pravednom pravu* (1993).

Kao prevodilac, dr Marković je našoj čitalačkoj publici predstavio više značajnih francuskih i engleskih dela, među ostalima i Dikensovog *Olivera Twista*, Foknerov *Konjički gambit*, Golsvordijev *Konac dela*, Sartrove *Puteve slobode*, Malroovu *Metamorfozu bogova*, Londonovog *Belog očnjaka*, Dodeovog *Tartarena Taraskonca*, Borhesove *Maštarije*, Stendalov *Kartuzijanski manastir u Parmi*, Stivensonovo *Ostrvo s blagom*, *O podeli društvenog rada* od Dirkema, i druga dela.

Vrlo je zapažena i naučno-javna delatnost profesora dr Božidara Markovića. Između dva svetska rata bio je jedan od pokretača Biblioteke „Politika i društvo“, koja je nedavno, i njegovom zaslugom, obnovljena. Takođe, profesor dr Marković bio je jedan od osnivača Jugoslovenske autorske agencije, i njen predstavnik u Međunarodnoj konfederaciji autora i kompozitora. Bio je inicijator i glavni redaktor *Prevodilačke povelje*, koju je 1963. godine proglasila Međunarodna federacija prevodilaca. Isto tako, profesor dr Marković je od 1948. godine stalni arbitar u Spoljnotrgovinskoj arbitraži pri Privrednoj komori Jugoslavije i privremeni arbitar u Arbitraži međunarodne trgovinske komore u Parizu.

Za svoj naučni i javni rad, profesor Marković je dobio više domaćih i inostranih javnih priznanja.

Miloš Jevtić:

- *Hvala Vam što ste prihvatili da govorite za Radio Beograd, za ciklus emisija „Gost Drugog programa“ ... Predlažemo da razgovor započnemo Vašim podsećanjem na prvo životno razdoblje, u koje, verujemo, spadaju vremena detinjstva i školovanja, osnovnog i srednjeg. Kako pamтите to svoje prvo životno doba? Kako se sećate Soluna, u kome ste, kako smo naveli u uvodu, rođeni? Kako je bilo u Beogradu, gde ste, koliko znamo, proveli najveći deo svojih tadašnjih i kasnijih godina? Da li ste sačuvali i neke uspomene o Prvom svetskom ratu? Uostalom, kako ste osećali Jugoslaviju, koja je osnovana posle srpskih pobeda u Prvom svetskom ratu?*

Božidar S. Marković:

Solun se u vreme moga rođenja, za vlade sultana Abdula Hamida, nalazio pod turskom vlašću. U njemu je srpska vlada, u poslednjoj deceniji

XIX veka bila osnovala srpsku gimnaziju da bi se u njoj školovala srpska omladina iz tadašnje Stare Srbije u nacionalnom duhu, i tako suzbila velikobugarska propaganda koja je sve balkanske Slovence iz te oblasti proglašavala Bugarima. Moji roditelji su u toj gimnaziji službovali kao prosvetni radnici: otac, bivši Pančičev đak, predajući prirodne nauke, a mati kao vaspitačica u ženskom internatu gimnazije.

Krajem 1903. godine su, kao obrenovićevci (majčina mati bila je dojilja budućeg kralja Aleksandra Obrenovića) premešteni u Kragujevac, gde sam započeo osnovnu školu. Godine 1911. porodica je konačno prešla u Beograd.

Prvi svetski rat mi je i danas ostao u najživljem sećanju, sa svim njegovim događajima, patnjama, bežanijama, epidemijom tifusa, smrtima... Austro-Ugarsku trogodišnju okupaciju smo proveli kao izbeglice u Kragujevcu, u kojem sam jedno duže vreme bio na zanatu kao fotografski šegrt.

Kraj rata i novu državu doživeo sam kao veliku radost pomešanu s nedoumicom i sumnjama; osećao sam da ulazimo u nešto nedovoljno poznato i neizvesno, da je trebalo prethodno da se mi Srbi kao narod sredimo i organizujemo i potajno sam žalio za Srbijom.

- *Drugo Vaše životno razdoblje pripada, rekli bismo, studijama prava u Beogradu i, kasnije, usavršavanju u Parizu, gde ste, uostalom, stekli i najviše naučno zvanje – doktorsku titulu... Šta Vas je uputilo baš na pravne nauke? Da li je to bilo Vaše, samo Vaše opredeljenje? Kako se tada studiralo pravo na slavlrenom Pravnom fakultetu? Da li je među čuvenim, stvarno čuvenim profesorima, bilo i nekih koje posebno izdvajate? Uostalom, u kojoj ste pravnoj oblasti videli svoju budućnost?*

Zahvaljujući literaturi koju sam čitao kao gimnazista, a verovatno i nekim prirodnim sklonostima, želeo sam na prvom mestu da studiram tzv. „čistu filosofiju”. Tu želju međutim nisam mogao da ostvarim, jer sam zbog porodičnih prilika morao da se zaposlim, a studiranje filosofije je zahtevalo prisustvovanje predavanjima. Tako sam se bez posebnog oduševljenja upisao na prava.

Imao sam ipak sreću da na Pravni fakultet stupim u njegovu „zlatno doba”. Tada su na njemu predavali profesori velikog znanja i ugleda: Slobodan Jovanović, Živojin Perić, Božidar V. Marković, Grgur Jakšić, Živan Spasojević, Teodor Taranovski, Toma Živanović... Ja sam posebno učestvovao u radu seminara za Građansko pravo koji je vodio Živan Spasojević upoznavajući nas s modernim pokretima i shvatanjima u teoriji privatnog prava i upućujući nas u kritički način rezonovanja. Zahvaljujući njegovom uticaju ja sam se već onda posebno zainteresovao za privatno pravo i njegove teorijske probleme.

- *U uvodu smo rekli da ste, posle diplomiranja, usavršavanje nastavili u Parizu. U tom i tada i sada uglednom svetskom duhovnom središtu doktorirali ste – tezom Ogled o odnosima između pojma pravde i razvitka pozitivnog privatnog prava. Kako se desilo da – na jednoj strani – Vi odaberete Pariz, ali – na drugoj strani – i Vas Francuska vlada, koja Vam je dodelila stipendiju? Kako je primljena Vaša teza?*

Po diplomiranju na beogradskom Pravnom fakultetu dobio sam, radi polaganja doktorata u Parizu, prvo jednogodišnju stipendiju francuske vlade, a zatim dvogodišnju stipendiju poznatog Marićevog fonda koji je postojao pri Pravnom fakultetu u Beogradu. I na pariskom Pravnom fakultetu sam zatekao njegovo zlatno doba. Tada je na njemu predavala plejada velikih i glasovitih profesora čija je slava daleko prelazila granice Francuske. Posle položenih usmenih ispita izabrao sam za predmet doktorske disertacije temu *Ogled o odnosima pojma pravde i razvitka pozitivnog privatnog prava*. Ta teza je prilikom odbrane ocenjena najvišom ocenom i „zadržana” je (*retenue*) za konkurs najboljih teza branjenih na pariskom Pravnom fakultetu školske 1929/1930. godine. Teza je zatim posebno objavljena i u jednoj francuskoj pravnoj kolekciji i navođena u inostranoj literaturi, a njen autor je izabran za člana francuskog Društva za uporedno pravo.

- *Rekli ste da ste, posle jednogodišnje stipendije Francuske vlade, dve godine primali stipendiju Marićevog fonda... S obzirom da se danas o toj fondaciji manje zna, da li biste izneli istoriju te zadužbine?*

Poslednje dve godine studija u Parizu bio sam pitomac poznatog Marićevog fonda koji je sve do Drugog svetskog rata postojao pri beogradskom Pravnom fakultetu. To je bila jedna naša značajna prosvetno-kulturna ustanova, uglavnom nepoznata današnjim generacijama, i o kojoj bih zbog toga izneo ovde nekoliko osnovnih podataka.

U Beogradu je krajem prošlog veka živela imućna trgovačka porodica Marić koja je imala jedinca sina Milana. On je po završenoj maturi, kao odličan đak otišao u Pariz da studira pravo, tamo se razboleo od tuberkuloze i umro. Ojađeni roditelji su, da bi sačuvali spomen na njega, celu svoju imovinu, koja nije bila mala, zaveštali Pravnom fakultetu s tim da se iz nje školuju najbolji studenti prava. Tako je obrazovan Marićev fond čijom je imovinom rukovalo Ministarstvo prosvete, a kandidate za stipendiste birao je beogradski Pravni fakultet.

Prvi pitomac Marićevog fonda bio je najbolji Milanov drug, Milan Rakić. Posle Rakića, birani su drugi, najodličniji studenti Pravnog fakulteta radi polaganja doktorata u Parizu. Među njima su bili, pored ostalih, Milan Gavrilović, Ilija Šumenković, Ninko Perić...

U međuvremenu mudrom administracijom Ministarstva prosvete, imovina Marićevog fonda bila je znatno uvećana, tako da je uoči Drugog svetskog rata raspolagala, pored ostaloga, i sa dve višespratnice u Beogradu. Dolaskom komunizma, kad je nacionalizovana imovina najvećeg broja srpskih zadužbina, ugašen je i fond Milana Marića.

Dodao bih na kraju da sam ja, u znak zahvalnosti, svoju doktorsku tezu iz 1930. posvetio uspomeni Milana Marića. I istakao bih istovremeno potrebu da se o tom fondu napiše, iz arhivskih podataka jedan iscrpni prikaz.

- *I to smo rekli, po povratku iz Pariza, posvetili ste se pedagoškom radu na Pravnom fakultetu u Beogradu. Da li ste – uz obaveze na Univerzitetu – uspevali da se angažujete i u javnom životu? Da li su te aktivnosti bile, ipak, oslonjene na Vaša pravna, odnosno stručna interesovanja?*

U izvesnom smislu jesam, i to u oblasti politike i na društveno-naučnom polju izvan Univerziteta. U oblasti politike bio sam, pored profesora Mihaila Ilića, jedan od osnivača i urednik Biblioteke „Politika i društvo”. Pokrenuta 1937. ta Biblioteka je do rata objavila 50 svezaka iz raznih oblasti društvenog i političkog života. Njeni saradnici su bili istaknuti predstavnici našeg predratnog javnog života: profesori Univerziteta, akademici, političari, novinari, javni radnici.

Aktivno sam učestvovao i u osnivanju i saradnji sa listom *Napred* koji je pokrenula docnije organizovana Izdavačka zadruha „Politika i društvo”. To je bio opozicioni list, kao takav često zabranjivan, socijalno-demokratske orijentacije, koji se zalagao za ukidanje šestojanuarske diktature, za uvođenje demokratskog režima u zemlji, za društvene reforme, za federativno uređenje Jugoslavije, za političko prosvetčivanje naroda. Vlasnik lista bio je profesor Mihailo Ilić a urednik advokat Ljubomir Radanović. Poslednji, 93. broj lista *Napred* izišao je 4. aprila 1941, a bombardovanjem Beograda od 6. aprila iste godine uništene su njegove prostorije, što je označavalo i kraj lista.

Što se tiče mog učestvovanja u javnom životu van Univerziteta, njega odlikuje najtešnja saradnja s profesorom Đorđem Tasićem. Ta saradnja se uglavnom ispoljavala u osnivanju i delatnostima naučnih društava uz učešće i nekolicine naših mlađih kolega sa Univerziteta. Tako smo već 1935. godine osnovali Društvo za pravnu filosofiju i sociologiju, čija je svrha bila pretresanje problema iz tih oblasti na sastancima članova i organizovanje javnih predavanja radi obaveštavanja i buđenja interesa naše publike za filofsfskopravna i sociološka pitanja.

Na inicijativu profesora Tasića, koji se sve više okretao sociologiji kao sveobuhvatnoj nauci o društvu, ovo Društvo je postalo Društvo za sociologiju i društvene nauke. Jedna od glavnih aktivnosti toga novog Društva

bila je sociološko proučavanje našeg sela, kojim je u osnovi trebalo da se nastavi delo Jovana Cvijića. U tu svrhu su ispitivana neka sela u Mačvi, Tikvešu i Pomoravlju, ali je tako prikupljeni materijal tokom rata izgubljen. Ova akcija na sociološkom proučavanju sela bila je organizovana uz saradnju Sretena Vukosavljevića tada najboljeg poznavaoца našeg seoskog života. Vukosavljević će uoči rata postati profesor sociologije sela na beogradskom Pravnom fakultetu, a docnije i upravnik Instituta za selo pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i osnivač ruralne sociologije u nas.

Bio sam najzad i saradnik na veoma značajnoj periodičnoj publikaciji *Sociološki pregled* od kojeg je 1938. objavljen samo prvi tom, i to zahvaljujući najviše inicijativi i zalaganju profesora Tasića. U njemu je data jedna panteistička vizija o razvitku sociologije, društvenih nauka i ljudske misli koja nas poziva na jednu radikalnu sociološku orijentaciju svih društvenih disciplina. Ona nama i danas može poslužiti kao putokaz pri obnovi naših društvenih nauka ometenih marksizmom u njihovom slobodnom i zdravom razvitku.

- *Našli smo podatak da ste 1941. godine učestvovali – kao oficir tadašnje jugoslovenske vojske – u, da tako kažemo, ekspresnom ratu između Nemačke i Jugoslavije. Izbegli ste, međutim zarobljavanje i okupacijske ste sve godine proveli u Beogradu. Kako je bilo u okupiranom Beogradu i Srbiji? Takođe, zašto ste – tada – postupili kako ste postupili, odnosno niste potpisali Jonićev Apel protiv komunizma i niste želeli da se aktivirate na okupacijskom Univerzitetu. Uopšte, kako ste odživeli te godine?*

Kao mobilisani rezervni pešadijski kapetan I klase uspeo sam da izbegnem odlazak u zarobljeništvo, te sam sve vreme nemačke okupacije proveo u Beogradu. Ali i to vreme je bilo ispunjeno raznim teškoćama i dilemama. Tako na primer kad je ondašnji ministar prosvete Jonić zahtevao da i svi univerzitetski nastavnici potpišu tzv. Apel protiv komunizma, ja sam, sa još nekoliko mlađih kolega, odbio da to učinim, zbog čega me je okupaciona štampa napadala da sam i pre rata širio komunizam među studentskom omladinom (što nije odgovaralo istini, jer sam se ja i pre rata zalagao isključivo za demokratske slobode a nikako i za komunizam). Isto tako sam odbio i da se javim na ponovni konkurs za izbor univerzitetskih nastavnika koji je raspisao isti ministar, što je tadašnja vlast okvalifikovala kao davanje ostavke na profesuru i državnu službu. Na taj način sam ostao i bez zvanja i bez prihoda.

- *Uglavnom marginalno – razumljivi su razlozi – zabeleženo je da ste jedan od članova Stručnog odbora koji je jedno vreme delovao pri Štabu generala Draže Mihailovića... O delovanju tog odbora se, naročito u široj javnosti, veoma malo zna. Šta je bio zadatak tog odbora? Ko ga je sačinjavao?*

Takođe, kakva je bila njegova sudbina? Uopšte, šta bi – kao dokumentarno i autentično svedočenje – trebalo reći o toj malo poznatoj instituciji?

U izvesnom broju naših posleratnih publikacija povremeno je pominjan Stručni odbor koji je postojao pri štabu Đenerala Mihailovića. U tim publikacijama ne navode se bliži podaci o tome Odboru, a i kad se navode oni su sasvim oskudni i neretko netačni.

Kao danas jedini živi član toga Odbora izneo bih ovom prilikom svoja sećanja o tome kako je došlo do obrazovanja Stručnog odbora, ko su bili njegovi članovi, šta je bio predmet njegovog rada, i kada je i na koji način prestala njegova delatnost.

Sredinom leta 1944. godine, po povratku kući zatekao sam, ubačeno ispod vrata, jedno pismo u plavoj koverti. Dolazilo je od strane moga nekadašnjeg školskog druga Luke Baletića, tada đeneralštabnog pukovnika i šefa Đeneralštaba Jugoslovenske vojske u Otadžbini. Pozivao me je da dođem na Ravnu goru, jer: „Ovde ti je mesto”.

O tome pozivu obavestio sam moje prijatelje i kolege s kojima sam bio u najčešćem kontaktu i posle više razgovora smo se složili da pokretu Đenerala Mihailovića treba da stavimo na raspolaganje naša stručna znanja u svrhu organizovanja vlasti u zemlji po prestanku okupacije. Odluku o toj saradnji s pokretom Draže Mihailovića doneli smo nas petorica:

- dr Slavko Stojković, načelnik Pravnog odeljenja Ministarstva Inostranih poslova i profesor Ekonomskog fakulteta, stručnjak za međunarodno pravo;
- dr Sava Obradović, pomoćnik Ministra Finansija i profesor Ekonomskog fakulteta;
- dr Milenko Filipović, profesor Filozofskog fakulteta i stručnjak za etnologiju;
- dr Gojko Grđić, profesor Ekonomskog fakulteta;
- dr Božidar Marković, profesor Pravnog fakulteta, stručnjak za privatno pravo.

Naš dolazak u štab, početkom avgusta 1944, Đeneral Mihailović je toplo pozdravio. Mi smo mu tom prilikom izjavili da ne dolazimo kao predstavnici neke organizacije i ne kao političke ličnosti, nego kao pojedinci koji su radi da svojim stručnim znanjima doprinesemo pravnom organizovanju vlasti u zemlji posle prestanka okupacije. Đeneral Mihailović je taj naš stav prihvatio i tako smo se saglasili da pri njegovom štabu delujemo pod nazivom Stručni odbor.

Nas petorica kao članovi Stručnog odbora posebno smo međusobno raspravljali o budućoj pravnoj i političkoj organizaciji zemlje. U tome pravcu bili smo pripremili i jedan nacrt Memoranduma o državno-pravnom ustrojstvu posleratne Jugoslavije. Osnovna rešenja koja su u tome nacrtu predlagana bila su sledeća:

- obrazovanje najšire koalicione vlade odmah po oslobođenju zemlje;
- raspisivanje slobodnih demokratskih izbora za Ustavotvornu skupštinu;
- donošenje Ustava kojim će se odlučiti o obliku vladavine (monarhija ili republika), o federativnom uređenju Jugoslavije i uvođenju demokratskog režima u zemlji.

Taj nacrt Memoranduma je, zajedno s arhivom Stručnog odbora, početkom septembra 1944, prilikom povlačenja štaba, zakopan u jednoj udoljici na padinama Ravne gore i danas se može smatrati izgubljenim.

Stručni odbor je inače, tokom avgusta i septembra 1944, zajedno sa štabom Đenerala Mihailovića često menjao svoja boravišta po selima u reonu Ravne gore i Gojne gore. Koliko se sećam najduže smo se zadržavali u Gornjoj Gorevnici, Struganiku i Subjelu u blizini Kosjerića.

Kad je pod pritiskom partizanskih odreda štab bio prinuđen da se povlači s juga ka severu, Stručni odbor se početkom septembra zajedno s njim našao u severozapadnoj Srbiji u jednom selu nadomak Drine. Tu nas je zatekao i fatalni 12. septembar 1944. godine kada je londonski radio emitovao izjavu Kralja Petra II kojom se on ogradio od političke i vojne aktivnosti Đenerala Mihailovića i pozvao sve Jugoslovane da se stave pod zastavu maršala Tita.

Izazvavši prvo nevericu a zatim zaprepašćenje ta kraljeva izjava je na sve nas porazno delovala. Shvatili smo da su saveznici na taj način predali Jugoslaviju u ruke komunistima i da to istovremeno znači i kraj naše borbe za demokratiju i slobodu, a time i besciljnost daljeg rada Stručnog odbora.

Sutradan, 13. septembra, pozvao nas je Đeneral Mihailović i saopštio nam da, s obzirom na Kraljev jučerašnji govor, raspušta Stručni odbor, da nas oslobađa svake obaveze i da nam preporučuje da pratimo dalji razvoj događaja.

Svi članovi Stručnog odbora su se zatim vratili u Beograd, gde su 20. oktobra dočekali ulazak sovjetske armije i partizanskih jedinica. Ubrzo posle toga, tokom novembra i decembra, OZNA je uhapsila profesora Stojkovića, Filipovića i Markovića kao „dražinovce” i posle obavljenih saslušanja pustila ih iz zatvora krajem decembra na osnovu jednog partizanskog akta „opšte amnestije”.

Na taj način su se završili kratkotrajno postojanje i delatnost Stručnog odbora pri štabu Đenerala Mihailovića.

- *Po završetku rata nisu Vas vratili na Pravni fakultet, već su Vas – iako ste imali samo četrdeset i jednu godinu – penzionisali. Zašto se tadašnja vlast tako ponašala prema Vama? Kako se, opet, desilo da Vas ponovo aktiviraju, dajući Vam mesto u saveznoj upravi? Uostalom, zašto ste – opet prerano, iako po svojoj volji – otišli u penziju?*

Pošto sam posle moga učešća u Stručnom odboru bio obeležen od strane nove države kao dražinovac i protivnik komunizma, nova država nije bila blagonaklona prema meni, ali me je u izvesnom smislu tolerisala. Ja ipak, udaljenjem sa Univerziteta kojim je moja dalja naučna karijera bila prekinuta, potražio sam izlaz na drugoj strani. Taj izlaz sam našao prvenstveno u prevođenju, a u izvesnoj meri i u nekim javnim aktivnostima izvan političkog angažovanja. Komunističkom režimu sam pružio otpor na taj način na primer, što sam odbio njegovu ponudu da pređem kao profesor na novoosnovani Pravni fakultet u Sarajevu, kao i poziv da sarađujem na pravnim časopisima za vreme komunističke diktature. U naknadu za to, kao pravni savetnik u administraciji nisam za 17 godina službe napredovao ni za jedan stepen.

- *Govorili ste o svom delovanju u saveznim pravnim institucijama. U njima ste radili skoro dve decenije. Na kojim ste zakonskim projektima bili zaposleni? Da li ste imali mogućnosti da se zauzmete – u tim projektima – za stručna, a ne politička rešenja?*

S obzirom da je moja uža struka privatno pravo, ja sam u tome periodu radio isključivo na nacrtima zakona iz oblasti privatnog prava.

Jedan nacrt zakona u čijoj sam izradi učestvovao bio je nacrt Zakona o autorskom pravu iz 1957. godine. U Partiji je postojala opozicija protiv donošenja toga zakona, jer su mnogi ekstremni članovi Partije smatrali da autorsko pravo predstavlja eksploataciju čoveka i da ide protiv interesa naroda. Imali smo teškoća dok smo opoziciju ubedili da je autorsko pravo proizvod najvišeg oblika ljudskog rada, te da i tvorac autorskog dela ima pravo da uživa plodove svoga stvaralaštva. Pored toga da je i Jugoslavija kao država i potpisnica Bernske konvencije o zaštiti autorskog prava obavezna da tu konvenciju prenese i u svoje unutrašnje zakonodavstvo. Skupština je taj zakon usvojila jednoglasno, a njegov nacrt je ocenjen kao jedan od najboljih koji su podneti Skupštini posle rata.

Drugi značajan zakon na čijoj sam pripremi sarađivao bio je Zakon o nasleđivanju iz 1955. godine. Osnovni nacrt bio je izradio profesor Mihailo Konstantinović, a posle toga je nekoliko komisija taj nacrt razrađivalo, kojom prilikom su u njega unošena i najnovija savremena rešenja iz oblasti zakonodavstva i teorije naslednog prava. Zbog toga su docnije i sve novoobrazovane jugoslovenske republike u svojim republičkim zakonima o nasleđivanju prihvatile tekst tog jugoslovenskog zakona uz minimalne izmene. Ja sam napisao motive uz taj Zakon o nasleđivanju iz 1955, i te motive je, uz tekst Zakona, iste godine objavio Savez udruženja pravnika Jugoslavije.

Pored nekih drugih manje značajnih propisa, učestvovao sam i u pripremnim radovima na donošenju zakona iz oblasti porodičnog prava.

Tako sam, opet na bazi nacrtu profesora Konstantinovića, sarađivao na nacrtima Zakona o odnosima roditelja i dece, Zakona o starateljstvu i Zakona o usvojenju. Posebno sam i dugo bio angažovan na izgrađivanju u svoje vreme aktuelnog stambenog zakonodavstva. U vezi s tim treba istaći da smo uspeali, radi zadovoljenja prešnih društvenih potreba, da u vreme stambene krize konstruišemo i jednu značajnu novu pravnu ustanovu „stambeno pravo“, ustanovu koja, štiteći stanare, i danas, pola veka posle završetka rata, igra pozitivnu ulogu u interesu porodice i najbrojnijih društvenih slojeva.

- *Umesto bavljenja pravnom naukom i objavljivanjem pravnih spisa, u posleratnim godinama ste se uglavnom bavili prevodjenjem, kako stručne, tako i lepe književnosti. Da li je to bila, tako da kažemo, Vaša stvaralačka odstupnica, odnosno Vaše nastojanje da, uprkos svemu, ostanete duhovno aktivni ili je to bio, moguće je, egzistencijalni izlaz? Uostalom, da li su Vam bili bliži naučni ili književni prevodi?*

Prevodjenju sam se odao prvenstveno kao najpogodnijem izvoru za povećanje porodičnih prihoda u postojećim okolnostima. Prvo sam štampao prevode pod imenom svoje majke, Jelisavete Marković poznatog prevodioca, a zatim, kad je oštrina režima popustila, pod svojim imenom. Prevodio sam sa francuskog i engleskog književna i naučna dela, uglavnom klasičnih i velikih autora, tako da su ti prevodi u proseku doživljavali po tri izdanja. Ukupno sam preveo 30 dela i desetak članaka i studija iz oblasti lepe književnosti i nauke.

Među autorima tih prevoda su: Žerar d' Nerval, Stendal, Alfons Dode, Žan-Pol Sartr, Andre Marlo, Emil Dirkem, Pjer Frankastel, zatim Džonatan Swift, Džordž Meredit, Džon Golsvordi, Bernar Šo, Edgar Alan Po, Mark Tven, Tekeri, Džek London, Vilijem Fokner, Horhe Luis Borhes, Ueda Akinari.

- *Vrlo je cenjeno – to znamo – Vaše učešće u međunarodnim organizacijama prevodilaca. Jedan ste od predlagagača – i to smo naveli u uvodu – Prevodilačke povelje. Šta ste sve – kao poznavalac i prevodjenja i prava – preduzeli da se reguliše ta značajna oblast duhovnih komunikacija u svetu?*

U Parizu je 1953, na inicijativu francuskog društva prevodilaca, osnovana Međunarodna federacija prevodilaca od strane sedam zemalja među kojima je bila i Jugoslavija. Budući istovremeno prevodilac i pravnik i ja sam učestvovao u tome činu kao jedan od predstavnika naše zemlje. Niz godina bio sam član upravnog odbora i potpredsednik te organizacije i u tome svojstvu sam učestvovao na njenim brojnim sastancima i kongresima koji su svake treće godine održavani u Rimu, Bad Godesbergu, Dubrovniku, Parizu, Londonu, Pragu, Varšavi...

Na kongresu u Dubrovniku 1963. proglašena je i Prevodilačka povelja, čiji sam ja bio inicijator i glavni redaktor. Taj tekst od 40 članova predstavlja neku vrstu međunarodnog prevodilačkog kodeksa koji je definisao prava i dužnosti prevodilaca, postavio društvene uslove u kojima treba da se obavlja prevodilačka delatnost i istakao nužnost da prevodilaštvo bude priznato kao poseban i samostalan poziv. Danas su ti ciljevi uglavnom ostvareni, a članovi Međunarodne federacije prevodilaca su prevodilačke organizacije iz šezdesetak zemalja širom sveta.

- *Bili ste angažovani – i to je valjda, godinama, bio jedini Vaš javni angažman – u Jugoslovenskoj autorskoj agenciji, čiji ste jedan od osnivača, kao i u međunarodnim organizacijama, posebno u Međunarodnoj asocijaciji autora. Šta sve obuhvata taj vid Vašeg javnog angažovanja?*

Među javnim aktivnostima kojima sam se bavio u novoj državi naveo bih na prvom mestu da sam 1953. bio jedan od osnivača Jugoslovenske autorske agencije i dugo vremena sekretar njenog Upravnog odbora. U tome svojstvu i kao poznavalac autorskog prava bio sam predstavnik Jugoslavije niz godina u međunarodnim autorskim organizacijama, posebno u Međunarodnoj organizaciji autora i kompozitora (CISAC). Od 1948. do danas stalni sam arbitar u Spoljnotrgovinskoj arbitraži Privredne komore Jugoslavije i povremeni arbitar u Arbitraži međunarodne trgovinske komore u Parizu.

- *I to smo u početku rekli, a o tome nam je posebno, u ovom ciklusu emisija govorio i akademik Miodrag Jovičić, Vi ste se nedavno ponovo uključili u pravni život. Objavili ste i knjigu radova, i da ne ređamo dalje. Šta vas je podstaklo da – posle dugog odsustvovanja – opet počnete da delujete u naučnom i javnom životu?*

Postojale su tri okolnosti koje su omogućile i izazvale moje vraćanje naučnom radu posle poluvekovnog prekida.

Prva okolnost bila je ta što je oko 1990. komunistička diktatura, pod kojom se nije moglo slobodno pisati, zamenjena jednom vrstom socijalizma koji je ipak otvorio, bar formalne mogućnosti da se pod njim može u javnosti slobodno istupati, a u nauci iznositi i mišljenja koja nisu u skladu sa zvaničnom marksističkom materijalističkom doktrinom, ili su joj čak protivna. – Druga okolnost bila je što sam i lično imao želju da nastavim naučni rad započet pre rata i da u vremenu koje mi ostaje bar donekle dalje razvijem i zaokružim ranije formulisana mišljenja i zaključke do kojih sam bio došao. – Najzad treća povoljna okolnost bila je to što su me moje mlađe kolege sa Pravnog fakulteta svesrdno prihvatile i podsticale na dalju aktivnost pozivajući me na saradnju u okviru fakulteta.

Moje vraćanje nauci se manifestovalo na prvom mestu u tome što sam ponovo počeo da razmišljam i da pišem o problemima iz oblasti opšte teorije i filosofije prava koje sam još pre rata obrađivao. Zatim u nizu predavanja i drugih javnih istupanja povodom raznih simpozijuma, promocija knjiga, jubileja, komemoracija i sl. – po pravilu u okviru beogradskog i novosadskog Pravnog fakulteta, crnogorske Akademije nauka, Kolarčevog narodnog univerziteta, i najzad nekoliko intervjua na beogradskom radiju i televiziji.

Rezultati te moje obnovljene naučne aktivnosti su materijalizovani u publikacijama objavljenim tokom poslednjih pet godina. Tih publikacija ima ukupno 36, a njima treba dodati i 4 napisa koji se sad nalaze u štampi. Obim tih novih originalnih publikacija iznosi oko 300 štampanih strana, a ponovljenih ranijih originalnih radova oko 470 štampanih strana.

- *Predlažemo da ovaj deo razgovora zaokružimo pitanjem o sadržajima i suštinama Vašeg naučnog rada, koje je, na sreću, upravo ovih godina obnovljeno novim radovima i knjigama. Kako biste – Vi sami – definisali, pa i razjasnili svoju pravnu misao?*

Mogu vaše slušaoce obavestiti da moje dosadašnje originalno naučno delo iznosi ukupno oko 1.100 štampanih autorskih strana. Kao vrste publikacija u kojima sam objavljivao naučne radove naveo bih: posebno štampane knjige, članke i kraće studije o pojedinim uglavnom teorijskim pitanjima, prikaze raznih domaćih i inostranih dela iz pozitivnog prava, pravne teorije i filosofije prava, beleške po raznim pitanjima i nekrologe.

Što se tiče naslova mojih najvažnijih publikacija, oni se odnose uglavnom na posebno štampane knjige. To su, pored napred već pomenute doktorske teze: Pravo pobijanja izvan stečaja – Načela demokratije – Reforma našeg građanskog zakonodavstva – Objašnjenja Zakona o nasleđivanju – Dimitrije Matić, lik jednog pravnika – Nacrt jedne opšte teorije prava od Živana Spasojevića – i zbornik svih mojih teorijskih i filofsko-pravnih radova pod naslovom O pravednom pravu.

- *Sada bismo u razgovor uveli jedno pitanje koje, verujemo, zanima svakog građanina, posebno onog čije je pravno obrazovanje samo simbolično. To je tema – pravde i istine u pravu. Samim tim i u društvu. Kako se ta pitanja mogu rešavati, čak i rešiti, razume se u interesu pravde i u korist čoveka? Takođe, kako pravda korespondira sa demokratijom, koja je vazdašnja težnja svakog čoveka i, mislimo, svakog odgovornog društva? Uostalom, da li ste – kada se radi o tim temama, o temama pravde, istine, slobode, demokratije, života i čoveka – optimista?*

To su sudbonosna i večita pitanja na koja prave odgovore mogu dati samo bogovi, dok je ljudima ostavljeno da lutaju tražeći te odgovore. Ja sam u tim svojim lutanjima došao do sledećih konstatacija i zaključaka:

Ideja pravde se zasniva na logičkom zakonu identiteta po kojem je svaka stvar ravna sebi, i iz kojeg se izvodi etičko načelo da se s jednakim stvarima treba postupati jednako, a s nejednakim srazmerno njihovoj nejednakosti.

Koje su pak stvari jednake, odnosno u kojoj su meri nejednake, određuju društvo i država prema njihovim merilima, koja su rezultat njihovih saznanja i neznanja, potreba, mogućnosti, ciljeva i zabluda.

Taj vrhovni kriterijum pravde je međutim bitno relativan i promenljiv usled nepostojanosti društvene istine i evolucije društvenog života, koje tokom vremena dovode do nesklada između društvenog shvatanja pravde i postojećeg pozitivnog prava.

Jer ljudima nije dato da saznaju suštinu stvari, „stvar po sebi”, konačnu istinu, krajnje uzroke i svrhu sveta, ako svet uopšte ima neke svrhe. Zato će i rimski pravnik Ulpijan reći da je pravo nauka o pravednom i nepravednom „pošto se saznaju božanske i ljudske stvari”.

Što se tiče suštine pravde, nju u prvobitnom prirodnom stanju sačinjava biološka pravda u kojoj vladaju surovi zakoni borbe za život, prirodnog odabiranja i pravo jačega, pravda na osnovu koje velike ribe jedu male. Ali je ta sirova biološka pravda u civilizovanim društvima izmenjena, humanizovana i oplemenjena metafizičkim, etičkim, racionalnim i ostalim ljudskim merilima i vrednostima.

Vrhovni kriterijum i svrha pravednog je održavanje i usavršavanje života pojedinaca u skladu s opstankom i razvitkom društvene zajednice.

Nepostojanost društvene istine i evolucija društvenog života tokom vremena dovode do nesklada između društvenog shvatanja pravde i postojećeg prava. Zato je glavni zadatak pravne nauke izgrađivanje naučnog pravnog metoda koji će omogućiti da pozitivno pravo bude i ostane u što većem skladu s društvenim shvatanjem pravde datog trenutka.

Taj naučni metod treba da se sastoji prvenstveno u logičkom rezonovanju kombinovanom s posmatranjem društva i njegovih kretanja; zatim u otklanjanju negativnih posledica statičnosti i opštosti pravila pozitivnog prava; kao i u razlikovanju socioloških normi koje spontano nastaju u slobodnom društvu i etatičkih normi koje propisuje država, i od kojih su prve bitno evolutivne a druge bitno neevolutivne, usled čega pri tumačenju i primeni tih dveju normi nastaju značajne razlike.

Ideja pravde stoji u najtešnjoj vezi s idejom demokratije, jer su i jedna i druga društvene kategorije kroz koje se izražavaju raspoloženja i volje društva i države. Pri tome najbitnija odlika demokratije je sloboda, zahvaljujući kojoj u njoj dolaze do najpotpunijeg izraza svi društveni činioци i sve relativne i promenljive društvene istine i vrednosti, među kojima i shvatanje o pravdi.

Osnovna karakteristika i vrlina demokratije je sloboda, a s njom i pored nje jednakost, skeptičnost, neisključivost, evolutivnost, većinsko načelo, racionalnost i pravednost. Demokratija svakako ima i svojih nedostataka, kao što su apstraktna a ne konkretna jednakost ljudi, pitanje granica većinske vlasti, mogućnost samoukidanja (kao što se to dogodilo s Musolinijevom Italijom i Hitlerovom Nemačkom).

Pored toga demokratija pretpostavlja i postojanje izvesnih prethodnih uslova: političku zrelost masa za život u demokratiji, jaku i dobro organizovanu državu, postojanje opozicije, konkretne političko-socijalne programe. Najvažnija od tih pretpostavki je svakako politička zrelost naroda, koja zavisi od socijalnih kvaliteta ljudi, što ujedno upozorava na nužnost da se u svim zemljama stalno radi na političkom prosvetivanju naroda i podizanju društvenog kvaliteta njenih građana.

Kad se sve izneseno uzme u obzir, demokratska država je ipak u najvišem stepenu pravna, najpravednija i istovremeno i najrazumnija država.

Kao što se na kraju može uočiti ovi zaključci do kojih sam došao nisu naročito optimistički, kao što nisu ni krajnje pesimistički. Oni u suštini izražavaju jedan razuman skepticizam, skepticizam koji proističe, rekli bismo, koliko iz ograničenih mogućnosti ljudskih saznanja toliko i iz prirode samog pravnog fenomena i njegove tehnike.

Ali iako će ljudska težnja za potpunim izjednačenjem pozitivnog i pravednog prava retko kad biti u potpunosti ostvarena, ipak nam ostaje nada da će se pomoću napretka nauke i naučnih metoda taj razmak stalno skraćivati, to jest da će se raskorak između pozitivnog i pravednog prava sve više smanjivati, drugim rečima da će pozitivno pravo, zahvaljujući razumu i nauci, u sve većoj meri bivati i pravedno pravo.

Zar to uostalom ne dokazuje i činjenica što – u velikoj meri i pod uticajem pravde i demokratije – ljudi sve bolje i sve duže žive na ovoj našoj planeti?

- *Vraćamo se, ponovo, Vama, sada Vašem slobodnom vremenu. Čime ste sve tada zaokupljeni? Da li svoju vitalnost – a ona je očita i u Vašim sadašnjim godinama – dugužete sportovima, kojima ste se, slutimo, bavili u mladosti?*

Jesam i to tokom celog života, takoreći do danas, i to dosta intenzivno. Kao i svi dečaci svoga vremena počeo sam sa fudbalom, upravo od naduvane svinjske bešike i krpenjače pa sve do prave fudbalske lopte. Kao student i fudbaler osrednjih sposobnosti, tu karijeru sam završio kao član ondašnjih drugorazrednih klubova, Šumadije i Vardara.

Sećam se da sam kao član Šumadije igrao u jednoj utakmici sa vršačkim klubom Dušan Silni protiv Miloša Crnjanskog koji je tada bio profesor

vršačke gimnazije i s njim posle utakmice razgovarao o sportu. Moji drugovi iz toga vremena bili su tada čuveni fudbaleri Baja Dragičević, Teofilo Spasojević, Duško Petković-Senegalac, Načević, izvanredni Stevica Luburić...

Već na početku studija sam se udaljio od fudbala i potpuno se odao vodenim sportovima, poglavito veslanju i vaterpolu.

Godine 1922. primljen sam, kao prvi omladinac, u članstvo Veslačkog kluba Beograd koji su 1921. posle Prvog svetskog rata osnovali predratni studenti nemačkih univerziteta (Miloš Petronijević, Relja Belimarković, Bogdan Đorđević, Branko Borota). Trenirali smo i učestvovali na veslačkim utakmicama s drugim jugoslovenskim klubovima; treneri su nam bili Česi, Austrijanci i jedan Englez iz čuvenog oksfordskog osmerca. Godine 1932. organizovali smo u Beogradu na Adi Ciganliji, zajedno s Veslačkim savezom Jugoslavije, veslačko prvenstvo Evrope. Na tome takmičenju osmeraca, najvažnijoj veslačkoj disciplini, pobednik je bio osmerac splitskog Gusara.

Pored takmičarskog veslanja decenijama sam se aktivno bavio i, da tako kažem, turističkim veslanjem. Naime, u tzv. „školskom četvercu” smo pravili kraće i duže izlete Savom, Dunavom, Tisom i Begejom. Pored mnogobrojnih i čestih kraćih izleta do Obrenovca, Pančeva i Smedereva pravili smo i višednevne vodene ekskurzije, naročito o Uskrsu i o Duhovima. Tako smo se spuštali Dunavom od Batine do Beograda i od Beograda do Đerdapa. Uzvodno i nizvodno smo veslali od Beograda do Novog Sada i od Beograda do Zrenjanina.

Drugi vođeni sport koji sam, pored veslanja, i uporedo s njim upražnjavao više godina, bio je vaterpolo. Pod uticajem Splita, u kojem je vaterpolo već uhvatio korena, i ugledajući se na njega, i moje društvo sa Save je počelo da barata s loptom po vodi. Ubrzo smo, mislim oko 1923, nas osmorica svi studenti osnovali i prvi vaterpolo klub u Beogradu pod imenom „Salamander”. Istovremeno je i jedna grupa mladića sa Senjaka osnovala svoj vaterpolo klub pod nazivom „Brđanin”. Tako je s mojom generacijom započeo vaterpolo u Beogradu da bi docnije postao najuspešniji jugoslovenski sport, a u dva maha i prvak sveta.

Ja sam prestao da se aktivno bavim vaterpolom odlaskom na odsluženje vojnog roka 1926, a zatim zbog odlaska na studije u Pariz. Tradiciju je međutim docnije nastavio moj stariji sin Miloš koji je kao vaterpolista ostvario zavidnu karijeru: bio je niz godina golman dugogodišnjeg jugoslovenskog prvaka beogradskog vaterpolo kluba Partizan, i golman jugoslovenske vaterpolo reprezentacije, i kao takav branio je jugoslovenski gol na mnogim međunarodnim susretima, između ostalog i na svetskim prvenstvima u Kaliju (Kolumbija) i Pertu (Australija), i na dve olimpijade, u Minhenu i Montrealu.

Najzad, kao posebnu vrstu moga bavljenja sportom naveo bih planinarenje. Moja sećanja iz te oblasti su vezana za beogradski Pravni fakultet i za moga nezaboravnog profesora Božu V. Markovića. Taj u svakom pogledu izvanredni čovek je okupio nas nekolicinu svojih mlađih kolega u jednu malu planinarsku ekipu u kojoj su pored njega bili Mihailo Konstantinović, Miloš Radojković, Mehmed Begović, Dragaš Denković, Dragoljub Boralić, ondašnji sekretar Pravnog fakulteta i ja. Obilazili smo uglavnom planine zapadne, istočne i srednje Srbije. Na tim izletima se najviše razgovaralo i diskutovalo o političkim prilikama i događanjima u zemlji, koje je profesor Boža osvetljavao svojim velikim političkim iskustvom i lucidnim rezonovanjima. Tako je ovo planinarenje u isti mah bilo i pravi mali politički seminar.

- *Ostanimo još kod Vašeg slobodnog vremena. Kako sada, u svojoj devedeset i nekoj godini, provodite vreme, koje više nije, verujemo, uslovljeno nekim čvrstim obavezama?*

Odmah bih vam mogao odgovoriti da slobodnog vremena u pravom smislu reći tako reći i nemam. Ovo još malo vremena što mi je ostalo staram se da upotrebim bar na delimično ispunjavanje onih praznina koje su u mome životu ostavili napred navedeni ratni događaji i njihove posledice. A ispunjavanje tih praznina zahteva pre svega neprekidan rad i aktivnost.

Tako sam se poslednjih godina, otkako je popustio komunistički pritisak, kao profesor u penziji ponovo uključio u saradnju s Pravnim fakultetom. Učestvujem u raznim njegovim aktivnostima i naučnim projektima. Između ostalog predsednik sam Stalnog odbora za baštinu Pravnog fakulteta koji ima za svrhu da obradi njegovu istoriju od kragujevačkog Liceja do današnjih dana. Sarađujem na projektima zbornika koje fakultet izdaje o delu Slobodana Jovanovića (u zajednici sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti), Mihaila Ilića i Đorđa Tasića. itd.

Sa SANU sarađujem u okviru njenog Odbora za izvore srpskog prava. Glavne aktivnosti tog odbora su za sada kritičko izdanje svih sačuvanih prepisa Dušanovog Zakonika, od kojeg su objavljena već dva toma, treći se priprema za štampu, a četvrti treba da završi tu kolekciju izuzetnog značaja i vrednosti. Druga aktivnost pomenutog Odbora je izrada monografija o našim najistaknutijim pravnicima novijeg vremena. Dosad su objavljene monografije o Dimitriju Matiću, Đorđu Ceniću, Živanu Spasojeviću i Milovanu Milovanoviću. U projektu su i priprema monografije o Valtaru Bogišiću, Slobodanu Jovanoviću i Živojinu Periću. Neka mi bude dopušteno da navedem da sam ja autor monografija o Matiću i Spasojeviću.

Najzad, treća aktivnost koja ispunjava moje sadašnje „slobodno vreme” je uređivanje Biblioteke „Politika i društvo”. Kao što je napred već pomenuto, ta predratna Biblioteka je, posle poluvekovnog prekida, obnovljena

1991. godine uz saradnju nekolicine mojih mlađih demokratski orijentisanih kolega. Do danas je u njoj objavljeno deset novih svezaka, a u štampi je kolektivna publikacija *O demokratiji* u kojoj se nalazi osamnaest priloga o pitanjima u vezi s demokratijom i iz pera naših istaknutih naučnika, političara i javnih radnika.

- *Poslednje pitanje, prirodno, posvećujemo budućnosti. Kakva naredna vremena slutite? Da li će ta buduća vremena biti pravednija prema čoveku, svakom čoveku i prema narodima, svim narodima, pa i našem srpskom narodu? Da li se mogu očekivati – u nekoj doglednijoj budućnosti – rešenja takozvanog srpskog pitanja? Uostalom, da li još verujete u mogućnost razmaha naroda, i našeg naroda, u budućnosti?*

Nažalost, moram reći da u tome pogledu nisam veliki optimista, i pored znatnih pozitivnih osobina koje odlikuju naš narod. Razlozi tome pesimizmu su objektivne i subjektivne prirode. Ja u tome pravcu vidim tri egzistencijalna problema s kojima su danas suočeni naš narod, zemlja i država.

Prvi problem je objektivne prirode. To je teritorijalna rascepanost našeg življa i njegova izmešanost s pripadnicima drugih narodnosti i religija. To je slučaj s Bosnom, Hrvatskom, Vojvodinom, Dalmacijom, Južnom Srbijom, gde su Srbi izmešani s Muslimanima, Hrvatima, Mađarima, Šiptarima. Tako jedna trećina srpskog naroda živi izvan svoga nacionalnog jezgra. Ta mešavina je oduvek bila i vremenom izgleda biva izvor sve većih etničkih, verskih i političkih sukoba s našim susedima, sukobima kojima se u dogledno vreme ne vidi rešenja.

Drugi problem je čisto srpski. To je naša istorijska nesloga. Mi nismo sposobni da se kao narod okupimo oko jednog osnovnog nacionalnog, državnog i političkog programa. Cepalo se i usitnjavalo na svim linijama i u svim pokretima. Preterane lične ambicije i strasti, nedostatak samokritičizma, odsustvo osećanja solidarnosti, uništavaju našu nacionalnu snagu.

I treći problem je isključivo naš. To je tragično opadanje našeg nacionalnog talenta. Poslednjih decenija Srbi više umiru nego što se rađaju, dok se narodi oko nas množe. Ako se tako nastavi Srbi će se svesti na beznačajnu etničku grupu i na kraju će nestati sa lica zemlje. Jedino od nas samih i naše nacionalne svesti zavisi da do toga ne dođe.

- *Mnogo Vam hvala na razgovoru, koji je omogućio da se upoznamo sa Vašim životom i radom.*

Dorćol, 1957.

.....

BESIDE

.....

Nikolaj Velimirović

O NIKOLI PAŠIĆU*

Na dan 13. decembra 1936. godine održao je u crkvi u Kraljevu mesni odbor Jugoslovenske radikalne zajednice desetogodišnji pomen Nikoli Pašiću. Na pomenu je činodejstvovao episkop Žički g. dr Nikolaj Velimirović lično, uz asistenciju većeg broja sveštenika. Crkva je bila puna. Po završenom pomenu episkop g. dr Nikolaj održao je duži govor o Pašiću, u kome je između ostalog rekao i ovo:

„Nema ništa veće niti uzvišenije na ovome svetu nego biti čovek. Narodi veličaju umetnike, naučnike, književnike, ali su ti ljudi često slabiji karakteri i sićušni. Danas kada govorim sa ovoga svetog mesta, sa kojeg se narodu često govori: *Budi čovek*, i kada treba da govorim *o čoveku* i o radu Nikole Pašića, ja najviše volim da o njemu govorim kao *o čoveku*. Nema drveta bez grane, niti čoveka bez mane! Pašić je u mladosti mogučće i grešio i bio zašao među bezbožnike, ali kada se vratio Bogu i narodu, počeo je da raste u visinu kao bor. Ko nije sa narodom ne može biti veliki!

Ja ne kažem da je Nikola Pašić bio veći od naroda, ali se popeo do vrhova naroda. On daje primer u svakom pogledu pravog čoveka. On je često puta zapostavljao privatne stvari i nije bio sebičan kako su mu protivnici prebacivali. On se sav bio predao narodu za čije se dobro kroz ceo život zalagao.

Pokojni Nikola Pašić otselio se od nas, ali je ostao spomen koji govori kao plamen u srcima našeg naroda. On je preživeo stradanja i poniženja, ali ipak, dočekao je trijumf svojih ideja. I, što se vreme bude više potiskivalo od dana otkako on nije među nama, u toliko će više njegovo ime rasti.“

* Govor episkopa Nikolaja Velimirovića“, *Nikola P. Pašić, Povodom desetogodišnjice Pašićeve smrti*, Izdala redakcija „Samouprave“, Beograd, 1937, str. 352–353.

Verglaš, 1931.

SEĆANJA

Božidar S. Marković

O STRUČNOM ODBORU PRI ŠTABU ĐENERALA DRAŽE MIHAILOVIĆA

U izvesnom broju posleratnih publikacija pominje se i Stručni odbor koji je pred kraj rata postojao pri štabu Đenerala Mihailovića. U tim publikacijama najčešće se ne navode bliži podaci o Stručnom odboru, a kad se i navode oni su sasvim oskudni i ne retko netačni.

Međutim profesor istorije i akademik Dimitrije Đorđević se u svojoj knjizi *Ožiljci i opomene* (BIGZ, 1994) malo duže zadržao na Stručnom odboru (koji on naziva „Odbor stručnjaka“). Na strani 271–272 te svoje izvrsne autobiografske knjige on između ostalog kaže: „bilo bi vredno ispitati delatnost ovog Odbora o kome se dosad nije pisalo“.

Pobuđen tom sugestijom profesora Đorđevića, i kao danas jedini živi član Stručnog odbora, smatram se obaveznim da na osnovu svojih sećanja učinim dostupnim javnosti okolnosti o tome kako je došlo do obrazovanja Stručnog odbora, ko su bili njegovi članovi, šta je bio predmet rada Odbora i kada je i na koji način prestala njegova delatnost.

Verujem da ti podaci mogu biti koristan doprinos ne samo istoriji Ravnogorskog pokreta nego i kao delimičan prikaz političke atmosfere koja je tokom drugog svetskog rata vladala među beogradskim intelektualcima.

Tokom trogodišnje nemačke okupacije moji drugovi, prijatelji i kolege s Univerziteta smo se povremeno sastajali po kućama i diskutovali o ratnim događajima i političkim problemima koji će se pred našu zemlju postaviti po završetku rata.

Na tim sastancima su ponekad učestvovali i naši političari iz starijih generacija. Posebno se sećam razgovora s mudrim dr Nikolom Stojanovićem, prvakom bosansko-hercegovačkih Srba i članom Jugoslovenskog odbora iz prvog svetskog rata, kao i s dr Jovom Popovićem, zvanim „Jova Prus“, nekadašnjim pomoćnikom ministra poljoprivrede i istaknutim članom Zemljoradničke stranke koji je pred kraj rata streljan od strane Gestapoa. U svim tim razgovorima su dominirale tri osnovne teme u pogledu kojih su svi učesnici razgovora bili jednodušni.

Prva je bila da će se rat završiti porazom fašističkih sila, druga da našu državu posle rata treba organizovati na demokratskim osnovama, i treća da treba obnoviti Jugoslaviju.

Sredinom leta 1944. godine, po povratku kući zatekao sam, ubačeno ispod vrata, jedno pismo u plavoj koverti. Dolazilo je od strane moga nekadašnjeg školskog druga Luke Baletića, tada Đeneralštabnog pukovnika i šefa Đeneralštaba Jugoslovenske vojske u Otadžbini. Pozivao me je da dođem na Ravnu goru, jer: „Ovde ti je mesto“.

O tome pozivu sam obavestio moje prijatelje i kolege s kojima sam bio u najčešćem kontaktu i posle više razgovora smo se složili da pokretu Đenerala Mihailovića treba da stavimo na raspolaganje naša stručna znanja u svrhu organizovanja vlasti u zemlji po prestanku okupacije. Odluku o toj saradnji s pokretom Draže Mihailovića doneli smo nas petorica:

- dr Slavko Stojković, načelnik Pravnog odeljenja Ministarstva Inostranih poslova i profesor Ekonomskog fakulteta, stručnjak za međunarodno pravo;
- dr Sava Obradović, pomoćnik Ministra finansija i profesor Ekonomskog fakulteta;
- dr Milenko Filipović, profesor Filozofskog fakulteta i stručnjak za etnologiju;
- dr Gojko Grđić, profesor Ekonomskog fakulteta;
- dr Božidar Marković, profesor Pravnog fakulteta, stručnjak za privatno pravo.

Naš dolazak u štab, početkom avgusta 1944, Đeneral Mihailović je toplo pozdravio. Mi smo mu tom prilikom izjavili da ne dolazimo kao predstavnici neke organizacije i ne kao političke ličnosti, nego kao pojedinci koji su radi da svojim stručnim znanjima doprinesemo pravnom organizovanju vlasti u zemlji posle prestanka okupacije. Đeneral Mihailović je taj naš stav prihvatio i tako smo se saglasili da pri njegovom štabu delujemo pod nazivom Stručni odbor.

U svojstvu članova Stručnog odbora bili smo u svakodnevnom kontaktu s mnogim ličnostima koje su stalno boravile pri štabu ili povremeno prolazile kroz njega. Najčešće smo se okupljali u vreme ručka i večere za stolom Đenerala Mihailovića. Obično nas je bivalo petnaestak do dvadeset učesnika među kojima su vođeni razgovori i diskusije o tekućim ratnim, političkim i nacionalnim zbivanjima.

Tim zajedničkim obedima su u prvom redu prisustvovali članovi Centralnog nacionalnog komiteta i predstavnici pojedinih političkih stranaka: dr Stevan Moljević, predsednik i dr Đura Đurović, sekretar Nacionalnog komiteta, dr Risto Jeremić, advokat Aca Pavlović, Mustafa Mulalić, dr Đuro Vilović, Mihajlo Kujundžić, dva brata Jakšića, bosanski socijalisti, Adam Pribićević...

Nas petorica kao članovi Stručnog odbora posebno smo međusobno raspravljali o budućoj pravnoj i političkoj organizaciji zemlje. U tome pravcu bili smo pripremili i jedan nacrt Memoranduma o državno-pravnom ustrojstvu posleratne Jugoslavije. Osnovna rešenja koja su u tome nacrtu predlagana bila su sledeća:

- obrazovanje najšire koalicione vlade odmah po oslobođenju zemlje;
- raspisivanje slobodnih demokratskih izbora za Ustavotvornu skupštinu;
- donošenje Ustava kojim će se odlučiti o obliku vladavine (monarhija ili republika), o federativnom uređenju Jugoslavije i uvođenju demokratskog režima u zemlji.

Taj nacrt Memoranduma je, zajedno s arhivom Stručnog odbora, početkom septembra 1944, prilikom povlačenja štaba, zakopan u jednoj udoljici na padinama Ravne gore i danas se može smatrati izgubljenim.

Stručni odbor je inače, tokom avgusta i septembra 1944, zajedno sa štabom Đenerala Mihailovića često menjao svoja boravišta po selima u reonu Ravne gore i Gojne gore. Koliko se sećam najduže smo se zadržavali u Gornjoj Gorevnici, Struganiku i Subjelu u blizini Kosjerića.

Kad je pod pritiskom partizanskih odreda štab bio prinuđen da se povlači s juga ka severu, Stručni odbor se početkom septembra zajedno s njim našao u severozapadnoj Srbiji u jednom selu na domaku Drine. Tu nas je zatekao i fatalni 12. septembar 1944 godine kad je londonski radio emitovao izjavu Kralja Petra II kojom se on ogradio od političke i vojne aktivnosti Đenerala Mihailovića i pozvao sve Jugoslovene da se stave pod zastavu maršala Tita.

Izazvavši prvo nevericu a zatim zaprepašćenje ta kraljeva izjava je na sve nas porazno delovala. Shvatili smo da su saveznici na taj način predali Jugoslaviju u ruke komunistima i da to istovremeno znači i kraj naše borbe za demokratiju i slobodu, a time i besciljnost daljeg rada Stručnog odbora.

Sutradan, 13. septembra, pozvao nas je Đeneral Mihailović i saopštio nam da, s obzirom na Kraljev jučerašnji govor, raspušta Stručni odbor, da nas oslobađa svake obaveze i da nam preporučuje da pratimo dalji razvoj događaja.

Svi članovi Stručnog odbora su se zatim vratili u Beograd, gde su 20. oktobra dočekali ulazak sovjetske armije i partizanskih jedinica. Ubrzo posle toga, tokom novembra i decembra, OZNA je uhapsila profesore Stojkovića, Filipovića i Markovića kao „dražinovce“ i posle obavljenih saslušanja pustila ih iz zatvora krajem decembra na osnovu jednog partizanskog akta „opšte amnestije“.

Na taj način su se završili kratkotrajno postojanje i delatnost Stručnog odbora pri štabu Đenerala Drađe Mihailovića.

Dodatak

U vezi sa ovim podacima o Stručnom odboru osećam se obaveznim da pomenem još dve ličnosti s kojima smo bili u bliskom dodiru i koje su imale značajnu ulogu u pokretu Draže Mihailovića, ali o kojima, koliko mi je poznato nije do danas u našoj javnosti ništa zabeleženo. Obe međutim zaslužuju da se spomen na njih sačuva i da njihova imena ne pokrije veo zaborava.

Jedna od tih ličnosti je napred već pomenuti Đeneralštabni pukovnik Luka Baletić, čiji je život bio neobičan a kraj izuzetno tragičan. Njega je za vreme balkanskih ratova, 1912. godine, našao na drumu negde u Sandžaku srpski rezervni oficir Boško Bošković (profesor, docnije direktor II Muške gimnazije i jedan od osnivača „Politike“) kao besprizorno i napušteno desetogodišnje dete.

Plemeniti Bošković se sažalio na to siročće bez roditelja, doveo ga u Beograd, uveo u svoju porodicu i školovao ga do završenog VI razreda gimnazije. Luka Baletić je zatim stupio u Vojnu akademiju, odlično završio njen viši kurs i potom Generalštab kao prvi u svojoj generaciji.

Posle aprilskog sloma 1941. uspeo je da se prebaci na Istok i ubrzo po formiranju pokreta Đenerala Mihailovića činio je pokušaje da dođe u zemlju. Pričao mi je kako je dva puta pokušavao da se podmornicom iskrca na dalmatinsku obalu, ali da nijedan od tih pokušaja nije uspeo, prvi put zbog bure a drugi put zbog blizine neprijateljske flote. Najzad je uspeo, mislim početkom 1943, da se padobranom spusti u blizinu Ravne gore, kojom prilikom je ozbiljno povredio nogu. Kao visoki vojni stručnjak odmah je preuzeo dužnost načelnika Đeneralštaba Jugoslovenske vojske u Otadžbini.

Sa svojim štabom u pratnji Đenerala Mihailovića nalazio se 12. septembra 1944. u severozapadnoj Srbiji. Posle Kraljevog govora od toga dana odlučio je, zajedno s Dragišom Vasićem i još nekolicinom vojnih i građanskih lica iz Dražine pratnje, da se preko Bosne probiju na Zapad i pridruže saveznicima.

Tim povodom Draža je rekao: „Ode Dragiša u mutnu vodu!“ Događaji su nažalost dali za pravo toj slutnji. Ova grupa je u Lijevča polju, u severozapadnoj Bosni, pala u ruke ustašama koji su pitali Zagreb šta s tim ljudima da rade. Tvrdi se da im je tada Sekula Drljević, poznati crnogorski separatista i srbofob, delegat svojih crnogorskih političkih jednomišljenika, odgovorio: „Likvidirajte ih.“ Ustaše su ih zatim prevele u Jasenovački logor i tamo ih po jednoj verziji žive pekle na vatri. Takvom mučeničkom smrću verovatno da je svoj život završio i Luka Baletić, časni srpski i jugoslovenski oficir. Za sobom je ostavio, koliko znam, suprugu i kćer koje su za vreme okupacije živele u Beogradu.

* * *

Druga ličnost s kojom su članovi Stručnog odbora bili u prisnoj vezi i čije ime treba takođe sačuvati od zaborava je Aca F. Stanojević. Sin Fotija Stanojevića, diplomatskog službenika, i majke Ruskinje, završio je Pravni fakultet u Beogradu i pred rat postao pripravnik Ministarstva inostranih poslova. Među prvim omladincima pristupio je pokretu Đenerala Mihailovića i duže vremena je boravio na terenu u istočnoj Srbiji sarađujući s majorom Piletićem i njegovim štabom.

Docnije je prešao na Ravnu goru i tu je obavljao razne poverljive misije, prenosio je razne političke i vojne poruke, povezivao ljude i svima činio usluge svake vrste. Bio je idealan mlad čovek, inteligentan, obrazovan, izvanredno lepo vaspitan. Njegovoj preduzimljivosti i umešnosti ima se u velikoj meri zahvaliti između ostalog i što je relativno brzo i bez teškoća došlo do obrazovanja Stručnog odbora.

Zbog svega toga bio nam je veoma blizak i uživao je sve naše simpatije. Krajem 1944. prešao je s Dražinim štabom u Bosnu i odatle se preko Drine povremeno vraćao u Srbiju u raznim misijama. Prilikom jednog od tih prelazaka uhvatili su ga partizani i likvidirali početkom 1945. Mogao je tada imati oko 26 godina.

Dobro Aranitović
filozof i bibliograf, Šabac

SEĆANJE NA PROFESORA BRANKA PAVLOVIĆA

Prije neki dan, dok sam prelistavao jednu knjigu, ispade iz nje požutjeli papirić. Sagnuvši se da ga podignem, na moje iznenađenje prepoznah čitulju iz *Politike* objavljenju prije više od tri decenije. Bila je nešto veća od obične poštanske marke. Čitulja je posvećena preminulom profesoru Filozofskog fakulteta u Beogradu, dr Branku Pavloviću, a u potpisu je ispod njegove fotografije stajalo: Njegovi bivši studenti: *Mirjana, Milena, Slavek, Dejan, Radoš i Milorad*. Ovaj dirljivi, skromni znak zahvalnosti i poštovanja prema svom profesoru, vratio me je trideset i jednu godinu unazad i evo, natjerao me da uzmem olovku u ruku i zabilježim ponešto iz svojih sjećanja na ovog čovjeka koja nisu sasvim iščezla u magli zaborava.

Sredinom marta 1986. godine, kada je ovaj umni i neobični čovjek sahranjen u svom rodnom selu Piromanu kod Obrenovca, i ja sam se obreo na njegovoj sahrani. Sjećam se da sam imao muke da stignem na vrijeme na sahranu koja je obavljena popodne, skoro u sumrak. Od Šapca do Obrenovca su bile rijetke autobuske veze, od Obrenovca do Piromana još rjeđe, a autobus je često zastajkivao. Piroman je negdje na skredokračiću Obrenovca i Uba. Truckajući se u lokal, koji je kako mi se činilo, zastajkivao kod svake bandere, obnavljao sam u mislima profesorov lik i boju glasa koju sam dobro zapamtio. I lik i boja glasa bili su neovdašnji, kako bi rekla Marina Cvjetajeva. A neovdašnji je bio i naziv sela – Piroman. Tako u nauci nazivaju čovjeka manijakalno opsjednutog željom da nešto zapali, da podmetne požar. Zacijelo ime sela potiče od neke biljke, travke, kao što je, na primjer, valjevski Osladić dobio ime po nekoj vrsti paprati. Postoji naziv „pirevina“ za jednu vrstu korova. Bilo kako bilo, obreo sam se u tom selu i začudo u prvi mah nikoga nisam vidio ni na groblju niti u centru sela. Drugo ne malo moje iznenađenje bilo je kad sam doznao da je kovčeg s njegovim posmrtnim ostacima postavljen u seoskoj crkvi. Nisam znao da je bio religiozan, odnosno, nisam očekivao da će jedan profesor filozofije sa Filozofskog fakulteta u Beogradu po sopstvenoj želji htjeti da se sahrani po crkvenom obredu. Još uvijek sam mislio da je „marksistička“ i „komunistička“ društvena klima toliko jaka da je takva posljednja želja rijetki izuzetak. A tek je prošlo pet godina od smrti „najvećeg sina naših naroda i narodnosti“! Meni je ta profesorova odluka bila veoma draga ali ipak neobična. Bilo mi je simpatično i u duši toplo kada su neke njegove

kolege sa katedre, asistenti i studenti prilazili „na posljednje cjelovanje“ i ljubili krst stavljen na njegov kovčeg. To sam i sâm učinio prekrstivši se s dubokim poštovanjem i uzbuđenjem. Opijelo je, a zatim i besjedu nakon opijela, održao Atanasije Jevtić koga sam tada prvi put vidio i čuo. Zapamtio sam iz besjede ovog učenog i lijeporekog kaluđera podatak da je često razgovarao s profesorom Pavlovićem o filozofskim i teološkim pitanjima. Sad se prisjećam da su njih dvojica, na neki način, porijeklom iz, šire uzev, iste duhove i geografske sredine – Posavo-Tamnave. Atanasije je rodом iz Brdarice kod Koceljave.

Branka Pavlovića sam vidio prvi put oktobra 1965. godine. Bio je tada asistent profesoru Veljku Koraću za predmete Uvod u filozofiju i Filozofija 1 (Antička filozofija). U slušaonicama 1 i 2 sjedio je s lijeve profesorove strane, u karo sakou i skoro da ga mjesecima nisam čuo da je progovorio koju riječ. Ni na seminarima. A i tada bi samo prozvao studente i bilježio ko je prisutan a ko odsutan. Kada sam kasnije polagao prvi kolokvijum iz antičke filozofije, o Platonovoj „Gozbi“, i to vrlo uspješno, čuo sam ga takoreći prvi put. Kroz njegova pitanja, podpitanja i komentare shvatio sam da imam pred sobom preozbiljnog intelektualca velikog znanja, dobrog metodičara osobenog stila izlaganja koji mi je tada ličio na Sokrata iz brojnih Platonovih dijaloga. Pored glagoljivog, razmetljivog i na momente ciničnog Veljka Koraća, on je, sjedeći skoro nepomično, ozbiljnog, sleđenog izraza lica, s njegovanim brčićima i naočarima velike dioptrijske, ličio na egipatsku sfinxu zagledan negdje iznad naših glava u plafon počađale slušaonice. Na ispitu, nakon trećeg semestra, kod Veljka Koraća i Radmile Šajković, dobio sam najvišu ocjenu. Branko Pavlović je takoreći bio samo kao prisutni građanin, vodio je evidenciju, upisivao generalije studenta i postavljena pitanja. Od tada pa do kraja mojih studija, do jeseni 1969. godine – kada sam kao apsolvent krenuo da zarađujem hljeb nasušni diljem Srbije – nisam imao dodira s ovim čovjekom. On je, u međuvremenu, kako sam kasnije doznao, boravio u inostranstvu na usavršavanju jezika (grčkog, latinskog, njemačkog), pripremanju doktorata i slično, napredovao do zvanja docenta, vanrednog i redovnog profesora. Aprila 1974. godine, kada sam čitavu sedmicu dana polagao stručni proforski ispit, opet sam sjedio nasuprot njemu u tri navrata.¹ Pošto sam

1 Uzgred da napomenem da je stručni ispit bio veoma težak, i ubrzo je bio izmijenjen zakonskom odredbom jer brojni profesori nisu mogli da ga polože u propisanom roku. Bio je teži od diplomskog ispita. On se sastojao u slijedećem: 1. Pismenog rada urađenog kod kuće; 2. Pismenog rada koji se radio na jednu od tri ponuđene teme na licu mjesta i usmene odbrane tog rada; 3. Usmenog ispita iz filozofije; 4. Usmenog ispita iz pedagogije i didaktike; 5. Usmenog ispita iz pedagoške psihologije; 4. Usmenog ispita iz ustava i radnog zakonodavstva; 5. Praktičnog časa u jednoj od beogradskih gimnazija; 6. Usmene odbrane praktičnog časa.

bio dužan da na licu mjesta pišem rad na jednu od tri ponuđene teme, odabrao sam temu „Dijalektika u antičkoj grčkoj filozofiji“ i komisija je moj sastav dala Branku Pavloviću, tada već redovnom profesor filozofije na ocjenu. On je taj rad ocijenio najvišom ocjenom i prilikom njegove odbrane smo još prodiskutovali na tu temu. Drugi dan sam kod njega i profesora Miladina Životića branio svoj domaći rad, otkucan na pisačkoj mašini na skoro dva autorska tabaka pod naslovom „Etički značaj negativnih utopija“. I taj rad je ocijenjen najvišom ocjenom uz konstataciju ispitivača da se rijetko dešava da neki od kandidata na stručnim ispitima uradi tako kvalitetan rad. Na kraju polaganja stručnog ispita, Branko Pavlović i Jovan Arandelović su prisustvovali mom praktičnom času u Osmoj beogradskoj gimnaziji o Šopenhaueru i nakon završenog časa sam branio tu moju govoranciju. Sa mnom je tada polagao stručni ispit znatno stariji kolega Živorad Čolić koji je imao predavanje o Niče. Uz neke sitnije primjedbe, prošao sam i ovog puta odlično. Pošto je Branko Pavlović prije dolaska na fakultet radio jedno vrijeme kao srednjoškolski profesor filozofije i matematike, mogao je objektivno da procijeni vrline i mane mog praktičnog časa i da neke vrlo korisne instrukcije. Jovan Arandelović skoro da ništa nije ni rekao, možda jedino što se đacima nisam obraćao na „vi“, što sam ja pravdao okolnošću da se tako radi u Šabačkoj gimnaziji, jednoj od najstarijih gimnazija u Srbiji (osnovanoj 1837. godine), iako sam se složio s njegovom primjedbom, ali bi moj postupak ostale kolege shvatile kao dodvoravanje učenicima, kao nekorektan. Doduše, Arandelović, kao asistent kod Bogdana Šešića za predmet logika, nije imao bog zna šta da me pedagoški i metodički nauči jer je čitao svoja predavanja, mahom objavljene članke a diskusije skoro i da nije bilo.²

Nakon pet radnih dana komisija je napisala da sam stručni ispit položio s opštim ocjenom „odličan uz pohvalu“. Tome su doprinijele i tri ocjene Branka Pavlovića i ja sam bio srećniji nakon polaganja stručnog ispita (1974) nego nakon diplomiranja (1971). Nakon polaganja niko mi iz komisije nije ništa rekao već je uvjerenje stiglo službenom poštom u Šabačku gimnaziju na ruke direktoru. Dobri čovjek, Radoslav Raša Jovanović, direktor, iskreno mi je čestitao, obavijestio o tome kolektiv javno me

2 Od ostalih profesora odlični predavači su bili Bogdan Šešić, Vuko Pavićević, Svetozar Stojanović, Mihailo Roter, Mihailo Popović, donekle i Mihailo Marković, duhoviti Andrija Stojković, Svetlana Knjazeva i pedagog Darinka Mitrović. Radmila Šajković, Miladin Životić i Dragan Jeremić su čitali svoja predavanja. Veljko Korać se više razmetao nego što je držao prava predavanja, ponavljao se kod Uvoda u filozofiju i Klasične njemačke filozofije koju izgleda nije dubinski ni proučio iako je pisao predgovore za knjige Kanta, Fihtea i Hegela. Uvijek je o Hegelu govorio „veliki nemački filozof Hegel“. Pošto je moj B predmet bila istorija umjetnosti, slušao sam tokom šest semestara više predavača od kojih su najbolji bili Lazar Trifunović i Sreten Petković.

pohvalivši. Međutim, prethodni dugogodišnji direktor, koji će opet to biti uskoro, zavidljiva komunjara, nije mogao da mi oprostí tako javno obznanjen uspjeh, pa je nasamo kasnije strogo ukorio direktora Rašu i zbog čestitke a i pohvale što su gimnazijalci koje sam ja pripremao na kvizu znanja na opštinskom takmičenju osvojili prvo mjesto.³

Od diplomiranja 1971. do polaganja stručnog ispita 1974. godine već sam iz časopisa *Gledišta* i *Filozofija*, koji su mi u provinciji dospevali do ruke, sretao priloge profesora Pavlovića koji su se odlikovali izvanrednim stilom, dubinom i pronicljivošću temeljnih uvida koji se odlikuju nekom posebnom elegancijom duha. Njegov nekadašnji šef, a po nekim saznanjima katkada i zlobni podbadač, Veljko Korać, po svemu gore pomenu-tom, ne bi mu mogao biti ni asistent. Nisam imao sreću da kao student slušam njegova predavanja, a pošto sam radio u provincijskim zabitima (Varvarin, Srpska Crnja) i nešto razvijenijoj sredini (Šabac) nisam mogao da prisustvujem njegovim javnim predavanjima i tribinama na kojima se mogla čuti njegova živa riječ. U međuvremenu je, sem akademskih zva-nja, stekao ugled i kao prevodilac s grčkog jezika (na primjer, koprevodilac je Platonove *Države*), objavio nešto izmijenjenu doktorsku disertaciju *Filozofija nauke* itd. Doznao sam da mu je asistent bio Slobodan Žunjić, tri godine mlađi od mene, koji će po talentu i učinku domašiti svog profesora a jedan od njegovih studenata, Ilija Marić, sedam godina mlađi od mene (1953), takođe će po učinku, radljivosti i lijepom stilu izlaganja stati uz bok svom omiljenom profesoru.

Priređujući za objavljivanje njegovih djela, kako onih ranije objavljenih, tako i onih u rukopisu ili snimljenih na magnetofonsku traku, Ilija Marić će trajno zadužiti srpsku filozofiju. Taj njegov dragocjeni učinak, do sada nezabilježen primjer odanosti učenika i profesora na našim prostorima, vjerovatno bi – da je ostao u životu – preopreznom i do grla zakopčanom srpskom misliocu iz Priomana bio dovoljan da ga usini. Branko Pavlović je umro prerano, u pedeset osmoj godini života, ali je za razliku od porodične,⁴ imao veliku sreću sa svojim učenicima.

3 Koliko se sjećam, u ekipi su bili: Zoran R. Tomić, danas redovni profesor upravnog prava na Pravnom fakultetu u Beogradu, Predrag Minić, primarijus, danas možda direktor medicinske ustanove Naše dete na Novom Beogradu, Zoran Tošić, danas uspješni privrednik i direktor hotela „Sloboda“ u Šapcu. Na žalost, ne sjećam se svih članova ekipe.

4 Nedavno mi je došla do ruke trotomna knjiga memoara *Susreti sa sobom* (2012) Vitomira Vuletić, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, rođenog u selu Lončaniku, susjednom selu Branka Pavlovića. Ovaj beskrajno blagi čovjek, jedan od najuljudnijih i najskromnijih ljudi koje sam u životu upoznao, golootočki mučenik, nadaleko poznat po zamašnom naučnog djelu iz slavistike, u trećoj knjizi ovog svog djela na str. 386–387. piše: „Desetog marta bio sam na piromanskom i stublinskom groblju. Na piromanskom groblju našao sam grob

Sad je red da pređem na poentu ove bilješke, da debelom crtom podvučem značaj ovog čovjeka za moj dalji rad. Nekako u to vrijeme kada sam polagao stručni ispit, ili nešto kasnije, formiran je pri Fakultetu Institut za filozofiju i na njegovom čelu je bio profesor Vuko Pavićević a kasnije baš Branko Pavlović. Na predlog profesora Pavićevića prihvatio sam da izradim bibliografiju radova na temu „Etička shvatanja u našem društvu“. Profesor Pavićević se rukovodio time što sam bio dobar student, imao visoke ocjene iz njegovog predmeta Etika 1 i 2, odlično (sa devetkom) uradio i odbranio diplomski rad „Etika naše narodne epske poezije“⁵ i, uz to, prešavši iz gimnazije u biblioteku stekao solidno bibliografsko iskustvo. Prionuo sam na posao i relativno brzo sakupio nekoliko hiljada bibliografskih jedinica o našem tradicionalnom moralu ispisanih na kataloškim listićima. Usput sam, na profesorovu preporuku, popisao dosta jedinica o narodnom pravnom shvatanju, to jest običajnom pravu. To mi je poslužilo kao osnova da znatno dopunjujući taj materijal objavim rukopis pod naslovom „Građa za bibliografiju običajnog prava u jugoslovenskim zemljama od 1843. do 1985. godine“ koji je i objavljen u godišnjaku *Balkanica* Balkanologičkog instituta SANU za 1985/1986. godinu i kao separat sa blizu dvije hiljade bibliografskih jedinica.⁶

Profesor Pavićević je bio veoma zadovoljan obavljenim poslom. Kao što rekoh, bibliografija je bila urađena kartotečki, na kataloškim listićima uobičajenog formata, a recenzenti su bili profesor Boško M. Popović, psiholog, pisac znamenite *Psihologije morala*, i prof. dr Branko Pavlović. Imam negdje u hartijama tekstove njihovih recenzija. Profesor Pavlović je bio znatno kritični od profesora Popovića opravdano me kritikujući što nisam bio selektivniji pri izboru građe.

Drugi projekat za Institut radio sam dok je njime rukovodila Svetlana Knjazeva. Radilo se o bibliografiji prevoda djela i članaka savremenih

Branka Pavlovića, profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu. Bio je od mene mlađi dve godine. Njegova sestra Milena bila je sa mnom u istom razredu. Otac Uroš mu je streljan na Banjici u proleće 1943. godine. Stariji brat Mihailo poginuo je 1944. godine kao komandant četničke brigade. Porodica je u najvećoj meri tragična. Kažu kako se Branko pred smrt bio sasvim izgubio. Nije imao sreće ni u porodičnom životu...”

- 5 Diplomski rad sam odbranio na Vidovdan, 28. juna 1971. godine sa ocjenom 9, prosjek ocjena tokom studija 9,20. U komisiji za odbranu rada bili su profesori Andrija Stojković i Dragan M. Jeremić. Profesor Pavićević mi je rekao da su ga ova dva člana komisije nadglasala a da je on bio za najvišu ocjenu.
- 6 Predgovor je napisao profesor Petar Vlahović a *Građa* je objavljena zahvaljujući upornom zalaganju dr Đurice Krstića, sjajnog čovjeka i velikog stručnjaka za običajno pravo. Dr Jovan R. Bojović, direktor Istorijskog instituta Crne Gore, na osnovu moje *Građe* podnio je saopštenje na nekom naučnom skupu u Sofiji i ispričao mi da je pobudio veliko interesovanje istoričara i pravnika kao prvi popis takve literature na Slovenskom Jugu.

marksističkih filozofa sa literaturom o njima na naš jezik. Recenzent urađenog posla bio je Slobodan Žunjić. Otkucao sam svih 22 bibliografije, ukoričio ih i predao Institutu koji mi je za to platio pristojnu sumu. Kasnije sam, dopunjene, neke od tih bibliografija objavio u časopisima: *Savremenost* (Novi Sad), *Teorija*, (Beograd), *Pogledi* (Split) ili u knjigama: Maks Horkhajmer: *Kritička teorija društva*. Među obrađenima su bili: Adorno, Altiser, Benjamin, Bloh, Goldman, Garodi, Lefevr, Kolakovski, Kosik, Markuze, From, Frichand, Šaf, Sartr, Gramši, Lukač, Merlo-Ponti, Korš, Habermas. Tako sam se u Institutu proćuo kao pouzdan bibliograf. Treći projekat, (zamišljen kao najambiciozniji), radio sam na lićni zahtjev profesora Branka Pavlovića. On je, u međuvremenu, postao upravnik Instituta i, kako sam kasnije saznao, saćinio projekat izrade Istorije srpske filozofije. Predloćio mi je da saćinim bibliografiju srpske filozofije od 1900. do 1945. godine. Prihvatio sam predlog s molbom da poćetni datum pomjerimo na 1894. godinu kada je pokrenut časopis *Delo* koji je izlazio do 1915. godine. Bacio sam se na posao i otkucao oko 4.000 bibliografskih jedinica. Profesor Pavlović je bio veoma zadovoljan brzinom, obimom i kvalitetom obavljenog posla, naloćio da mi se isplati dio predvićdenog honorara i podsticao da nastavim i dovršim zapoćeti posao. Mećutim, u međuvremenu su se uskoro na Fakultetu desili neki burni vannaućni dogaćaji. Ja sam bio upisao poslediplomske studije na interdisciplinarnom smjeru antropologije, kojim je rukovala energićna profesorka Zaga Pešić Golubović. Ispolagao sam skoro sve ispite s vrlo visokom ocjenom, izuzev antropologije 1, metodologije i drugog stranog jezika. Ubrzavao sam rad i na izradi magistarske teze ali vlast je bila brća, donijela je „leks specijalis“ i otjerala s Fakulteta osam nepodobnih profesora, meću njima i profesorku Zagu Pešić Golubović. Nekako u to vrijeme razbolio se i umro profesor Vuko Pavićević. Opterećen svojim velikim i brojnim porodićnim problemima, mnoštvom obaveza, prekinuo sam studije i ćekao da se situacija razbistri i sredi. Nastavio sam sa sakupljanjem graće za bibliografiju srpske filozofije koja je nabujavala iz godine u godinu. Danas ona, ispisana na papirićima razlićitih dimenzija, ćami u dvije velike kartonske kutije i vjerovatno će nakon što njen sakupljać otegne papke, završiti u nekom od najblićih kontejnera. U međuvremenu se razbolio doćri i agilni Branko Pavlović i rad na projektu koji je osmislio i formulisao je obustavljen. Razumije se, nisam imao kome da se obratim šta da radim sa novim sakupljenim materijalom. Srpsko filozofsko drućtvo je u dva navrata, na predlog agilnog mr Slobodana Kanjevca, konkurisalo za sredstva kod Ministarstva kulture za projekat „Bibliografija srpske filozofske literature od prvih poćetaka do 1945. godine“. Oba pokućaja su neslavno propala. Predlagać ćak nije obaviješten ni da li je predlog razmatran ni kada, ništa mu nije odgovoreno ni usmeno ni pismeno. Da je profesor Pavlović ostao u ćivotu siguran

sam da bi u dva toma Institut uspio da objavi ovu moju bibliografiju, jedan od dva moja životna poduhvata.

Već devet godina duže živim od profesora Branka Pavlovića, bezmalo čitavu jednu deceniju. Uspio sam da i ja ponešto uradim za srpsku filozofiju na planu bibliografije, prevodilaštva, povremenog piskaranja a da ne pominjem relativno kratak pedagoški gimnazijski staž. Kvantitativno prilično obimno, po kvalitetu ni do koljena učinku ovog umnog čovjeka kratkog vijeka i nevesele životne sudbine. Nisam ništa zboravio od onoga dobrog što je za mene učinio. Pokušaću, ako mi se bude pružila prilika, da uz pomoć agilnog Ilije Marića, u znak oduženja sačinim i objavim što je moguće cjelovitiju bibliografiju njegovih radova i radova o njemu.⁷ Da se bibliografski odužim za njegov podsticaj i ohrabrenje da se bavim bibliografijom srpske filozofije.

7 Do sada sam se na taj način odužio nekim profesorima koji su mi predavali filozofske predmete i trudili se da me učine pametnijim i učenijim. Sačinio sam i objavio bibliografije: Vuka Pavićevića, Bogdana Šešića, Andrije B. Stojkovića, Svetozara Stojanovića, Miladina Životića i Miloja Petrovića (mog profesora iz Pljevaljske gimnazije). Sačinio sam ali nisam objavio bio-bibliografiju Dragana M. Jeremića (amanet). Objavio sam bibliografije Zagorke Mičić, Miodraga Cekića i Milana Damnjanovića, sačinio ali nisam objavio bibliografije Nikole Miloševića i Mihaila Đurića.

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kazneno osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.

Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglasi ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj način stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“.

Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogućiti odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisa o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa **Hereticus** nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na **slučaj Ljubomira Radulovića** koji je dva puta osuđivan zbog delikta mišljenja. Naime, on je osuđivan na višegodišnju robiju 1950. i 1976. godine samo zbog svog ideološkog opredeljenja i stava prema Sovjetskom savezu i tzv. Rezoluciji Informbiroa, odnosno kritičkog stava prema vlastima u tadašnjoj Jugoslaviji. Obe presude su predstavljale osudu za delikt mišljenja. Radulović je presudom Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18. februara 1950. godine, potvrđena presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. proglašen krivim za više krivičnih dela i osuđen na 15 godina zatvora. Dvadeset šest godina kasnije, Okružni sud u Beogradu osudio ga je na sedam godina i šest meseci strogog zatvora zbog krivičnog dela udruživanja protiv naroda i države. Viši sud u Beogradu doneo je rešenje o rehabilitaciji Ljubomira Radulovića Reh. br. 70/10, od 28. maja 2010. godine, kojim se utvrđuje da su pomenute presude Vojnog suda u Novom Sadu, Vrhovnog suda Srbije i Okružnog suda u Beogradu ništave od trenutka njihovog donošenja, kao i da su ništave sve pravne posledice navedenih odluka.

REHABILITACIJA LJUBOMIRA RADULOVIĆA

U ovom tekstu, za razliku od ranijih osvrta na rehabilitacije pojedinaca, nećemo se detaljnije baviti biografijom i drugim okolnostima iz života i rada Ljubomira Radulovića, već ćemo prevashodni akcenat staviti na dve osude kojima je Radulović osuđen i kaznu odsluživao na Golom otoku i u Zabeli kod Požarevca, tada označen kao pristalica rezolucije Informbiroa. Naime, kako ćemo kasnije u izlaganju prikazati on je oba puta i to 1950. pa ponovo 1976. godine, krivično odgovarao u suštini samo zbog svog ideološkog opredeljenja i stava prema Sovjetskom savezu i tzv. Rezoluciji Informbiroa, odnosno kritičkog stava prema vlastima u tadašnjoj Jugoslaviji. Naročito druga osuda, iz 1976. godine, o kojoj saznajemo iz teksta „Tanjuga“, kako ćemo bliže opisati predstavlja osudu za čist delikt mišljenja. U najkraćem ćemo se osvrnuti na osnovne biografske podatke Ljubomira Radulovića, prema činjeničnom stanju iz rešenja o rehabilitaciji, a potom ćemo pažnju usmeriti na same osude, odnosno krivične presude Raduloviću, koje su rešenjem o rehabilitaciji oglašene ništavim.

Ljubomir Radulović, rođen je 21.10.1918. godine od oca Đure i majke Ljubice, rođene Delibačić, u Sjedinjenim Američkim Državama, u gradu Bearkriku, u saveznoj državi Montana, kako se navodi, „zavičajan u selu Smitlje, srez Lipanjski“. Ljubomir Radulović je 1995. godine u Beogradu zaključio brak sa Dušankom Radulović, rođenom 1947. godine u Grančarevu, Opština Bijelo Polje, koja je i podnela zahtev za rehabilitaciju svog pokojnog supruga koji je umro u Beogradu 26.10.2002. godine.

Kako se ističe čak i u presudi Vojnog suda u Novom Sadu iz 1950. godine, Ljubomir Radulović bio je u Jugoslovenskoj armiji od novembra 1941. do septembra 1942. godine, te ponovo od 09.09.1944. godine neprekidno sve do 30.09.1949. godine, kada je po prvi put lišen slobode. Vremenski period od tog dana, do donošenja presude Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18.02.1950. godine Radulović je proveo u pritvoru.

U ovom krivičnom postupku, Ljubomir Radulović, poručnik Jugoslovenske armije na dužnosti u Vojnoj pošti 4663 Sremski Karlovci, optužen je što je „kao aktivni oficir Jugoslovenske armije pogazivši zakletvu datu svom narodu i svom vrhovnom komandantu pristupio neprijateljskom delovanju protiv postojećeg poretka u Jugoslaviji na bazi kontrarevolucionarne informbiroovske propagande“. Kako se u opisu krivičnog dela u optužnici navodi, a kasnije i potvrđuje u presudi Vojnog suda u Novom Sadu,

Ljubomir Radulović je, između ostalog, stvarao neprijateljsko raspoloženje kod drugih i pozivao ih na nasilno obaranje postojećeg poretka, tako što je navedenim „verbalnim radnjama išao za tim da se silom zbace organi državne vlasti i uprave u FNRJ“.

Nadalje na teret mu se stavlja da je govorio „da su Centralni komitet i drug Tito na pogrešnom putu i da ne mogu ostati na tim položajima, da nije istina ono što se iznosi u štampi u vezi rezolucije, već je rezolucija potpuno tačna i istinita, da on neće ostati u armiji kao oficir dok se stanje ne promeni“. Takođe, ističe se u optužnom aktu i na njemu zasnovanoj presudi da je Radulović javno isticao „da je šteta za Arsu Jovanovića što je ubijen pošto je Staljin za njega rekao da je dobar vojskovođa, da je FNRJ propast, jer je opkoljena socijalističkim zemljama na čelu sa SSSR, da su Hebrang i Žujević nepravilno uhapšeni zato što su iskreni prijatelji SSSR i što su želeli da postoje dobri odnosi između SSSR i Jugoslavije, a njih dvojica nisu izdajice, da imaju mnogo zasluga za NOB, da Centralni komitet i drug Tito ne vode politiku u duhu stvaranja federacije Slovena, već da teže da ih odvoje od SSSR i drugih slovenskih zemalja“. Naposletku „greh“ Ljubomira Radulovića koji je prema oceni tadašnjeg Vojnog suda novosadskog bio je i u tome što je isticao „da Centralni komitet vodi trockističku politiku“, kao i „da radi ono što je Trocki radio kada je vodio borbu protiv SKP, te da Centralni komitet ne bi imao smelost da se suprotstavi SKP da nije imao oslonca na zapadne imperijaliste“. Radulović je iznosio i svoj stav „da neće biti pripadnik armije koja bi ratovala protiv SSSR i da više voli da bude u zatvoru nego oficir Jugoslovenske armije ako se već ne može demobilisati, da je Rusija najjača sila na svetu, te da se seljaci prisilno teraju u zadruge“, čime je izvršio krivično delo protiv naroda i države iz člana 3 tačka 1 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države (u daljem tekstu: ZKdpND).¹

Osim navedenog krivičnog dela, optužnim aktom Ljubomiru Raduloviću je na teret stavljanje i izvršenje krivičnog dela *neprijateljske propagande* iz člana 9 ZKdpND, ali je u pogledu ovog krivičnog dela optužba odbijena.

Tako je presudom Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18.02.1950. godine, Ljubomir Radulović „oglašen krivim za krivično delo protiv naroda i države iz člana 3 tačka 1 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države,² pa je osuđen na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju

1 Sl. glasnik DFJ, br. 66/45, Sl. glasnik FNRJ, br. 59/46, 106/47 i 110/47 – ispr.

2 Krivično delo protiv naroda i države iz navedenog člana 3 tačka 1 ZKdpND glasi: „Ko preduzme kakvu radnju koja ide za tim da se silom zbace vrhovni organi državne vlasti i uprave Federativne Narodne Republike Jugoslavije i pojedinih narodnih republika, autonomnih pokrajina i oblasti ili lokalni organi državne vlasti.“ dok se sledeći član 4 predviđa da će se za ovo krivično delo kazniti „lišenjem slobode sa prinudnim radom najmanje 3 godine, konfiskacijom imovine i gubitkom političkih

od 9 (devet) godina, gubitak građanskih prava i to biračkog prava, prava na vršenje funkcije u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja, prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od 2 (dve) godine po izdržanoj, oproštenoj ili zastareloj glavnoj kazni, te gubitak čina poručnika Jugoslovenske armije“.

O samom činjeničnom opisu dela, odnosno konkretnom događaju zbog koga je Ljubo Radulović osuđen za navedeno krivično delo, iz rešenja o rehabilitaciji, nažalost mi ne saznajemo ništa više. Ovo smatramo propustom koji se uočava u nemalom broju rešenja. Pre svega, ovakvim rešenjima po nama praktično nedostaje bitan deo obrazloženja iz kog bi se videlo na osnovu čega to rehabilitacioni sud zaključuje da je osuda bila politički odnosno ideološki motivisana. Sa druge strane, imajući u vidu da se rešenjem o rehabilitaciji u odnosu na osuđena lica nakon više od pola veka ispravlja jedna sistemska nepravda, radi njihovog digniteta, čini se više no potrebnim u najkraćem opisati radnju tog krivičnog dela čiju osudu su nepravедно nosili više decenija. Osim navedenog, a kako postupak rehabilitacije pojedinaca predstavlja suočavanje države sa autoritarnom prošlošću, tim pre nužno je i u istorijsko-pravnom smislu osvrnuti se na činjenični opis dela, zbog kog su građani bili osuđivani često na višegodišnju robiju.

U odnosu na ovu osudu Ljuba Radulovića iz 1950. godine, odlukom Saveznog izvršnog veća iz o pomilovanju 1954. godine osuđenom je glavna kazna sa 9 (devet) snižena na 8 (osam) godina, da bi ukazom SIV 28.11.1956. godine osuđenik Radulović Ljubo oslobođen od daljeg izdržavanja glavne kazne i izvršenja sporedne kazne ograničenja građanskih prava. U najmanju ruku, zanimljivo je da je upravo ovaj ukaz potpisalo lice sa imenom Ljubo Radulović sa mestom boravka u Beogradu, Ulica Straše Pincua. Nije jasna veza ovog lica i samog osuđenika na kog se pomilovanje odnosi. Imajući u vidu da se Radulović Ljubo nalazio u istražnom pritvoru od 30.09.1949. godine, po ovoj prvoj osudi on je izdržao kaznu zatvora od oko sedam godina i dva meseca.

Kuriozitet ovog slučaja rehabilitacije političkog osuđenika Ljuba Radulovića, po našem mišljenju jeste upravo osuda iz 1976. godine. Naime, okrivljeni Radulović Ljubomir je presudom Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 12.03.1976. godine, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine, oglašen krivim zbog krivičnog dela udruživanja protiv naroda i države iz člana 117

i pojedinih građanskih prava, a pri postojanju naročito otežavajućih okolnosti [sic!] smrtnom kaznom.“

stav 1 u vezi sa članom 100 KZ,³ pa je osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od sedam godina i šest meseci. Predmet je arhiviran 14.08.1980. godine, a imajući u vidu izrečenu kaznu, u najmanju ruku zanimljivo je da je spis komisijski uništen. Osuđeni je kaznu izdržavao u KPZ Požarevac – Zabela i KPD Niš od 10.07.1975. kada je odveden u pritvor, pa do 27.11.1981. godine kada je odlukom o pomilovanju oslobođen izvršenja preostalog dela kazne. Za ovo krivično delo Radulović je odslužio kaznu zatvora u trajanju od šest godina i nepunih 5 meseci.

Za razliku od prethodne osude iz 1950. godine, rehabilitacioni sud o činjeničnom opisu ovog dela saznaje iz teksta „Tanjuga“, pod naslovom „*Osuđena neprijateljska grupa*“, u kome je navedeno da su u Okružnom sudu u Beogradu izrečene presude članovima Informbiroovske grupe, između ostalog i Ljubomiru Raduloviću, koji je osuđen na 7 (sedam) godina i 6 (šest) meseci strogog zatvora zbog krivičnog dela udruživanje protiv naroda i države. Dalje je navedeno da je u toku sudskog postupka utvrđeno da su okrivljeni osnovali neprijateljsku grupu, organizovali i rukovodili neprijateljskom delatnošću sa ciljem da silom i protivustavnim putem obore vlast radnog naroda i svrgnu izabrana utvrđena predstavnička tela društveno političke zajednice i političke izvršne organe odgovarajućih predstavničkih tela. Okrivljeni su delovali na suzbijanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, grubo napadali i u krivom svetlu prikazivali tekovine socijalističke revolucije i izgradnje, samoupravljanje, delegatski sistem, privredni sistem i koncepciju opštenarodne odbrane. U svojoj delatnosti su težili da pridobiju i druga lica tražeći istovremeno oslonac za svoje neprijateljsko delovanje i van Jugoslavije. Okrivljeni su za istovrsna krivična dela i ranije osuđivani.

Po oceni suda navedene presude su donete iz političkih i ideoloških razloga, bez valjanih dokaza. Kako sud ističe, Ljubo Radulović je osuđivan predmetnim presudama samo zbog svojih političkih i ideoloških opredeljenja

3 Krivični zakonik FNRJ, *Sl. list FNRJ*, br. 13/51, 19/51 – ispr., 30/59, 11/62 i 31/62; *Sl. list SFRJ*, br. 15/65, 15/67, 20/69 i 6/73, čija odredba člana 117 glasi: „*Ko stvara zaveru, bandu ili kakvu drugu grupu lica radi vršenja krivičnih dela iz...*“ (između ostalih) „*člana 100 ovog zakonika, kazniće se strogim zatvorom najmanje 5 godina*“ – (do izmena iz 1959. godine „*ili smrtnom kaznom*“); dok Član 100 – *Kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje*, na koji upućuje norma člana 117 glasi: „*Ko učini delo upravljeno na to da se silom ili drugim protivustavnim putem obori vlast radnog naroda ili svrgnu izabrana ustavom utvrđena predstavnička tela, savezna, republička, autonomna ili lokalna, kao i izvršni organi tih predstavničkih tela; ili učini delo upravljeno na to da se podrije ekonomska osnovica socijalističke izgradnje; ili učini delo upravljeno na to da se razbije jedinstvo naroda FNRJ; ili da se silom ili drugim protivustavnim putem promeni federativno uređenje države, kazniće se strogim zatvorom*“ – (do izmena iz 1959. godine „*ili smrtnom kaznom*“).

i očigledno je bio žrtva političke represije aktuelnog jednostranačkog režima. Kako sud ističe, Radulović je očigledno osuđivan za delikt mišljenja, pa dalje navodi: „To što je rehabilitovano lice mislilo drugačije i kritički se odnosio prema tadašnjoj društveno – političkoj stvarnosti, imalo drugačije viđenje događaja, neproizilazi da je time stvarao neprijateljsko raspoloženje kod drugih, da ih je pozivao na nasilno obaranje postojećeg poretka odnosno da je navodno pristupio neprijateljskom delovanju protiv tadašnjeg poretka u Jugoslaviji na bazi navodne kontrarevolucionarne informbirovske propagande.“ Naposljetku, rehabilitacioni sud daje jedno veoma zanimljivo stanovište u kome ističe da „suđenjima i izricanjem kazni lišenja slobode suđeno je slobodi mišljenja i pravu svakog čoveka da isto izrazi, a navodno drugačije mišljenje od 'zvaničnog' proglašavano je neprijateljskom delatnošću, odnosno krivičnim delom protiv naroda i države, a radilo se isključivo o navodno iskazanom drugačijem mišljenju od strane rehabilitovanog lica u odnosu na aktuelnu vlast, zbog čega je sud mišljenja da sve upućuje na zaključak da je rehabilitovano lice osuđivano navedenim presudama iz isključivo političkih i ideoloških razloga.“

Na osnovu svega iznetog sud je naposljetku zaključio da je zahtev za rehabilitaciju osnovan, utvrđujući da su predmetne presude ništave od trenutka njihovog donošenja, kao što su ništave i sve njihove pravne posledice, pa se Ljubomir Radulović smatra neosuđivanim licem, zbog čega je odlučeno kao u izreci ovog rešenja.

REŠENJE O REHABILITACIJI LJUBOMIRA RADULOVIĆA

REPUBLIKA SRBIJA
VIŠI SUD U BEOGRADU
Reh. br. 70/10
B e o g r a d
Ulica Timočka broj 15

VIŠI SUD U BEOGRADU u veću sastavljenom od sudije Vladana Ivankovića – predsednika veća i sudija Đurđe Nešković i Jasne Belović – članova veća, u vanparničnom postupku predlagača Dušanke Radulović iz Beograda, Ulica Narodnih heroja broj 52, koga zastupa punomoćnik advokat Milan Cvetković iz Beograda, Ulica Birčaninova broj 2, radi rehabilitacije pokojnog Ljubomira Radulovića bivšeg iz Beograda, u javnom postupku na ročištu **28.05.2010.** godine doneo je

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju i utvrđuje da je pokojni Ljubomir Radulović bivši iz Beograda. rođen **21.10.1918.** godine u Bearkriku, Montana, SAD, od oca Đure i majke Ljubice, bio žrtva progona i nasilja iz ideoloških i političkih

razloga, pa SE UTVRĐUJE da su presuda Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18.02.1950. godine i presuda Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 19.01.1981. godine potvrđena presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine ništave od trenutka njihovog donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice, a rehabilitovano lice Ljubomir Radulović se smatra neosuđivanim.

Obrazloženje

Podnosilac zahteva Dušanka Radulović je ovom sudu, preko punomoćnika advokata Milana Cvetkovića podnela zahtev za rehabilitaciju svog supruga pokojnog Ljubomira Radulovića, pa je u zahtevu i usmenoj reči, kako svojoj tako i njegovog punomoćnika, na ročištu navela da je njen suprug 1974. godine od strane Okružnog suda u Beogradu osuđen na 7 (sedam) godina i 6 (šest) meseci strogog zatvora zbog krivičnog dela udruživanja protiv naroda i države, kao i presudom Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 na kaznu zatvora, a koju kaznu je izdržao na Golom otoku i to u ukupnom trajanju od 15 (petnaest) godina na koju je nepravedno osuđen. S obzirom na to da je on iz političkih i ideoloških razloga lišen slobode, predložio je da se usvoji njen zahtev i da se utvrdi ništavost presuda Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 i Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 potvrđena presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine, te da se utvrdi ništavost pravnih posledica predmetnih odluka.

Sud je u dokaznom postupku saslušao predlagača Dušanku Radulović u svojstvu stranke, pročitao presudu Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18.02.1950. godine, odluku SIV o pomilovanju osuđenih lica Pom. br. 3700/54 od 29.11.1954. godine i Pom. br. 2600 od 28.11.1956. godine, izveštaj Arhiva Srbije od 07.06.2007. godine, izveštaj KPZ Požarevac – Zabela od 12.01.2009. godine, izveštaj KPZ Niš od 11.02.2009. godine, dopis Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 19.01.1981. godine, presudu Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine, izveštaj Istorijskog arhiva Beograda od 03.07.2009. godine, izvršio uvid u kopiju lične karte, u izvod iz matične knjige rođenih za Ljubomira Radulovića, u izvod iz matične knjige venčanih, te u novinski tekst „Tanjuga“.

Iz kopije izvoda matične knjige rođenih Republike Srbije, Opštine Stari grad od 24.09.2004. godine sud je utvrdio da je u matičnu knjigu rođenih koja se vodi za matično područje Beograd pod tekućim brojem 18 za godinu 1961. izvršen upis rođenja Ljubomira Radulovića, rođenog 21.10.1918. godine u Bearkriku, Montana, od oca Đure i majke Ljubice, koji je umro u Beogradu 26.10.2002. godine, što je upisano u matičnu knjigu umrlih pod brojem 1248/02 od 08.11.2002. godine.

Uvidom u kopiju lične karte na ime Radulović Ljubomira izdate u Beogradu registarskog broja 1641707 od 07.12.1981. godine sud je utvrdio da Ljubomir Radulović rođen 21.10.1918 godine u Bearkriku, Montana, SAD, od oca Đure, sa prebivalištem u Beogradu, Ulica Studentska broj 39/23.

Iz kopije izvoda iz matične knjige venčanih Republike Srbije, Opština Stari grad od 13.08.1995. godine sud je utvrdio da je u matičnu knjigu venčanih koja se vodi za matično područje Beograd pod tekućim brojem 634 za godinu 1995. izvršen upis zaključenja braka 13.8.1995. godine u Beogradu između Ljubomira Radulovića rođenog 21.10.1918. godine u Bearkriku, Montana i Dušanke Radulović rođene 19.05.1947. godine u Grančarevu, Opština Bijelo Polje.

Iz presude Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18.02.1950. godine sud je utvrdio da je okrivljeni Radulović Ljubo, poručnik Jugoslovenske armije na dužnosti u Vojnoj pošti 4663 Sremski Karlovci, rođen 1920. godine u mestu Beohrik – Blumental, Severna Amerika, zavičajan u selu Smitlje, srez Lipanjski, sine Đure i Ljubice, rođene Delibačić, nije bio u neprijateljskim redovima, u Jugoslovenskoj armiji bio od novembra 1941. godine do septembra 1942. godine i ponovo od 09.09.1944. godine neprekidno, slobode lišen 30.09.1949. godine, oglašen krivim zbog krivičnog dela protiv naroda i države iz člana 3 tačka 1 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, pa je osuđen na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 9 (devet) godina, gubitak građanskih prava i to biračkog prava, prava na vršenje funkcije u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja, prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja i prava na državnu ili drugu javnu službu u trajanju od 2 (dve) godine po izdržanoj, oproštenoj ili zastareloj glavnoj kazni, te gubitak čina poručnika Jugoslovenske armije, u koju kaznu mu je uračunato vreme provedeno u pritvoru i istražnom zatvoru od 30.09.1949. godine, dok je odbijena tužba da je izvršio krivično telo neprijateljske propagande koja je sadržavala poziv na nasilno obaranje postojećeg poretka u FNRJ iz člana 9 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države.

Iz odluke SIV o pomilovanju osuđenih lica Pom. br. 3700/54 od 29.11.1954. godine sudije utvrdio da je osuđenom Radulović Ljubi snižena glavna kazna od 9 (devet) na 8 (osam) godina.

Iz Ukaza SIV o pomilovanju osuđenih lica Pom. br. 2600 od 28.11.1956. godine sud je utvrdio da je osuđenik Radulović Ljubo oslobođen od daljeg izdržavanja izrečene, odnosno ranije snižene glavne kazne i izvršenja sporedne kazne ograničenja građanskih prava. Ukaz je potpisao Ljubo Radulović sa mestom boravka u Beogradu, Ulica Straše Pincua.

Iz izveštaja KPZ Požarevac – Zabela od 12.01.2009. godine sud je utvrdio da je proverom kroz arhivu zavoda utvrđeno da poseduju karton osuđenika Radulović Ljubomira, matični broj 4092, od oca Đure, rođenog 20.10.1918. godine u Montani, SAD, koji je doveden u zavod na izdržavanje kazne 28.06.1976. godine, pa je premešten na dalje izdržavanje kazne u KPD Niš 25.08.1976. godine.

Iz izveštaja KPZ Niš od 11.02.2009. godine sud je utvrdio da se Radulović Ljubomir nalazio na izdržavanju kazne od 10.07.1975. godine, kada je odveden u pritvor, pa do 27.11.1981. godine kada je odlukom o pomilovanju oslobođen izvršenja preostalog dela kazne, a na osnovu presude Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 12.03.1976. godine.

Iz presude Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine sud je utvrdio da je potvrđena presuda Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 12.03.1976. godine, kojom je okrivljeni Radulović Ljubomir oglašen krivim zbog krivičnog dela iz člana 117 stav 1 u vezi sa članom 100 KZ, pa je osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od 7 (sedam) godina i 6 (šest) meseci u koju mu je uračunato vreme provedeno u pritvoru od 10.07.1975. godine pa na dalje.

Iz dopisa Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 26.12.2008. godine sud je utvrdio da je u upisniku tog suda za 1975. godinu u predmetu pod brojem K. br. 1105 navedeno da je optužnicom OJT u Beogradu Kt. br. 1377/75 od 8.12.1975. godine optužen Radulović (Đura) Ljubomir, rođen 20.10.1918. godine u Montani, SAD, iz Novog Beograda, Ulica. Studentska broj 29, optužen zbog

krivičnog dela zbog udruživanja protiv naroda i države iz člana 117 stav 1 u vezi sa članom 100 stav 1 KZ, nalazio se u pritvoru od 10.07.1975. godine, a osuđen je 12.03.1976. godine na kaznu zatvora u trajanju od 7 (sedam) godina i 6 (šest) meseci strogog zatvora, koja presuda je potvrđena presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine. Predmet je arhiviran 14.08.1980. godine, a spis je komisijski uništen.

Uvidom u tekst „Tanjuga“ sud je utvrdio da je objavljen tekst pod nazivom „Osuđena neprijateljska grupa“, u kome je navedeno da su u Okružnom sudu u Beogradu izrečene presude članovima Informbiroovske grupe, između ostalog i Ljubomiru Raduloviću, rođenom 1918. godine, koji je osuđen na 7 (sedam) godina i 6 (šest) meseci strogog zatvora zbog krivičnog dela udruživanje protiv naroda i države. Dalje je navedeno da je u toku sudskog postupka utvrđeno da su okrivljeni osnovali neprijateljsku grupu, organizovali i rukovodili neprijateljskom delatnošću sa ciljem da silom i protivustavnim putem obore vlast radnog naroda i svrgnu izabrana utvrđena predstavnička tela društveno političke zajednice i političke izvršne organe odgovarajućih predstavničkih tela. Okrivljeni su delovali na suzbijanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, grubo napadali i u krivom svetlu prikazivali tekovine socijalističke revolucije i izgradnje, samoupravljanje, delegatski sistem, privredni sistem i koncepciju opštenarodne odbrane. U svojoj delatnosti su težili da pridobiju i druga lica tražeći istovremeno oslonac za svoje neprijateljsko delovanje i van Jugoslavije. Okrivljeni su za istovrsna krivična dela i ranije osuđivani.

Sve izvedene dokaze sud je primenom odredbe člana 8 Zakona o parničnom postupku u vezi sa člana 30 stav 2 Zakona o vanparničnom postupku ocenio, kako pojedinačno tako i u međusobnoj vezi, pa je polazeći od ovako utvrđenog činjeničnog stanja utvrdio da je zahtev za rehabilitaciju pokojnog Ljubomira Radulovića osnovan.

Odredbom člana 1 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ br. 33/06) propisano je da se rehabilituju lica koja su od 06.04.1941. godine do stupanja na snagu ovog zakona (25.04.2006. godine), bez sudske ili administrativne odluke, odnosno sudskom ili administrativnom odlukom lišena iz političkih ili ideoloških razloga života, slobode ili nekih drugih prava, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

Rehabilitovano lice je imalo prebivalište na teritoriji Republike Srbije, odnosno u Beogradu u vreme donošenja predmetnih presuda, a lišen je sloboda prvi put 30.09.1949. godine i drugi put 10.07.1975. godine, pa je osuđen presudom Vojnog suda u Novom Sadu br. 19/50 od 18.02.1950. godine na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 9 (devet) godina i gubitak pojedinih građanskih prava u trajanju od 2 (dve) godine zbog krivičnog dela protiv naroda i države iz člana 3 tačka 1 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države jer je kao aktivni oficir Jugoslovenske armije pogazivši zakletvu datu svom narodu i svom vrhovnom komandantu pristupio neprijateljskom delovanju protiv postojećeg poretka u Jugoslaviji na bazi kontrarevolucionarne informbiroovske propagande, tako što je, između ostalog, stvarao neprijateljsko raspoloženje kod drugih, pozivao iste na nasilno obaranje postojećeg poretka, te je ovako verbalnim radnjama išao za tim da se silom zbace organi državne vlasti i uprave u FNRJ navodeći između ostalog da su Centralni komitet i drug Tito na pogrešnom putu i da ne mogu ostati na tim

položajima, da nije istina ono što se iznosi u štampi u vezi rezolucije, već je rezolucija potpuno tačna i istinita, da on neće ostati u armiji kao oficir dok se stanje ne promeni, da je šteta za Arsu Jovanovića što je ubijen pošto je Staljin za njega rekao da je dobar vojskovođa, da je FNRJ propast, jer je opkoljena socijalističkim zemljama na čelu sa SSSR, da su Hebrang i Žujević nepravilno uhapšeni zato što su iskreni prijatelji SSSR i što su želeli da postoje dobri odnosi između SSSR i Jugoslavije, a njih dvojica nisu izdajice, da imaju mnogo zasluga za NOB, da Centralni komitet i drug Tito ne vode politiku u duhu stvaranja federacije Slovena, već da teže da ih odvoje od SSSR i drugih slovenskih zemalja, da Centralni komitet vodi trockističku politiku, da radi ono što je Trocki radio kada je vodio borbu protiv SKP, da Centralni komitet ne bi imao smelost da se suprotstavi SKP da nije imao oslonca na zapadne imeprijaliste, da neće biti pripadnik armije koja bi ratovala protiv SSSR i da više voli da bude u zatvoru nego oficir Jugoslovenske armije ako se već ne može demobilisati, da je Rusija najjača sila na svetu, da se seljaci prisilno teraju u zadruge i ostalo.

Rehabilitovano lice pokojni Ljubomir Radulović je potom, kao navodni član Informbirovske grupe, presudom Okružnog suda u Beogradu K. br. 1105/75 od 12.03.1976. godine, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Srbije u Beogradu Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od 7 (sedam) godine i 6 (šest) meseci zbog krivičnog dela iz člana 117 stav 1 u vezi sa članom 100 KZ, jer je kako proizilazi iz obrazloženja presude Vrhovnog suda Srbije u Beogradu Kž. br. 1021/76 od 13.08.1976. godine okrivljeni Radulović Ljubomir je sa ostalim saizvršiocima u kontaktima sa drugim licima i međusobno na raznim mestima i u različito vreme grubo napadao društveni poredak kod nas kroz napad na bratstvo i jedinstvo naših naroda, samoupravljanje, ekonomski sistem, nesvrstanu spoljnu politiku, a ne retko i koncepciju i opštenarodne odbrane, kao temelja na kojima se razvija naše samoupravno društvo, kao i na nosioce najviših funkcija u našem društvu, sa nastojanjem da uvedu sagovornike kako politika koja se vodi u našoj zemlji po napred navedenim pitanjima nema nikakvog uspeha i da se postojeće stanje ne može dugo održati, te da će i posle Tita doći do rascepa i opšteg rasula koje se može sprečiti samo vojnom intervencijom sa strane koje će doći na poziv iz zemlje, što je bilo verbalno istupanje svih optuženih u napred navedenom pravcu.

Po oceni suda navedene presude su donete iz političkih i ideoloških razloga, bez valjanih dokaza. Naime, rehabilitovano lice je osuđivano predmetnim presudama samo zbog svojih političkih i ideoloških opredeljenja i očigledno je bio žrtva političke represije aktuelnog jednostranačkog režima, jer je očigledno osuđivan za delikt mišljenja. To što je rehabilitovano lice mislilo drugačije i kritički se odnosio prema tadašnjoj društveno-političkoj stvarnosti, imalo drugačije viđenje događaja, neproizilazi da je time stvarao neprijateljsko raspoloženje kod drugih, da ih je pozivao na nasilno obaranje postojećeg poretka odnosno da je navodno pristupio neprijateljskom delovanju protiv tadašnjeg poretka u Jugoslaviji na bazi navodne kontrarevolucionarne informbirovske propagande. Suđenjima i izricanjem kazni lišenja slobode suđeno je slobodi mišljenja i pravu svakog čoveka da isto izrazi, a navodno drugačije mišljenje od „zvaničnog“ proglašavano je neprijateljskom delatnošću, odnosno krivičnim delom protiv naroda i države, a radilo se isključivo o navodno iskazanom drugačijem mišljenju od strane rehabilitovanog

lica u odnosu na aktuelnu vlast, zbog čega je sud mišljenja da sve upućuje na zaključak da je rehabilitovano lice osuđivano navedenim presudama iz isključivo političkih i ideoloških razloga.

Imajući u vidu sve navedeno sud je uvažio zahtev za rehabilitaciju kao osnovan, a na osnovu člana 5 stav 3 Zakona o rehabilitaciji, pa je utvrdio da su predmetne presude ništave od trenutka njihovog donošenja, kao što su ništave i sve njihove pravne posledice, pa se Ljubomir Radulović smatra neosuđivanim licem, zbog čega je odlučeno kao u izreci ovog rešenja.

POUKA O PRAVNOM LEKU:

Protiv ovog rešenja žalba nije dozvoljena.

Ležeci akt, 1954.

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJJE

Bojan Dimitrijević

LIČNA SUDBINA U VRTLOGU ISTORIJSKIH DOGAĐAJA

Đurica Krstić, *Balkan kao sudbina, vremena-predeli-ljudi*,
Službeni glasnik, Dosije studio,
IK Vizantijski, Beograd, 2017.

Autentičnost i slikovitost sećanja verovatno su dve najkarakterističnije strane memoara Đurice Krstića *Balkan kao sudbina* koji su pred nama. Auto-rovo „silazjenje u prošlost stepenicama sećanja“ je verodostojna lična istorija koja se ogleda u vrtlogu niza istorijskih

događaja, koji su obeležili epohu 20. veka na prostoru bivše Jugoslavije.

Đuricu Krstića sam upoznao sredinom devedesetih godina u jednom upečatljivom vračarskom „kružoku“, koji se okupljao u maloj knjižari Vajat, u ulici Prote Mateje kod njegovog brata Uglješ, poznatog beogradskog izdavača. To društvo činili su likovi rođeni sredinom 1920-tih godina, obrazovani, uglavnom uspešnih karijera, svi odreda protivnici komunističke vlasti, koje bih opisao u dve reči kao: „beogradski“ ravnogorci. Kao mladi istoričar koji se već u javnosti „proslavio“ bavljenjem ravnogorskom istorijom, stekao sam poverenje ove grupe ljudi, godištem bliskih mom dedi. U tom društvu povremeno sam srećao i autora rukopisa *Balkan kao sudbina*, Đuricu Krstića, dostojanstvenog gospodina, finih manira, tanke figure i upečatljivog lika. On nije spadao u najglasnije, niti najgovorljivije članove društvanceta u ulici Prote Mateje. Prateći diskusije i razgovore, koji su se često ticali Drugog svetskog rata, i pojedinih ličnih iskustava, ubrzo sam i Đuricu smestio u određeni deo srpske istorijske stvarnosti Drugog svetskog rata.

Tek dvadeset i više godina kasnije, čitajući njegov memoarski rukopis, deleće priča i dogodovština o kojima sam čuo za stolom u knjižari u Prote Mateje, sada sam spojio u jedinstvenu celinu. U životnu priču Đurice Krstića, uglednog naučnog radnika i izdanka jednog sada već nestalog sveta – ljudi koji su činili srpsko građansko društvo i učestvovali u herojskim epopejama Srbije i Jugoslavije. Pored ličnog poznavanja, značajna „pomoć“ za razumevanje, pa i za

svojevršno poređenje rukopisa Đurice Krstića, bila je okolnost da je njegov rođeni brat Uglješa u nekoliko knjiga opisao svoj životni i put generacije kojoj su obojica pripadali. Ipak, protok vremena i svojevrstan literarni senzibilitet Đurice Krstića učinio je da čitamo ovu knjigu lišeni očekivanog poređenja sa memoarskim naslovima Uglješe Krstića.

Ukratko i odmah na početku svog dela, Đurica Krstić kaže da nema pretenziju da daje sudove o vremenu i velikim događajima koji su obeležili njegov život. On u samom uvodu nagoveštava da njegova sećanja „nemaju za cilj da budu konačni vrednosni sudovi“ Autor želi da današnjem čitaocu pruži štivo koje će biti verodostojna slika proteklih vremena, posebno onih događaja u kojima se sam našao. I pored toga, autor ostavlja čitaocu dovoljno prostora da može sam da stekne sud o generacijama, prelomnim događajima i uopšte, o vremenu po srpski narod sudbonosnog 20. veka koji je iza nas. Pa i sam naziv ove upečatljive knjige sugerise autorov stav „Balkan kao sudbina“.

Životni put Đurice (i Uglješe) Krstića, obeležio je sasvim sigurno, otac Orestije Krstić – posebno rane godine njegovog života. Orestije je bio jedna od značajnih istorijskih ličnosti, predstavnik generacije koja je na svojim plećima iznela Veliki rat. Jedan od prvih srpskih avijatičara, čovek koji je bio jedan od utemeljivača civilnog vazduhoplovstva u našoj državi. Sa druge strane, pouzdan vladin službenik u novooslobođenim krajevima. Upravu, tu počinje i životni put Đurice Krstića, u Skoplju, nekada srpskom carskom gradu, a u Krstićevoj priči administrativnom sedištu južne Srbije, živopisnom pa čak i romantičnom mestu njegove mladosti. Opisi života u Skoplju i kasnije u Tetovu su slika koju Đurica Krstić dočarava nežnim i emotivnim rečima. On šarmantno slika ovaj nestali svet koji nam se otvara u svoj svojoj punoći: od neobičnih lokalnih ličnosti, svakodnevnog života, nebrojenih

pejsaža, preko prvog leta avionom do „gastronomskih sećanja“ na neobična i neka već zaboravljena jela sa tog prostora od pre osam i više decenija.

Svi ovi opisi, ma kako bili autobiografski, u suštini daju interesantnu sliku jednog nestalog sveta Južne Srbije – Makedonije, ne samo po proteklm generacijama, već i po državnim, političkim i nacionalnim okolnostima, koje su se u proteklo vreme višestruko promenile. Lokalnih ili doseljenih Srba i pobedničke srpske države tamo već odavno nema.

Životni put autora iz Makedonije vodi (preko Umke u kojoj provodi određeno vreme) do Beograda 1934. godine, shodno očevom premeštaju u prestonicu. Njegove „beogradske godine“ su takođe upečatljivo opisane. Razlike između udaljenih varoši na jugu i velikog grada su dramatične za jednog desetogodišnjaka. „Novopečenog“ Beograđanina fascinira mnogo toga. Gimnazijski dani, inspirativni ali strogi nastavnici, školski drugovi, svakodnevno zanimanje, igranke – popodnevna matinea, opčinjenost tramvajima ili avijacijom, knjige koje su čitali autor i njegova generacija – sve je pred nama. Autor piše i o svojim školskim drugovima „saloncima“ – levičarima, komunistima i daje im srazmerno mesto njihovoj tada relativno nebitnoj pojavi u društvu. Krstić zaključuje „naš duhovni svet, naše ličnosti – kako se vidi iz ovog nešto šireg prikaza – formirani su zaista na način koji je u velikoj meri drugačiji od današnjeg“.

Posebno mesto u autorovim opisima Beograda, zauzima viđenje događaja 27. marta 1941. Sasvim se možemo složiti sa njegovim zaključkom, učesnika događaja iz prve ruke, sa beogradskih ulica: „Oduševljenju zaista nije bilo kraja. Malo je bilo onih koji su ostali izvan te opšte uzavrelosti i još manje onih koji su ostali hladne glave, shvatajući već tog dana kuda sve to vodi.“ Krstićevo sasvim tačno stanovište je daleko preciznije nego mnoga naknadna tumačenja posledica

ovog događaja. Ipak, izdvajamo njegova stanovišta koja mogu biti i određena za tumačenje ovog prelomnog događaja za srpsku i jugoslovensku istoriju 20. veka: „puč nije bio toliko šamar srpskog naroda Hitleru, koliko sopstvenoj državi Jugoslaviji“ i „puč je bio zakasnela reakcija srpskih rodoljuba na sve što se događalo u sferi politike tokom dve decenije koje su mu prethodile“.

Autorova opčinjenost avijacijom, karakteristična za generacije između dva svetska rata, ali i prepoznatljivost očeve vazduhoplovne biografije (poznavanje sa komandantom Vazduhoplovstva generalom Mirkovićem), odvešće ga u redove Vojnog vazduhoplovstva u kojem će dočekati napad Nemačke na Kraljevinu 6. aprila 1941, godine. Opisi nemačkog vazdušnog napada na ratno letelište kod Lazarevca gde se našao u sastavu jedne trenazne eskadrile, takođe su veoma realni i u suštini za istraživače Aprilskog rata potpuno novi.

Rat i okupacija Kraljevine koji su usledili, takođe su opisani netipičnim bojama sa puno detalja. Varoški omladinci bili su pred iskušenjima rata i još više života na selu. U autorovom slučaju – na Umci. Ratne pojave smenjuju jedna drugu, okupatori, pojava organizovanog pokreta otpora, „mnoštvo naoružanih pojedinaca svih fela i orijentacija“, građanski rat – selektivna ubistva...

Krstićeva knjiga se u ovom delu naslanja na u proteklih dve decenije nekoliko objavljenih dela koja daju opis rada i aktivnosti Ravnogorske omladine, kao dela pokreta oko Jugoslovenske vojske u Otađbini đenerala Mihailovića. Autor živo slika aktivnosti ravnogoraca-omladinaca u okolini Beograda. Ovde nam je važan autorov sledeći stav: „beogradska intelektualna omladina – sa izuzetkom zanemarljivog broja komsalonaca, još zanemarljivijeg broja ljotićevaca i nešto više bonvivana, pretežno iz natprosečno imućnih porodica – bila je opredeljena nacionalno-demokratski“.

Ako je neki događaj presudan po sudbinu Kraljevine Jugoslavije, to je svakako bio govor Kralja Petra preko londonskog radija 12. septembra 1944. Sa iskustvom savremenika i posledica koje će nastati, to veoma dobro uočava i Đurica Krstić, koji i naslovljava poglavlje u kojem se opisuje ovaj sudbonosni čin sa „Slom Kraljevine“, i potom daje opise rasula koje će nastati u organizaciji čiji je i sam bio član. I ne samo nje, već i Srbije kao društva. „Na Umci je tih dana vladala atmosfera bežanije, psihoza „poslednjeg voza iz Madrida“, pretesnog za sve koji žele da se u njega ukrcaju. Imao sam gorak utisak da je svako mislio samo na sebe i da su preostali da važe svi dotadašnji kriterijumi.“

U atmosferi opšteg raspada nacionalnog pokreta otpora, braća Krstić će se naći ponovo u Beogradu. Njegov boravak u danima pred definitivno proterivanje nemačkih snaga iz grada su učinili da nam autor da slikovit opis borbenih napredovanja Sovjetske armije kroz grad. Autor je impresioniran načinom na koji se sovjetski vojnici bore kroz beogradske ulice „Rusi, smeli i krajnje nehajni za sopstveni život“. Konačno, svestan da njegovo oduševljenje može imati negativnu reakciju kod čitaoca on se zaustavlja i objašnjava: „dragi čitaoc, bilo kog političkog opredeljenja: jednostavno mi nije moguće da, sećajući se ove drame, za te ljude koji imaju srce i dušu napišem „Sovjeti“ umesto „Rusi“. Scena iz Beogradske ulice u kojoj sovjetski tenkovi gaze nemačke vojnike iz čije mase zarobljenika je prethodno bačena bomba na njihove sprovodioce, dostojna je dramatičnih ratnih scena iz romana Kurcia Malapartea.

Oslobođenje – kako se uobičajeno naziva prestanak nemačke okupacije u Srbiji, a posle odlaska Sovjetske armije dalje ka novim bojištima – donelo je prepuštenost građanstva Beograda (u kome se nalazi i naš hroničar) i cele Srbije, u suštini milosti ili nemilosti partizanskog pokreta, pobednika građanskog rata pod

okupacijom. „U zemlji, koja se tek oslobađala okupatora, počelo je rigorozno uvođenje diktature po sovjetskom uzoru. Jednostavnije rečeno, građanski rat u Jugoslaviji ulazio je u svoju završnu fazu, a situacija je u tom pogledu, kao i za vreme okupacije, bila najgora u Srbiji.“

Autor kao i čitava njegova generacija postali su sada deo regrutnog kontingenta za pobednike. Usledio je talas mobilizacija u partizanske jedinice, inače prepolovljene gubicima u prethodnim borbama na putu ka Srbiji. Đurica Krstić će se tako naći u jednoj partizanskoj protivavionskoj jedinici sa kojom će proći ratni put od Beograda sve do zapadnih jugoslovenskih granica. Srećan izbor jedinice – koja nije bila pešadijska pa tako sa neizbežnom izloženošću pogibelji u prvim borbenim redovima – sačuvaće Krstiće do kraja rata. Ovaj trenutak on smatra uticajem „sreće“ na njegov ratni put. I ne samo njega, već i jednog dela njegovih prijatelja i ratnih saboraca koji su bili u istoj jedinici. Na ovaj način izbegli su istragu nove službe bezbednosti po njihovim ratnim biografijama, a izbegli su i prve borbene redove u kojima je nemilosrdno satirana srpska omladina na Sremskom frontu zime 1944–1945. godine. Dodatna činjenica da nemačko vazduhoplovstvo nije bilo previše aktivno na ovom delu fronta, činila je ratnu sreću zaista „srećnom“ po našeg autora. Ipak, čitava njegova generacija nasledila je hod po ratnim stazama, što su činili i njihovi očevi dve decenije prethodno, u Velikom ratu.

U narednim poglavljima, detaljno pratimo ratni put Đurice Krstića i sva iskušenja koje je prošla ne samo njegova jedinica, već i svi koji su se te teške zime našli na Sremskom frontu. „U ratu sve postaje do kraja ogoljeno i otpadaju sve maske i svi građanski obziri“. Mesta u Slavoniji oko kojih se vode borbe, sovjetske jedinice i njihovo ponašanje, nemački prodor 17. januara 1945 i bežanija partizanske vojske kod Ilače i Tovarnika, bugarski navodno-saveznici, unutrašnji

odnosi, red i disciplina u Krstićevoj jedinici, preživljavanje. Kako sam kaže, na frontu se brzo uči ili te brzo nema! Potom, proboj fronta i pokret kroz Slavoniju, preko borbi kod Pleternice i dalje ka Zagrebu. Desetog maja, naš autor sa svojim saborcima noći u jednoj otmenoj vili u zagrebačkom predgrađu Tuškanac, gde se prvi put posle ratnih iskušenja okupao toplom vodom. Rat je konačno bio gotov!

Mirnodopski put našeg autora vodi u Sloveniju. Njegova sećanja su opservacije na sve što se moglo uočiti u ovom kraju, a što je bilo drugačije ili različito od onog što se moglo videti u Srbiji ili okolini Beograda. Prave civilizacijske razlike koje su se ogledale u uređenim seoskim imanjima, putevima kojima su sela bila povezana ili Ljubljana u koju se povremeno odlazilo. Ipak, nova vojska ne uživa previše simpatija u početku, a i jezik je različit pa se teže uspostavlja prva veza sa stanovništvom. Slede prvi posleratni izbori i uloga armije u njima. Zatim, eskalacija (prve) tršćanske krize u februaru 1946. Kako je i recenzent služio vojni rok na tom prostoru, samo četrdeset godina, kasnije, mnogo od ovih detalja nam se učinilo neobično zanimljivim, pa smatramo da će tekst Đurice Krstića, svakako privući pažnju svih onih koji su sličnim poslom proveli neko vreme svog života u uniformi, u Sloveniji. Iz perspektive današnjeg mladog čitaoca, još jedna detaljna razglednica prostora koji je van današnje srpske države.

Krajem avgusta 1946: demobilizacija, stiže i za našeg autora. Njegov ratni put se završio. Povratak kući u Beograd i nova iskušenja, iseljavanje iz stana, život u okolnostima racionalisanog snabdevanja, ideoloških motrilaca, ali i studiranje – uz rad koji je bio neophodan za preživljavanje, prvi mirnodopski odlazak na more u Dubrovnik, („To su bili dani, prijatelju moj, za koje verovasm da nikad proći neće“ – kako kaže pesma koju pamtim“).

Ovde je posebno interesantna opoziciona epizoda autora i njegovih istomišljenika, prijatelja i vršnjaka: organizacija NRSO – *Nacionalna revolucionarna srpska omladina*. O ovoj organizaciji već smo imali prilike da saznamo u memoarskim delima Uglješe Krstića, odnosno u posebnoj knjižici objavljenoj 1998. godine u izdanju njegove izdavačke kuće Vajat. Ipak, sa ovim sećanjem Đurice Krstića dobijamo zaokruženu sliku o ovoj ilegalnoj organizaciji nekoliko desetina mladih protivnika Titovog režima, a koja zbog odlične konspiracije nije dopala ruku poslovичno dobro informisane Udbe. Pa ni publikacije, kucane na pisačkoj mašini naslovljene *Reč mladih Srba* i *Velika Srbija* – koje su u malom broju primeraka cirkulisale među pripadnicima ove organizacije. Potom, epoha kasnijeg autorovog poslovnog intelektualnog života u socijalističkom društvu zasvođuje ovo memoarsko delo, protežući se sećanjem do najnovijih dana.

Knjiga Đurice Krstića se može čitati i kao grupni portret jedne generacije ljudi rođenih na ovom prostoru pre devet ili deset decenija. Čak i recenzentu, nekih četiri i više decenije mlađem od autora, se čine neobično precizne i tačne autorove reči „konstatujem da je većina nas verovala da je vreme u kome smo živeli period neke opšte

sređenosti, sigurnosti, *lepog ponašanja*, poštovanja vere i tradicije i starijih... u kome se znalo šta „ne valja“, a šta je pristojno, šta jeste, a šta nije red. To je nešto što uočavam kao veliku razliku u odnosu na današnje vreme, vidljivu u... opštem srozavanju autoriteta i, čak, u razaranju samog tkiva građanskog društva.“

Iako autor Đurica Krstić ističe da nema pretenzije da daje nekakve generalne zaključke ili sugerise svom čitaocu definisanje određenih istorijskih pitanja ili procesa, nama su se upečatljivim (i tačnim) učinile tri njegove opservacije: formiranje države sa Hrvatima i Slovencima, kasnije Kraljevine Jugoslavije bio je „preokret“ koji je „izazvao prekid celokupne naše istorijske vertikale i početak rastakanja dotadašnjeg (srpskog) građanskog društva“. Štaviše, Krstić ukazuje da je sudbina „moje, i kasnijih generacija, na taj način bila određena za jedan duži period“. Konačno da je takav sled događaja i drugi raspad jugoslovenske, a u suštini srpske država, doveo do toga da kako piše Krstić „razmere srpske nacionalne katastrofe postaju upravo monstruozne“. Ovim autorovom rečenicama nema se šta dodati. Nad njima se samo može zamisliti i bez reči u potpunosti složiti. I kako sam citira „istorija nas je naučila da nas ničemu nije naučila.“

Venceslav Glišić

ŽIVOT I DELO ALEKSE DEJOVIĆA*

Milisav Kurmazović, *Naš komesar Aleksa: život i delo Alekse Dejovića, političkog komesara II proletarske udarne brigade*, Gradski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a, Užice, 2015, 212 str.

Čast mi je i zadovoljstvo što mogu danas da vam predstavim knjigu *Naš komesar Aleksa*, biografiju o narodnom heroju Aleksi Dejoviću, koju je napisao Milisav Kurmazović ovdašnji advokat. Knjiga sadrži 212 stranica teksta, od čega je autorov tekst o biografiji narodnog heroja Alekse Dejovića iznosi 55 strana, a ostalo su razne vrste priloga, koji

sadrže dokumenta i fotografije o Aleksi, kazivanja njegovih saboraca, razne zapise o njemu, hronologiju njegovog života i kratak opis ustanova, udruženja, kulturno-umetničkih i sportskih društava koje nose Aleksino ime.

Pisati Aleksinu biografiju 72 godine posle njegove smrti nije nimalo lako. Kao prva teškoća je nedostatak dokumenta o njegovom kratkom životu i revolucionarnoj aktivnosti. Drugo, isuviše je ostalo malo živih njegovih drugova i saboraca da bi mogli svedočiti o Aleksi. Osim toga ovo prelazno vreme od socijalizma ka kapitalizmu nije podesno za objavljivanje knjiga o narodnim herojima, kada se uveliko vrši revizija istorije narodnooslobodilačke borbe i kada su narodni heroji potisnuti u zaborav oduzimanjem imena ustanova, organizacija i ulica po kojima su bili poznati i kada se umesto priznanja što su se borili za slobodu i ravnopravnost proglašavaju za ratne zločince.

Uprkos svih teškoća Milisav Kurmazović je bio istrajan i vredan kao njegov ujak Aleksa da napiše njegovu biografiju. On je izuzetno radan čovek, koji je uspeo da ostvari karijeru oficira a potom i advokata. Poslednjih godina počeo je da se bavi publicistikom i objavio je dve knjige o svojoj familiji Kurmazovićima iz Rasne i o Užičanima u nemačkim koncentracionim logorima. Uprkos velike distance od Aleksine smrti godinama je vredno istraživao po raznim arhivskim ustanovama i bibliotekama da bi prikupio sve što je ostalo sačuvano o Aleksi da bi napisao ovu biografiju.

Najpre da se ukratko podsetimo sadržaja knjige odnosno Aleksine biografije. Aleksa je bio beskompromisni borac protiv fašizma i revolucionar. Verovao je u pobedu nad fašizmom i ostvarenje ideja radničke klase za koje se predano i istrajno borio od rane mladosti. Rođen 1920. godine u Sevojnu, gde je završio

* Reč na promociji knjige Milisava Kurmazovića, *Naš komesar Aleksa: život i delo Alekse Dejovića političkog komesara II proletarske udarne brigade*, koja je održana u Užicu, 2015. godine.

osnovnu školu. Nije ispunio očekivanja roditelja da ostvari vojnu karijeru nego je želeo da postane industrijski radnik. Radni odnos je započeo kao šegrt u fabrici oružja u Užicu, gde je završio puškarsku školu 1937. godine. Rano se uključio u radnički pokret u fabrici najpre u sindikat pa u SKOJ a avgusta 1940. postao član KPJ. Već tada je pokazao smisao za politički rad među radnicima pa kad je formirana Prva užička četa na Tatincu 28. jula 1941. godine određen je od strane Partije za zamenika komesara odnosno partijskog sekretara u toj četi. Sa četom je u borbama protiv Nemaca pretežno učestvovao na frontu prema Valjevu i protiv četnika na Trešnjici, oko Požege i Karana. Nemačka ofanziva krajem novembra 1941. ga je zatekla na Bukovima i njegova četa pružila je poslednji otpor na Crnokosi i potom se zajedno sa Drugom užičkom četom povukla u Stapare, gde je zbog gubitaka i osipanja boraca od dve čete formirana jedna četa u kojoj je Aleksa bio komesar a Lune komandir. Odatle su se povukli najpre u Ljubanje pa u Košutu odakle je Aleksa svratio u Sevojnu da prikupi zaostale borce. U brdima Košute četa je vodila poslednju borbu u užičkom kraju protiv saradnika okupatora krajem decembra 1941. i bila je prinuđena da se povuče u Sandžak.

U Sandžaku je najpre bio zamenik komesara bataljona a kad je formirana Druga proleterska brigada u Čajniču 1. marta 1942. određen je za zamenika komesara 4. bataljona koga su sačinjavali pretežno užičani. Kad je odlučeno u junu 1942. da proleterske brigade krenu na marš u Bosansku Krajinu u Vrbnici je izabran za komesara 4. bataljona da bi na kraju 27. avgusta 1942. postao komesar brigade. Od ovih brojnih podataka samo ću objasniti kako je postao komesar brigade. Na maršu pet proleterskih brigada prema Krajini Druga proleterska se kretala u desnoj koloni

zajedno sa 4. crnogorskom brigadom kojima je komandovao Operativni štab, koji su činili Milovan Đilas delegat Vrhovnog štaba i Arso Jovanović načelnik VŠ. Đilas je bio nezadovoljan sa stanjem u Drugoj proleterskoj brigadi, a posebno njenim štabom, pa je napisao pismo Titu 24. jula u kome je zatražio smenu štaba. Pismo slične sadržine uputio je Krcun Sretenu Žujoviću članu VŠ. Kad je Tito primio ove izveštaje odlučio je u Glamoču 26. avgusta da smeni Milinka Kušića komesara i njegovog zamenika Canu Babović i da ih pošalje na druge dužnosti. Istovremeno je odredio za političkog komesara Druge proleterske brigade Aleksu Dejovića, a za zamenika Krcuna. Već 1. septembra Krcun je izveštio VŠ da je „Aleksa stupio na dužnost i dobro se snalazi. Mi ćemo mu pružiti pomoć da bude što bolje“. Posle dva mesecu u izveštaju je dodao: „Aleksa napreduje svakim danom. Ima veliku volju za rad i dobro se razvija, samo je potrebna veća pomoć“ sa kojom primedbom hteo je da naglasi svoju ulogu kao sekretara partijske organizacije brigade. Aleksa je za samo jednu godinu borbe protiv okupatora i njegovih saradnika od mladog industrijskog radnika izrastao u jednu od deset vodećih ličnosti komesara i komandanata u pet proleterskih brigada. Kada je postao komesar druge proleterske sa 22 godine života bio u rangu ravn Koči Popoviću, Fići Kljajiću, Ljubu Đuriću, Peku Dapčeviću, Mitru Bakiću i drugim iako je od njih bio mlađi po godinama i po iskustvu u Partiji. Uzgred da napomenem da je Krcun bio njegov zamenik, Ješo Popović komesar bataljona, Nikola Ljubičić komandant bataljona a Mirko Popović komesar čete. Svi su oni na određen način bili podređeni Aleksu.

Iz svih partijskih karakteristika koje su o njemu pisali razni partijski rukovodioci od Anđe Ranković do Krcuna vidi se da je bio odan Partiji i oslobodilačkoj borbi „do krajnosti“, da je bio istrajan,

energičan i budan pri ostvarivanju svih zadataka koje je dobijala brigada. Naglašavala se njegova sklonost da se bavi političkim radom, jer se za razliku od mnogih starešina uspešno snalazio u međuljudskim odnosima i umeo je prići, razumeti i prihvatiti svakog borca sa njegovim problemima tretirajući ih jednako. Njegovi saborci isticali su njegovu ljubav i brigu prema ljudima. U svim pa i najtežim situacijama umeo je da podigne borbeni moral svojih boraca. Bio je otvoren prema njima i nastupao je drugarski. Posedovao je hrabrost i hladnokrvnost i njegovo prisustvo na borbenom položaju ulivalo je sigurnost borcima. Svojom skromnošću i požrtvovanjem podsećao je na prve vođe radničkog pokreta, koji se sebe umeli da poistovete sa pokretom i da se žrtvuju bez obzira na opasnosti, bez pomisli na bilo kakav lični interes. Mirko Popović mi je pričao da nikad nije koristio da jaše konja iako mu je formacijski pripadao, nego bi ga ustupio iznurenom drugu ili drugarici a on bi se na marševima kretao peške. U brigadi je vladala velika nostalgija za zavičajem pa su borci često zapitkivali Aleksu „kad ćemo u Srbiju“ na što im je Aleksa odgovarao: „kad dođe vreme krenućemo u Srbiju ali znajte da svaki ovde ubijeni neprijatelj neće doći u Srbiju“.

Aleksom i njegovim drugarstvom posebno je bio oduševljen Lune, jer su bili nerazdvojni drugovi od početka ustanaka u Srbiji do Aleksine pogibije. Retko se može sresti takvo drugarstvo između radnika i intelektualca. Lunu je Aleksa služio kao uzor borca. „Učiću se prema Aleksi“ zapisao je u dnevniku. Zajednički su podneli napore za vreme bitke na Neretvi „nikada se nismo osećali umornije nego tada“ zapisao je Lune. Kada je posle bitke na Neretvi brigada izbila na reku Drinu početkom aprila 1943. Aleksa je želeo da svojoj brigadi obezbedi što brži prelaz preko nabujale reke. Da bi to ostvario sam je kovao klade da spoji

balvane u splav preko kog bi se borci prebacili preko reke. Iznenada pala je granata upućena sa italijanske strane i smrtno ga ranila. U tom kritičkom trenutku bio je sa njim njegov najbolji drug Lune koji je lakše ranjen. Kad je Aleksa umro 9. aprila 1943. Lune je svom dnevniku izrazio tugu za izgubljenim drugom. Krajem istog meseca Aleksa je proglašen za narodnog heroja.

Kad je u pitanju Aleksina biografija u javnosti se pominjao Aleksin dnevnik koji je postojao ali je nestao i Kurmazović nije uspeo da ga pronađe. Kada sam prvi put 1959. pisao o Aleksi imao sam ga u rukama jer se nalazio u Zavodu za istoriju radničkog pokreta u Srbiji gde sam radio. To i nije bio dnevnik u pravom smislu reči nego crkveni kalendar u kome je bilo malo prostora za pisanje u koji je Aleksa upisao dva za njega važna praznika: 1. maj dan rada, i 7. novembar dan Oktobarske revolucije u Rusiji. U tom kalendaru je u 2–3 rečenice beležio imena mesta u kojima je brigada boravila i navodio susrete sa vodećim ličnostima brigade od 15. maja 1942. do proslave nove 1943. godine. Dnevnik sa ostalom arhivskom građom CK Srbije predat 1969. Arhivu Srbije. I da je sačuvan taj kratki Aleksin dnevnik ne bi doprineo da otkrijemo pojedinosti iz Aleksinog života i da upotpunimo njegovu biografiju., jer u njega nije upisao ni kad je postao komesar brigade.

Iako nisam upoznao Aleksu za njega sam čuo još 1941. jer su sa njim pošla u Prvu užičku četu dva mladića koji su bitno obeležili moje detinjstvo. Prvi je bio moj učitelj Pera Radovanović u drugom razredu osnovne škole u Zlakusi, a drugi moj kum Milutin Čolić sin seoskog domaćina Radisava Čolića iz Sevojne koji me je krstio na koga je Aleksa uticao da pođe u partizane. Pera je nama deci u školi na časovima u proleće 1941. govorio da su naši neprijatelji Nemci

i da je naša dužnost da se protiv njih borimo. Od nas tražio da to zapamtimo kao neku vrstu zaveta. Bio je komandir čete u drugoj proleterskoj. Poginuo na Gatu u Hercegovini juna 1942. Na nje ga nas podseća ime doma za nezbrinutu decu u Koštici u Užicu. Milutin Čolić nije imao sreće da se duže bori protiv okupatora zarobili su ga Račićevi četnici 8. novembra 1941. u Karanu kada su nadirali prema Užicu, sproveli ga na Ravnu Goru i sa ostalih 250 zarobljenih partizana izručili ga Nemcima u Valjevu koji su ga streljali krajem novembra 1941. godine. Aleksinu sestru Radomirku upoznao sam neposredno posle rata kada smo išli u užičku gimnaziju.

Verovatno je ovo posredno interesovanje za Aleksin život uticalo da sam dva puta pisao Aleksinu biografiju. Prvi put u septembru 1959. godine kada me je partijski sekretarijat Prvog partizana zamolio da napišem Aleksinu biografiju, koja im je bila potrebna prilikom otkrivanja Aleksine biste u krugu fabrike da onaj koji bude otkrivao bistu kaže nešto o njemu. Tu kraću Aleksinu biografiju objavio sam u lokalnom listu „Vesti“ u dva nastavka. Drugi put sam pisao Aleksinu biografiju za Zbornik narodnih heroja, drugo dopunjeno izdanje koje je objavio Institut za savremenu istoriju.

Što se tiče Aleksine biografije koju je napisao Milisav Kurmozović koja je danas pred nama to je najpotpunija njegova biografija. Uprkos manjkavosti razne vrste izvora Kurmazović je uspešno napisao biografiju svog ujaka Alekse od

rođenja do smrti opisujući istorijske događaje u kojima je učestvovao posebno borbene aktivnosti Druge proleterske brigade. Sa ovom knjigom podigao je trajan spomenik Aleksi, jer samo što je zapisano i objavljeno ostaje da traje a sve drugo spomenici, biste, ploče podložno je propadanju i rušenju. Vrednost ove biografije nije samo u tekstu koji je napisao Kurmazović nego i na onih 150 strana na kojima je prikupio i objavio sve što je do naših dana ostalo od pomena Aleksinog imena kroz razne vrste priloga od dokumenata, Aleksinih fotografija, kazivanja njegovih saboraca, razne zapise o njemu, hronologiju njegovog života i kratak opis ustanova, udruženja, kulturno-umetničkih i sportskih društava koje nose Aleksino ime što nam potvrđuje da Aleksa nije zaboravljen u užičkom kraju.

Na nas čak iz 1941. Aleksa i njegovi saborci su presudno uticali da se opredelimo za njihov put nade. Posle rata bili smo goli, bos i gladni ali smo gajili nadu u bolji život. Gradili smo gradove i puteve za svoju budućnost ali smo kroz te napore izgrađivali i sebe kroz obrazovanje pa smo na određen način ostvarili svoje snove. Danas u trenucima malodušnosti i beznađa trebalo bi da nam se pojavi neki novi Aleksa Dejović da omladini ukaže put koji otvara nadu u bolje sutra i da smelo kaže ovuda treba krenuti i trgnuti se iz beznađa. Aleksa nam i danas može poslužiti za primer kako se treba boriti protiv savremenih okupatora naših života.

GRADITELJSKA PRAVILA U KNEŽEVINI SRBIJI*

Branislav Krstić, *Modernizacija Srbije graditeljskim zakonima od 1837. do 1903*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2016, 306 str.

Branislav Krstić (Sarajevo, 1922) je arhitekta i urbanista. Godine 1961. bio je na specijalizaciji iz urbanizma u Parizu. Od tada se više decenija bavio teorijski i praktično pitanjima urbanizma i prostornog uređenja. Jedan je od osnivača

i rukovodilaca Komisije za urbanizam prostorno uređenje SFRJ. Na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu predavao je 31 godinu prostorno uređenje i zakonodavstvo urbanizma u redovnoj i poslediplomskoj nastavi, kao i u Zagrebu, Sarajevu i Splitu. Bio je član Komiteta svetske baštine UNESCO. U najširim krugovima najpoznatiji je po svom pregalaštvu u oblasti urbanizma i prostornog uređenja, ali i kao stručnjak za složene odnose između Srba i Albanaca na Kosovu (objavio je knjigu *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*, 1994, *Kosovo Facing the Court of History*, New York, 2004).

Rukopis koji imam čast da recenziram spada u oblast prostornog uređenja i zakonodavstva urbanizma u kojoj je Krstić dao posebne doprinose bez kojih nije moguće ozbiljnije bavljenje ovom problematikom koda nas. Spisateljski opus Branislava Krstića iz ove oblasti izuzetno je bogat; u drugim zemljama te poslove rade ekipe stručnjaka u odgovarajućim stručnim institucijama, kakvih kod nas nije bilo te se ovaj posao radio uglavnom zahvaljujući entuzijazmu i posebnoj vokaciji pojedinaca.

Krstić je tokom više decenija istraživao pravila o gradnji grada u Evropi. Kada je nakon iscrpnih istraživanja u Veneciji, Padovi, Nemačkoj, Rusiji i drugde) u Statutu Dubrovnika iz 1272. godine otkrio da peta knjiga sadrži pravila o gradnji grada i utvrdio da su to najstarija pisana pravila o gradnji grada u Evropi, odlučio je da istraži početke i razvoj graditeljskih pravila na prostoru Srbije i bivše Jugoslavije. Kao rezultat tih istraživanja Krstić je, s jedne strane, objavio brojne radove o problemima urbanizma i prostornog uređenja: *Urbanistički program i plan grada Visoko* (1966), *Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije* (1969), *Čovjek i prostor, pristup prostornom uređenju*

* Recenzija rukopisa Branislava Krstića, *Modernizacija Srbije graditeljskim zakonima od 1837. do 1903*. U ovde objavljenom tekstu izvršene su neophodne modifikacije u skladu s okolnošću da je rukopis u međuvremenu štampan kao knjiga u izdanju Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2016, 306 str.

(1982), *Spomenička baština svjedočanstvo prošlosti i budućnosti, tematska enciklopedija* (2010). S druge strane, ovaj vredni istraživač i zaljubljenik u svoj poziv objavio je i niz radova iz oblasti zakonodavstva urbanizma. Prvo je u koautorstvu sa Dušanom Pajovićem objavio knjigu *Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, prostornog uređenja, baštine, čovekove sredine* (1987) i *Zakonodavstvo arhitektonske baštine 1272-1990*. (2006). Ohra-bren uspehom i lepim prijemom ovih knjiga u stručnoj i široj javnosti, Krstić je sada pripremio rukopis nove knjige „Modernizacija Srbije graditeljskim zakonima od 1837. do 1903.“

Rukopis sadrži dva dela. U prvo, kratkom uvodnom delu (str. 9-16) autor piše o značaju zakona Kneževine i Kraljevine Srbije iz graditeljstva. On objašnjava zašto i kako se u upustio u mukotran posao sakupljanja starih graditeljskih zakona kao važnoj pretpostavci za razumevanje života i razvoja tadašnje srpske država. Naime, on smatra da su „stari graditeljski zakoni značajan izvor saznanja o razvoju Kneževine i Kraljevine Srbije“. (str. 9). Pored zakona on je sakupio i relevantne uredbe, ukaze i rešenja „po struci građevinskoj“, s namerom da se objave na jednom mestu, te „da bi se dobio pregled šta su nadležne vlasti, projektanti i graditelji bili obavezni da primenjuju u graditeljstvu Srbije. Sabrani na jednom mestu posredno su pokazali kakvu su državu nameravali da stvore knez Miloš i ondašnje vođstvo zemlje. Namera je, dakle, podignuta na viši stepen: da se sagleda na kakvim je stubovima (zakonima) zasnivana mala država, svojevrsna, jer je podizana na dva seljačka ustanka, oba u spornim okolnostima.“ (str. 11).

Ovako visoko postavljen cilj svog istraživanja autor je nastojao da ostvari brižljivim prikupljanjem pravnih akata (zakona, uredbi, ukaza, rešenja) koji su

u „mirnodopskoj državi osnovno oruđe razvoja države“, posebno u oblasti građevinarstva i urbanizma. Kroz prikaz tih akata autor je pokazao da je Srbija za pola veka uspela da pređe put od raštrkanih sela do gradnje grada Beograda. Idući putem bez iskustva i malim brojem stručnjaka zakonodavni razvoj se izdvojio od ustavnih borbi oko „vlastodržačke vlasti“, opredelio se za „narodnu“ Srbiju i, u osnovi, prihvatio zakonodavno iskustvo Austro-Ugarske monarhije. (str. 12)

Budući da je konstruktivni sled graditeljskih zakona i uredbi u Srbiji tekao u senci borbi dve dinastije Karađorđevića i Obrenovića, autor je posebnu pažnju posvetio srpskim ustavima (1835, 1838, 1869, 1888. i 1901), koji su određivali pravac i okvire za donošenje i izvršavanje graditeljskih zakona. Tekst svog kratkog uvoda autor završava sa napomenom o prvim koracima Srbije „od seljačke ka urbanoj državi“ i zaključuje da se „država Srbija u svom razvoju nalazila između prošlosti koju je manjina nastojala da prevaziđe i budućnosti koju seljačka većina nije mogla da dostigne.“ (str. 16).

U drugom delu rukopisa (str. 17-307), autor je prikupio i hronološki poredao i objavio 46 zakona, ukaza, rešenja i pravilnika iz relativno bogate zakonodavne prakse Kneževine i Kraljevine Srbije (20 zakona, 12 ukaza i uredbi, 11 rešenja i 3 pravilnika). On je svesno izbegao da daje bilo kakve komentare ovih normativnih akata, smatrajući da to nije neophodno, jer „jasne rečenice zakona same sebe objašnjavaju“. (str. 12).

Iako rukopis zaslužuje visoku ocenu, ipak mu se mogu uputiti i određene primedbe. Uvodni tekst autora je napisan lapidarno i pregnantno. Nažalost, on je ostao tek na nivou skice. Budući da uz tekst objavljenih normativnih akata nisu išle nikakve napomene, bilo je neophodno bar u uvodu naznačiti kontekst u kojem su ti akti nastajali, ko i kako

ih je donosio i sl. Deo uvodnog teksta posvećen „Osvrtu na ustave“ ostao je na nivou opštih mesta i nije u funkciji teme i predmeta autorovih istraživanja. U celini posmatrano, tekst uvodnika deluje nedovršeno, jer je izostala celovitija sinteza obimne građe i rezultata istraživanja.

U cilju otklanjanja ovih slabosti predlažem autoru da uloži dodatni napor i da sadržajan tekst uvodnih napomena razvije u malu uvodnu studiju ili vodič za brižljivo prikupljene normativne akte koji slede u drugom delu rukopisa. Pored toga, bilo bi dobro da se u drugom delu rukopisa, uz svaki objavljeni normativni akt, u fusnoti daju osnovni podaci o tom aktu (ko ga je napisao, kada je donet, gde je objavljen, razlozi i ciljevi donošenja i sl.). Razume se, ove kritičke napomene ne umanjuju stručnu, društvenu i edukativnu vrednost ovog rukopisa. Naprotiv, njegovi kvaliteti, o kojima je bilo govora visoko rangiraju ovo delo koje će popuniti prazninu u našoj literaturi o prostornom uređenju i zakonodavstvu urbanizma.

Na osnovu Krstičeve hrestomati- je graditeljskih zakona u Srbiji možemo da sudimo znatno potpunije o tadašnjem vremenu, jer stari graditeljski zakoni bacaju jasniju i celovitiju sliku

na razvoj Kneževine i Kraljevine Srbije. Pregledavajući Krstičev rukopis, posebno zakonske tekstove koje je sakupio, zapažamo ne samo važne doprinose pojedinih srpskih vladara i njihovih zakonopisaca, nego i njihove iluzije i zablude. Oni koji pažljivo budu čitali ovu hrestomatiju, mogu bolje razumeti ne samo puteve nego i bespuća graditeljstva i urbanizma u Srbiji.

Knjiga „Modernizacija Srbije graditeljskim zakonima od 1837. do 1903“ koju je priredio Branislav Krstić, važan je izvor na osnovu koga se, kroz prizmu sakupljenih starih graditeljskih zakona, može uspešnije izučavati i razumeti razvoj moderne srpske države. Ona nudi dokumentovanu sliku o ovom važnom, ali nedovoljno istraženom problemu.

Autor je pokazao da je Srbija tokom pola veka prešla put od rastrkanih sela do gradnje grada Beograda. Idući putem bez iskustva i s malim brojem stručnjaka, zakonodavni razvoj se izdvojio od ustavnih borbi oko „vladalačke vlasti“, opredelio se za „narodnu“ Srbiju i, u osnovi, prihvatio zakonodavno iskustvo Austrougarske monarhije. Ovom knjigom kompletiran je opus Branislava Krstića posvećen urbanizmu i prostornom planiranju na području bivše Jugoslavije proteklih vekova.

SPOLJNOPOLITIČKE
NADLEŽNOSTI AMERIČKOG
ŠEFA DRŽAVE*

Vladimir Mikić, *Američki predsednik kao šef diplomatije i vrhovni zapovednik*, Službeni glasnik i Dosije studio, Beograd, 2017, 347 str.

Pre deset godina sam kao urednik Pravne biblioteke Službenog glasnika koncipirao ediciju Ustav i ustavni koncepti u kojoj se objavljuju rukopisi eminentnih autora, koji su napisali značajna dela iz ove oblasti. U toj ediciji su objavljene knjige: Lidija Basta Flajner,

Politika u granicama prava, Đuzepe de Vergotini, *Uporedno ustavno pravo*, Dragoljub Popović, *Postanak evropskog prava ljudskih prava*, Ciril Ribičić, *Ljudska prava i ustavna demokratija*, Bosa Nenadić, *O jemstvima nezavisnosti ustavnih sudova*, Violeta Beširović, *Uporedno ustavno pravo*. Njima se sada pridružuje i Vladimir Mikić svojom knjigom *Američki predsednik kao šef diplomatije i vrhovni zapovednik*.

Vladimir Mikić (Beograd, 1982) diplomirao je (2005) i doktorirao (2014) na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Master studije završio je na Evropskom univerzitetskom centru Pravnog fakulteta Univerziteta „Nansi 2“ (2007). Radio je kao saradnik u beogradskom predstavništvu francuske advokatske kancelarije „Gide Loyrette Nouel“. Od juna 2010. godine angažovan je kao stručni saradnik u Sektoru za studije i nauku Univerziteta u Beogradu na poslovima priznavanja visokoškolskih isprava stečenih u inostranstvu. Govori i piše engleski i francuski jezik.

Mikić je još u toku studija ispoljio talenat za naučno-istraživački i spisateljski rad. Od ranih studentskih dana bavio se uspešno pisanjem. U svojim prvim radovima obrađivao je pitanja iz oblasti ustavnog i međunarodnog javnog prava. Rezultati koje je ostvario sa svojim radovima na stručnim seminarima i međunarodnim konferencijama ohrabрили su ga da upiše doktorske studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na smeru Ustavno pravo i politički sistem.

Na tim studijima, pod mentorstvom prof. Olivera Vučić otpočeo je rad na doktorskoj disertaciji, pod naslovom „Spoljnopolitičke nadležnosti američkog šefa države u neredovnim okolnostima“. Taj rad je okončao odbranom disertacije 2014. godine. Sadržaj i način izrade ove doktorska disertacija ukazali su da

* Autorizovano izlaganje na predavanju knjige Vladimira Mikića, *Američki predsednik kao šef diplomatije i vrhovni zapovednik*, koje je održano u Knjižari – galeriji Službenog glasnika, u Beogradu 15. maj 2015. godine.

je njen autor, Vladimir Mikić, talentovan, svestran i široko obrazovan pravnik i intelektualac, koji je uspeo da savlada ovako složenu i zahtevnu temu. To nije ostalo nezapaženo i on je oktobra 2016. godine dobio Nagradu Fondacije „Miodrag Jovićić“ za najbolji doktorski rad iz oblasti ustavnog prava i političkog sistema odbranjen u 2015/16. godini.

U obrazloženju ove odluke se navodi: „Doktorska disertacija dr Vladimira Mikića obrađuje značajnu i aktuelnu temu ustavnog prava i političkog sistema po mnogo čemu najznačajnije države današnje međunarodne zajednice. Način izrade disertacije ukazuje da je dr Mikić svestran i široko obrazovan pravnik i intelektualac, a dodatno imponuje činjenica da je sa svega 32 godine života uspeo da se izbori za ovako složenu temu i odbrani je sa izuzetnim uspehom. Disertacija dr Mikića odlikuje se istančanim analitičkim duhom kao i jasnom i preglednom sistematikom i metodologijom, što, po mnogim svojim odlikama podseća na stvaralaštvo akademika Miodraga Jovićića. Disertacija je sveobuhvatna ali istovremeno pregledna i čitka, pisana jasnim i preciznim jezikom, kojim se i najsloženija pitanja obrazlažu sa zavidnom lakoćom. Rezultati istraživanja dati u zaključku disertacije predstavljaju, po mišljenju svih članova komisije pred kojom je rad branjen, a i po stavu pisaca ovoga predloga za nagradu, nesumnjiv doprinos našoj pravnoj nauci u oblasti ustavnog prava i uporednog izučavanja političkih sistema.“

Postupajući u skladu sa primedbama i sugestijama Komisije za ocenu i odbranu disertacije, Vladimir Mikić je do radio tekst svoje disertacije i pripremio knjigu za štampu. Knjiga je obima 347 strana, od čega osnovni tekst čini 336 strana, a ostalih 20 strana sadrži popis korišćene literature i imenski registar. Popis literature sadrži 142 bibliografske jedinice i 1285 fusnota. Prilikom pisanja

ove studije autor je koristio pretežno inostranu naučnu i stručnu literaturu (na engleskom i francuskom jeziku), uključujući: knjige, biografske studije, poglavlja u knjigama, zbornike radova, članke iz naučnih časopisa), ali i važeće pravne propise, sudsku praksu i izvore dostupne na internetu.

Predmet studije se odnosi na pitanje ovlašćenja koja ima predsednik Sjedinjenih Američkih Država na planu spoljne politike tokom trajanja neredovnih okolnosti. Ova ovlašćenja utvrđena su važećim ustavnim (Ustav Sjedinjenih Američkih Država iz 1787. godine) i podustavnim propisima (zakonima i rezolucijama američkog Kongresa), a razvijana su istorijskom praksom funkcionisanja ove ustavne institucije Sjedinjenih Država. Činjenicu da se ova tematika ne može pravilno naučno obraditi bez konsultovanja normi javnopravnog poretka Sjedinjenih Država autor je uvažio konsultovanjem referentnih normativnih okvira koje pruža međunarodno javno pravo, kao i analizom koja delom sadrži i politikološke crte.

Struktura knjige obuhvata deset poglavlja sa uvodnim i zaključnim razmatranjima. U poglavljima su obrađena sledeća pitanja: 1) Ustavni položaj predsednika SAD, 2) Podela vlasti u američkom ustavnom poretku, 3) Vršenje spoljnopolitičkih nadležnosti u američkom ustavnom sistemu, 4) Prenos spoljnopolitičkih ovlašćenja Kongresa na izvršnu vlast, 5) Odnos ustavnih ovlašćenja američkog predsednika i međunarodnog javnog prava, 6) Neredovne okolnosti i spoljna politika kao ustavne kategorije, 7) Instituti kojima se sprečava zloupotreba ovlašćenja predsednika, 8) Zakonodavna kontrola spoljnih ovlašćenja, 9) Vanustavna ograničenja spoljnih ovlašćenja predsednika i 10) Ispitivanje postojanja tendencije širenja spoljnopolitičkih ovlašćenja predsednika tokom rata.

Recenzenti su pozitivno ocenili rukopis i zaključili da je reč o samostalnom i originalnom naučnom radu koji ima za cilj da pruži doprinos razumevanju složenog koncepta odnosa između zakonodavne i izvršne vlasti u demokratskom ustavnom poretku tokom trajanja okolnosti koje načelno odlikuje pretnja od narušavanja ravnoteže između ustavnih institucija, te time i održivosti koncepta ustavnosti i vladavine prava.

Prof. Teokarović je posebno naglasio da je „u studiji dr Vladimira Mikića ponuđen niz argumenata koji služe tome da ospore gledište po kojem je američki ustavni okvir za uređenje neredovnih (ratnih i kriznih) spoljnih nadležnosti vremenom postao pravilo bez sankcije (*lex imperfecta*), čijim se zaobilaženjem redovno koriste predsednici i njihove administracije. Mikić zaključuje da promovisanjem metoda za obezbeđivanje efikasnog postupanja izvršne vlasti, kao njene važne karakteristike i nužnog preduslova za blagovremeno i adekvatno upravljanje ratnim ovlašćenjima, nisu osporeni važenje i zaštita najviših vrednosti ustavnog poretka Sjedinjenih

Država – demokratske odgovornosti, ustavnosti i vladavine prava.“

Imajući u vidu rezultate koje je Vladimir Mikić ostvario u svojoj studiji, kao pozitivne ocene koje su o njoj izrekli Komisija za ocenu i odbranu disertacije, Žiri za dodelu Nagrade Fondacije „Miodrag Jovičić“ i recenzenti rukopisa – ja sam kao urednik Pravne biblioteke Službenog glasnika, odlučio da u Ediciji Ustav i ustavni koncept objavim knjigu Vladimira Mikića.

Nedavno je ta knjiga u izdanju Službenog glasnika i Dosije studija izašla iz štampe pod naslovom *Američki predsednik kao šef diplomatije i vrhovni zapovednik*. Ona je lepo prihvaćena u stručnoj javnosti kao ozbiljna i originalna studija posvećena jednom značajnom pitanju u uporednom ustavnom pravu. Reč je o pitanju koje je do sada bila nepravedno zapostavljeno u našoj naučnoj literaturi. Mikićeva knjiga je važan doprinos teoriji ustavnog prava, kao i uporedno-političkim studijama koje se bave položajem i moći šefova država u spoljnoj politici. Njome se popunjava praznina u našoj ustavnopravnoj literaturi u kojoj je veoma malo sličnih radova.

Vladimir Marković

EKSTREMNA DESNICA U SVETU I SRBIJI

Marija Đorić: *Ekstremna desnica, Međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Udruženje „Nauka i društvo Srbije“, Beograd, 2014, 353 str.

Godine 2014. u izdanju beogradskog Udruženja „Nauka i društvo Srbije“ objavljena je analitičko-istraživačka studija dr Marije Đorić: *Ekstremna desnica, Međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma* (353 stranice, tiraž 200 primjeraka). Ovaj njen sadržajan i zanimljiv rad nastao je u okviru naučno-istraživačkog projekta „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu“ koji se realizuje na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Doc. dr Marija Đorić spada u mlađu generaciju istraživača koja je stasala na

Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Na istom fakultetu je diplomirala, završila master studije (Političko nasilje i država), specijalističke studije (Terorizam i organizovani kriminal) i doktorske studije, odbranivši doktorsku disertaciju na temu „Ideološki motivisan ekstremizam kao generator političkog nasilja“.

Predmet ove knjige je izučavanje desničarskog političkog ekstremizma kao specifičnog društvenog i političkog fenomena u određenom društvu ili državi. Težište istraživanja je na međunarodnim aspektima desničarskog ekstremizma, a posebno su obrađena pitanja: pojam, ideološke osnove, oblici i akteri savremenog desničarskog ekstremizma.

Knjiga je podeljena na sedam poglavlja i zaključak. Prvih pet poglavlja knjige predstavljaju teorijsko-propedevtičku analizu u kojoj autorka precizira termine i pojmove ekstremizma, desnice, nasilja i desničarskog ekstremizma. U prvom poglavlju razmatra se pojam ekstremizma uopšte, a najpre i najviše u politici i ideologiji. Autorka je sistematizovala u nauci već poznata kontroverze u definisanju ekstremizma. Inače, dobro je poznato da je ovaj izraz postao sinonim za nešto krajnje negativno, ali se, istovremeno, on široko i često zloupotrebljava u političko-propagandne svrhe. S tim u vezi, autorka se poziva na studiju Žarka Trebješanina „Psihologija političkog ekstremizma“ („Hereticus“, broj 2, za 2007.).

U svom istraživanju autorka polazi od teze da se svaki ekstremizam u politici bazira na predrasudama, stereotipnom, „crno-belom“ razmišljanju. A predrasude je teško iskoreniti, i zato su one duboko zašle u sve pore društva. Stereotipi su (uglavnom) vid dogmatske socijalne percepcije. Desničarski ekstremizam je direktno povezan i sa iracionalizmom, jer se poziva na emocije, dogmatska razmišljanja, stereotipne

predstave i predrasude, te je kao takav pogodan za političku manipulaciju i demagogiju svake vrste.

Drugo poglavlje knjige autorka je posvetila klasifikaciji raznih pojavnih oblika ekstremizma na osnovu relevantnih kriterijuma. Ona ističe da se po kriterijumu nasilnosti ekstremizam deli na nasilni i nenasilni. Potom se nasilni ekstremizam može podeliti na podgrupe: separatističko-nacionalni, ideološki i religijski. Premda, naravno, sve navedene vrste ekstremizma mogu biti i nenasilne, i fizički i verbalno.

U trećem poglavlju autorka se bavi pojmovnim određenjem desnice. Analizirala je problematičnu podelu ideologija na levičarske i desničarske u okviru čega su podrobno analizirani argumenti za i protiv navedene podela. Ona smatra da su generalne karakteristike desnice: elitistički koncept društva, tradicionalizam, organistički koncept društva, izražita hijerarhija, porodične vrednosti, značaj institucija, antropološki pesimizam, privatna svojina i religioznost. Razume se, sve klasifikacije ekstremne desnice su uslovne. Taj politički fenomen je varijabilnog karaktera, te i njega uvek treba sagledavati u određenom vremenu i prostoru.

Autorka posebno pominje klasifikaciju Anđelka Miloradovića, koji u svojoj knjizi *Nova desnica* (Zagreb, 1990.) izdvaja dve vrste desnice: konzervativnu i nacističko-fašističku, tj. desno-ekstremističku. Konzervativna desnica se, dalje, deli na tradicionalnu, građansku i moderno-konzervativnu. Od naših istraživača, Neven Cvetičanin u svojoj knjizi *Epoha s one strane leveice i desnice* (Beograd, 2008.) klasifikuje političku desnicu na sledeći način: (1) legitimistički klasični konzervativizam, (2) borbena primordijalna i ultrakonzervativna desnica, i (3) liberalna tržišna desnica. Na osnovu vremena pojavljivanja, desnica se deli na staru i novu.

Autorka se potrudila da precizira pojam nove desnice: „ono što se može nazvati bitnim obeležjem nove desnice jeste činjenica da se, za razliku od stare, opredelila za polje kulture, nasuprot polju politike. Dok je stara desnica pleđirala da dominira svetom (politike), ne libeći se da koristi silu, nova desnica se distancira od nasilja; stoga, za polje svoje borbe, bira – kulturu.... za razliku od nekih starih ekstremističkih formi (nacizam i fašizam), nema ambicije za masovnim pokretom“.

U četvrtom poglavlju precizno je obrađen pojam nasilja. Obrađene su teorije i vrste nasilja. Posebno je osvetljen odnos nasilja prema srodnim fenomenima kao što su autoritet, agresija, sila, moć i vlast, kao i odnos nasilja i nenasilja.

U petom poglavlju autorka je naročito usmerila pažnju na pojam i definicije desničarskog ekstremizma (str. 123–166). Ponudila je pregled postojećih akademskih i administrativnih definicija. „Vremenski gledano, prvi najizrazitiji oblici desnog ekstremizma ispoljavaju se u fašizmu i nacizmu, mada se pre njih rađa (američki) Kju kluks klan, koji je bio zasnovan na rasnoj segregaciji i hrišćanskom fundamentalizmu.“ Prema mišljenju autorke, ekstremnoj desnici je bilo svojstveno to da se bavi kvazinaukom, tj. iskrivljavanjem istine, zarad neke svoje „istine“, kako bi opravdala nasilje koje je činila.

Glavni elementi koji su, redovno, inkorporirani u pojam desničarskog ekstremizma jesu: hipernacionalizam, etnocentrizam – tj. okrenutost nacije (države) samoj sebi, antikomunizam, antilevičarstvo, antiliberalizam, antiparlamentarizam, antipluralizam, potreba za jakim političkim liderom, antiamerikanizam, kulturni pesimizam, homofobičnost, rasizam, ksenofobija. To je ujedno suština ekstremne desnice u teoriji i praksi.

Autorka ističe da „teror, za razliku od terorizma, predstavlja nasilje neke vlasti protiv stanovništva (dok je terorizam nasilje uvek usmereno protiv neke ili nečije vlasti... Najizrazitiji oblik terora bio je, svakako, u nacističkoj Nemačkoj, koji je podrazumevao hapšenja Jevreja, Roma, homoseksualaca i ostalih nearijevaca i njihovo mučenje, ubijanje i odvođenje na prinudni rad.“ (str. 160). Nemačkom teroru bile su izložene i razne manjinske grupe. Primera radi, u periodu od 1933. do 1945. godine između 10 i 15 hiljada homoseksualaca završilo je u koncentracionim logorima, od kojih su mnogi pobijeni.

Nije, međutim, bilo mnogo bolje ni drugim *fašističkim* državama toga vremena. U knjizi se, na primer, navodi da je samo u periodu od 1939. do 1945. godine u Frankovoj Španiji pobijeno 192.648 ljudi, dok je neposredno po završetku građanskog rata u zatvorima bilo 280.000 političkih zatvorenika. Pri tome treba imati u vidu da se sve ovo dešavalo tek nakon Španskog građanskog rata (1936–1939. godine), dakle posle aprila 1939.

U okviru šestog poglavlja, koje se bavi „ideološkim osnovama desničarskog ekstremizma“, autorka je prikazala bitna obeležja konzervativizma, fašizma, rasizma, nacionalizma i religijskog fundamentalizma kao ideoloških osnova desničarskog ekstremizma.

U poslednjem, sedmom poglavlju autorka opisuje i razjašnjava „najznačajnije oblike i aktere savremenog desničarskog terorizma“. Prvo, opširno, govori o huliganizmu kao „važnom“ obliku današnjeg desničarskog ekstremizma. Prikazano je delovanje ovih grupa u Srbiji, na prostorima bivših jugoslovenskih republika i u zemljama Evropske unije.

U prikazu ekstremno desničarskih grupa i organizacija na teritoriji SAD-a, najpre se govori o Kju kluks klanu, kao

najstarijoj i najpoznatijoj organizaciji takve vrste. Ona je uspevala da „preživi“ od šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka sve do danas. Iz ideologije ove organizacije možemo lako uočiti „neprijatelje“ Klana, tj. žrtve njegovog nasilja. Najpre su to bili *crnci*, pogotovo kada su zakonima o rekonstrukciji dobili veća prava i postali *slobodni*. Potom su, sa povećanom imigracijom, to postali doseljenici, pre svega oni „obojeni“ iz Meksika i drugih država Latinske Amerike, da bi kasnije mete napada bili Jevreji, katolici i, na kraju, sami protestanti koji se nisu ponašali prema normama koje je Klan propisivao. Žrtve su, naravno, bili i komunisti-levičari.

Od drugih ekstremno desničarskih organizacija u SAD-u autorka knjige pominje: „Arijevska nacija“, „Američki front“, „Kreativni pokret“, „Miliciju Montane“, „Nacionalsocijalistički pokret“. Neke od ovih organizacija imaju i svoje „udarne“, paramilitarne-poluvojne formacije. Sve one otvoreno zagovaraju ostvarenje svojih ciljeva po svaku cenu; pa i silom. Verne svom antiglobalizmu, neke od ovih organizacija su demonstrirale protiv globalizma i nekih odluka vlade SAD-a. Mnogo je indikatora koji ukazuju da je u današnjoj Americi veoma razvijena ekstremna desnica i da je ona tamo mnogobrojnija i prisutnija nego igde u svetu.

U knjizi se, takođe prilično opširno, govori i o ekstremno-desničarskim grupama i organizacijama na teritoriji Evropske unije i to u Nemačkoj, Norveškoj, Velikoj Britaniji, Mađarskoj i Francuskoj, gde su i najzastupljenije. U ovim zemljama te grupacije posebno oštro i naglašeno negatorski istupaju i protiv multikulturalizma kao antievropske ideje i ideologije. Pri tome treba da imamo u vidu da je u Evropi i u svetu tzv. nova ekstremna desnica – amorfna, heterogena pojava. U njoj se spajaju

kontradiktorni, pa i međusobno sasvim oprečni elementi. U novije vreme, svet-ska, a naročito evropska, 'nova desnica' posebno je okrenuta protiv „plime“ ilegalnih imigranata sa područja Srednjeg i Bliskog Istoka i iz Afrike. Poznato je da je, nakon okončanja Hladnog rata (1989), desnica, uključujući i *ekstremnu*, sve mnogobrojnija i da ima sve veći uticaj u čitavoj Evropi, posebno u postkomunističkim zemljama.

Poslednji odeljak knjige posvećen je ekstremno desničarskim grupama i organizacijama na teritoriji Srbije. Prema autorki, na teritoriji Srbije danas postoji veliki broj desničarskih organizacija, pokreta i grupa koje pripadaju tzv. civilnom sektoru. Neke od njih imaju samo ekstremističku retoriku bez praktičnih učinaka, druge, pak, koriste ekstremne metode u realizaciji svojih političkih i društvenih ciljeva. Međutim, ima i onih aktera koji, iako naginju desničarskoj ideološkoj opciji, ne mogu biti svrstani u ekstremističku grupaciju. Iako u savremenom srpskom društvu postoji mnoštvo desničarskih organizacija, autorka se odlučila za predstavljanje nekoliko najznačajnijih, koje su ekstremističke ili naginju ekstremizmu. To su „Nacionalni stroj“, neonacistička organizacija koja je nastala 2004. godine, pod vođstvom Gorana Davidovića, poznatijeg pod nadimkom Firer. Zbog izazivanja rasne i nacionalne mržnje i netrpeljivosti, Ustavni sud Republike Srbije je zabranio ovu organizaciju 2. juna 2011. godine. Nakon zabrane, veb-sajt „Nacionalnog stroja“ je ugašen, ali je organizacija nastavila sa propagandnim aktivnostima putem sajta „sestrinske“ organizacije „Stromfront“, koja egzistira i na međunarodnom nivou.

Analizirajući Program i Statut „Nacionalnog stroja“, ali i prateći aktivnosti iza kojih su se nalazili njeni članovi, autorka je zaključila da je ova organizacija izgrađena na temeljima nemačkog

neonacizma i rasizma, koji su prilagođeni srpskom kulturološkom podneblju. Zapravo, reč je o konglomeratu nespojivih, „iracionalnih ideja“. U pitanju je tipična rasistička organizacija koja glorifikuje belu rasu, smatrajući je superiornom u odnosu na druge, „inferiorne“ rase. Kada je reč o naciji, favorizuje se srpska nacija, što je nespojivo sa klasičnim nacizmom. „Nacionalni stroj“ svoje propagandne aktivnosti ostvaruje na načine koji su svojstveni svim ostalim ekstremno desničarskim organizacijama u svetu: putem pamfleta, ideoloških knjiga, brošura, domaćih i stranih nacističkih magazina, interneta i održavanjem tajnih sastanaka. On se zalaže za unitarnu državu, u kojoj su osnovni principi: „nacionalna sloboda, socijalna pravda i rasno biološka zaštita naroda“. Već na osnovu ovih osnovnih principa vidimo da je ideološki karakter ove organizacije – nacifašizam. Goran Davidović je posle incidenta na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (9. novembra 2006. godine „strojevci“ su fizički napali neke od učesnika antifašističke tribine) napisao i objavio knjigu pod nazivom *Slučaj Nacionalni stroj*, čiji se odlomci mogu naći na internetu u elektronskoj formi.

Pored „Nacionalnog stroja“, autorka je kao ekstremno desničarske organizacije obradila i „Srbsku akciju“, „Otačastveni pokret Obraz“, „Srpski narodni pokret 1389“ i „Srpski narodni pokret Naši“. Zajedničko ovim organizacijama je to da se one samoodređuju kao „udružena borbena delatnost i zajedničko pregnuće“ koje ima za cilj buđenje srpskog naroda iz postojeće letargije, učmalosti i bivstvovanja u lažnom miru. U svojim programima i delovanju ove organizacije kritikuju neoliberalni poredak, koji favorizuje koncept individualizma. Nasuprot tome, oni kao alternativu predlažu „prirodno-organicistički koncept društva“ „monarhistički oblik vladavine“, vlast koja je patrimonijalnog karaktera; sa

naglašenom ulogom „domaćinskog poretka“. Uz sveprisutnu sabornost, slično ili istovetno staleškom ustrojstvu društva. Kao osnovni principi delovanja ističu se i veličaju: „bogoljublje i rodoljublje“, „srpska Srbija“, „domaćinski poredak“, „ostvarivanje srpskih nacionalnih interesa“, „borba protiv globalnih tendencija u politici, kulturi i ekonomiji“, „antisemitizam“.

U zaključku autorka konstatuje da desničarski ekstremizam predstavlja jednu od najvećih bezbednosnih opasnosti savremenog doba. Mislim da je to malo preuveličano, pogotovo imajući u vidu rastuću pošast islamskog „fundamentalističkog“ terorizma.

Sumirajući svoja višegodišnja istraživanja, autorka podvlači da se desničarski ekstremizam javlja pretežno u vreme velikih socijalnih previranja i društvenih kriza. U tako turbulentnim vremenima ljudi često usled očaja pristupaju ekstremističkim pokretima, organizacijama i grupama, jer oni nude „laka rešenja u teškim vremenima“. Primamljivost ovih ideološki ekstremnih varijeteta leži i u tome što se oni koriste nasiljem, koje, iako destruktivno, „daje brze rezultate“.

Kad je reč o ekstremnoj desnici u Srbiji, autorka zaključuje da se ona razvila pod okriljem građanskih ratova 90-ih godina 20. veka na prostorima

bivše SFRJ, koji su osnažili nacionalističku ideologiju i retoriku, koja je do njih i dovela. Autorka je ukazala i na činjenica da su, naročito ovde, pripadnici radikalne desnice znatno brojniji, ekstremniji i agresivniji od članova i aktivista ekstremne leveice. Nažalost, nije u dovoljnoj meri istražila i objasnila ovu pojavu (kao što je slučaj i sa njenom knjigom o ekstremnoj levisi, koju je objavila 2016. godine).

U celini posmatrano, možemo se složiti sa pozitivnom ocenom koju su o ovoj knjizi izrekli njeni recenzenti. Prema mišljenju prof. Radoslava Ratkovića, ova monografija predstavlja „pravo osveženje za savremene političke nauke. Autorka je smelo i nepristrasno pristupila izučavanju ove nimalo lake teme, koristeći relevantne izvore istraživanja i pri tom praveći veoma studioznu komparativnu analizu ekstremne desnice, čime je upotpunila veliku prazninu u oblasti savremene politikologije“. Prof. Dragan Simeunović nalazi da ova knjiga predstavlja „originalno i vredno naučno delo, da je to delo nastalo samostalnim istraživačkim radom na veoma važnu i nedovoljno obrađivanu temu koju je iz više razloga teško istraživati“, i da „ovo delo ima ne samo veliku teorijsku, nego i svoju aplikativnu, kao i praktičnu vrednost“.

BIO-BIBLIOGRAFIJE

UDK 012 Павловић Б.
016:929 Павловић Б.
14:929 Павловић Б.

Dobriilo Aranitović
filozof i bibliograf, Šabac

BRANKO PAVLOVIĆ – BIO-BIBLIOGRAFIJA* ***Povodom 90-godišnjice rođenja filozofa (1928–2018)***

I. Biografija

Branko Pavlović je rođen 16. avgusta 1928. godine u selu Piromanu kod Obrenovca. Osnovnu školu završio je u rodnom mestu, gimnaziju u Obrenovcu, studije filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Po završetku studija jedno vreme je predavao filozofiju i matematiku u gimnaziji, od 1960. godine radio je na grupi za filozofiju na Filozofskom fakultetu prošavši sva zvanja od asistenta do redovnog profesora za antičku i savremenu filozofiju. Doktorsku disertaciju (*Istraživanje osnova nauka u savremenoj francuskoj filozofiji*) odbranio je 1968. godine. Od 1961. do 1970. bio je urednik časopisa „Savremene filozofske teme“, član uredništva časopisa „Gledišta“ od 1964. do 1971. godine, od 1981. do 1986. godine bio je upravnik Instituta za filozofiju pri Filozofskom fakultetu u Beogradu i rukovodilac projekta „Istorija filozofije u Srba“. Priredio je za štampu i napisao predgovor za knjigu Branislava Petronijevića *Istorija novije filozofije* (1982), napisao predgovore knjigama: Gaston Bašelar: *Racionalni materijalizam* (1966), Robert Openhajmer: *Nauka i zdrav razum* (1967), Žan Pijaže: *Strukturalizam* (1978), Platon: *Timaj* (1981), Platon *Gozba* (1983), pogovor Platonovim dijalozima *Meneksen. Fileb. Kritija* (1983). Jedan je od koautora udžbenika za četvrti razred gimnazije *Istorija filozofije* (1970) koji je doživeo više izdanja a preveden je na albanski i mađarski jezik. Radovi su mu prevedeni na makedonski, francuski i engleski jezik. Prevodio je dela i članke sa starogrčkog, francuskog i nemačkog jezika. Sa starogrčkog jezika (sa Albinom Vilharom) preveo je Platonovu *Državu* za koju je

* Zahvaljujem prof. dr Iliji Mariću na svesrdnoj pomoći prilikom izrade ove bibliografije. – D.A.

napisao pogovor i komentare a redigovao je i Vilharov prevod Platonovih *Zakona*. Posmrtno su mu objavljeni prevodi odlomaka iz prepiske između Hegela, Šelinga i Helderlina. Bavio se enciklopedistikom i leksikografijom. Izdavačko preduzeće „Plato“ iz Beograda od 1997. godine objavilo je njegova *Izabrana dela* u deset knjiga pod uredništvom Ilije Marića. Služio se raznim pseudonimima a najčešće pseudonimom dr Artur Polaček.

Branko Pavlović je preminuo 14. marta 1986. godine u Beogradu, a sahranjen je u rodnom selu.

II. Bibliografija

I. Posebna izdanja

1. I. *Филозофија и науката низ историјата*. II. *Филозофијата и уметноста*.

Превел Јонче Јосифовски. – Скопје, Култура, 1961; стр. 110; 15 см
Колекција: Популарна библиотека.

Едиција: Филозофија.

* Садржај: Увод. – I. *Филозофија и науката низ историјата*: 1. Општо разгледување на проблемот за односот помеѓу филозофијата и науката. II. *Стар век*: 1. Хеленската епоха на филозофијата и науката. 2. Александриската епоха на науката. 3. Филозофијата и религијата. – III. *Среден век*. – IV. *Нов век*: 1. Епохата на хуманизмот и ренесансот. 2. Природно-научната епоха. 3. Современата епоха. – II. *Филозофијата и уметноста*: 1. Основни разлики. 2. Филозофијата како уметност. 3. Уметност као филозофијата. 4. Реагирања.

2. *Веројатноста и животои*. Превел Јонче Јосифовски. – Скопје, Култура, 1963; стр. 86 + /2/; 15 см.

Колекција: Популарна библиотека.

Едиција: Филозофија.

* Садржај: Увод. – I. Случајот. – II. Каузалната и статистичката законитост, веројатноста. III. Филозофските принципи на теоријата на веројатноста. IV. Предвидувањето и прорекнувањето. V. Веројатноста и поведението.

3. *Istraživanje osnova nauka u savremenoj francuskoj filozofiji*. Doktorska disertacija. – Beograd, 1968.

Univerzitet u Beogradu.

Filozofski fakultet.

Umnoženo za odbranu.

4. *Историја филозофије. Уџбеник за четврти разред гимназије*. У редакцији др Вељка Кораћа. – Београд, Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1970; стр. 365 + /3/, 21 см

* Коаутори Бранко Павловић и Миладин Животић.

2. издање 1971.

3. издање 1972.

5. *Rasprava o filozofskim osnovama nauka*. – Beograd, Nolit, 1973; str. 299; 23 cm

Biblioteka Savremene filozofije Symposion.

Jugoslovenski autori.

* Sadržaj: Predgovor. – I. *Deo. Teorija nauke*: I. Biološko-pragmatička teorija nauke. II. Primer realističke teorije nauke. III. Dinamički racionalizam. IV. Geometrijsko-fizikalni „komodizam“. V. Konvencionalizam. VI. Primenjeni racionalizam. – II. *Deo. Nauka i zdrav razum*: VII. Hipoteza kontinuiteta. VIII. Hipoteza diskontinuiteta. – III. *Deo. Univerzalni determiniozam i naučno saznanje*: IX. Determinizam u pitanju. X. Jedna kritika filozofske ideje determinizma. XI. Principi determinizma kao principi nauke. XII. Klasični determinizam i teorija relativiteta. XIII. Statistički determinizam. XIV. Kriza determinizma u mikrofizi. – IV. *Deo. Osnove naučnog objašnjenja*: XV. Mesto fizike u istoriji saznanja kulture. XVI. Realističko-redukcionistička teorija naučnog objašnjenja. XVII. Indukcionističko-realistička teorija naučnog objašnjenja. XVIII. Redukcionizam i konstruktivizam. – V. *Deo. Dijalektika i nauke*: XIX. Istorijsko značenje dijalektike. XX. Načelo identiteta i Hegelova dijalektika. XXI. Dijalektika naučnog duha. XXII. Naučna dijalektika. XXIII. Marksistička dijalektika.

Tekst posvete: *Mojim preminulim roditeljima*.

6. *Filozofija prirode*. – Zagreb, Naprijed, 1978; str. 257 + /1/; 21 cm [Biblioteka] Enciklopedija filozofskih disciplina.

* Sadržaj: *Uvod*: 1. Poetska vizija prirode. 2. Nastanak fizike. 3. Glavne etape. 4. Prvi uvid u filozofiju prirode. – I. *Deo: Fizika u sistemu znanja*: 1. Triadna struktura znanja. 2. Tri fundamentalne teorijske znanosti. 3. *Philosophia prima* – *Philosophia secunda*. 4. Descartesovo „drvo saznanja“. 5. Diadna struktura znanja. 6. Ideja finaliteta. 7. Teorijska i praktična filozofija. 8. Praktični izumi. 9. Značenje praktičnog. 10. Ideja o „eksperimentalnoj filozofiji“. 11. Prirodna nauka i prirodna filozofija. – II. *Deo: Fizika i metafizika*: 1. Postavljanje problema. 2. Smisao izvornog rešenja. 3. Kantovo rešenje. 4. Spekulativna filozofija prirode. – III. *Deo: Fizika i matematika*: 1. Preliminarna razmatranja. 2. Izvorni obrazac kvalitativne fizike. 3. Pojam matematičke fizike. 4. Filozofija prirode bez matematike. – IV. *Deo: Pojam prirode*: 1. Pristup. 2. Metod vizuelizacije – slika sveta. 3. Metod konstrukcije – Delatnost. 4. Metod evolucije. – V. *Deo: Prostor i vreme*: 1. Newtonove definicije. 2. Apsolutno i relativno vreme. 3. Apsolutni i relativni prostor. 4. Apsolutni prostor kao sensorium Boga. 5. Leibnizova kritika Newtonove koncepcije. 6. Boškovićeva racionalna analiza prostora i vremena. 7. „Velika analogija“ prostora i vremena. 8. Događaj i vreme. 9. Biće prostora i vremena – Kantovo rešenje. 10. Gausova merenja. 10. Riemannova geometrija. 12. Einsteinovo rešenje. – VI. *Ideja materije*: 1. Idealizam i materijalizam. 2. Hyle – *Materia*. 3. Soma – *Corpus*. 4. Hyle kao počelo i uzrok oblikovanih stvari. 5. *Physis* i *Kosmos*. 6. Forma i *Materia*. 7. Materija i sila. 8. *Appetitus*. 9. *Elementa*. 10. Svetlost. 11. Dva lika elementarnih partikula. 12. Živi organizmi. – *Bibliografija*. – *Kazalo imena*.

7. *Dosokratska misao*. I. – Beograd, jun, 1973; str. 118; 30 cm.

* Skriptna.

8. *Dosokratska misao*. II. – Beograd, juni 1975; str. 119–290; 30 cm.
* Skripta.

9. *Историја филозофије за III разред усмереног образовања за струку делатности у области културе и јавног информисања и преводилачку и архивско-музејску струку*. – Београд, Завод за издавање уџбеника, 1983; стр. 260 + /2/; 21 cm

* Коаутор: Вељко Кораћ.

2. издање 1984.

3. издање 1986.

4. издање 1989.

5. издање 1991.

6. издање 1992.

7. издање 1994.

8. издање 1995.

9. издање 1996.

10. издање 1997.

11. издање 1998.

10. *Historia e filosofisë*. Për klasën IV të shkolleve të mesme. Botim 1. – Beograd, Enti teksteve dhe mjetve mësimore, 1996; str. 239; 21 cm

* Коаутор Вељко Кораћ.

11. *Ерос и дијалектика. Оледи из грчке философије*. Приредио Илија Марић. Поговор <написао> Слободан Жуњић. – Београд, Плато, 1997; стр. 332; 20 cm

Библиотека „На трагу“; 10.

* Садржај: Митологија као исходиште философије (6–51). – Сократова молитва Пану (53–65). – Платонова еротика (67–92). – Платонова критика уметности (93–110). – Тајне дијалога *Тимај* (111–165). – *Кришија* или приповест о Атлантиди (186–206). – Аристотелови приговори теорији идеја (207–273). – Дијалектика и реторика (275–295). – Разговор са професором Бранком Павловићем (297–315).

12. *Метафизика и егзистенција. Расправе из модерне философије*. Приредио Илија Марић. – Београд, Плато, 1997;

Библиотека На трагу; 13.

* Садржај: *Рационализам, метафизика, дијалектика*: I. Облици и значење европског рационализма (7–24). – II. Кантова критика метафизике (25–40). – III. Развој идеалистичке дијалектике од Канта до Хегела (41–54). – *Егзистенцијалистичка филозофија*: I. Порекло и развој егзистенцијалистичке филозофије (57–70). – II. Егзистенцијализам Жан-Пол Сартра (71–107). – III. Сартрова критика дијалектичког материјализма (109–123). – IV. Мисао Албера Камија (125–139). – *Башелар, Пијаже*: I. Гастон Башелар (143–188). – II. Структурализам Жана Пијажеа (189–196). – *Уместо поговора*: „Крај или остварење филозофије“ (197–203). – *Реч приређивача*.

– *Виговија* [Арџура Полачека] (111–266): Време игре. – Дискусија. – Како су Атињани мењали закон. – *De violenti tractatus brevis* – Историја и меморија. – Басна о пчелама. – Чему служе речи? – Да ли је ојкономија с оне стране добра и зла? Имају ли сви народи филозофију? – Двадесет и једно питање о народу. Разговор о једнакости, слободи и... – Проблем теодицеје. – О природној изванредности. – *Ethos* је народу судбина? – Облици беде. – Раскош на сиротињски начин. – Ствар стила. – Смисао дијалога. – Живот и мисао (или *Peri Hermenias* на начин дијалога). – *Догашак. Varia*: Аристотелова физика (267–272). – Волтер (273–285). – Југословенска филозофска мисао (286–291). – Лисјен Голдман (1913–1970). – Мит као песма и знање. Прологомена за тему Орфеј или грчка филозофија (295–302). – *Уместо његовог*: (Не)видљиво позорје мудрости (303–308). – *Напомена приређивача* (309–313).

18. *Мислилац на атори*. Приредио Илија Марић. – Београд, Плато, 2000; стр. 465 + /1/; 20 см.

Библиотека „На трагу“; 41.

* Садржај: *Пролој*. Устав Врњачке филозофске академије. Година I, 1984 (стр. 7–8). – *Хуманизам и слобода*: Хуманизам као основа и као циљ (11–17). – Технизам и хуманизам (18–24). – Хлеб и слобода (25–31). – Идеје о заједници слободних (32–49). – Елита и начело једнакости у слободи (50–67). – Марксизам и догматизам (68–86). – *Дијалози*: Идејност у нуци и универзитетској настави (89–93). – О националним односима (94–99). – Оптужба и одбрана филозофије (100–155). – Самоуправљање и ефикасност рада и одлучивања (156–160). – Филм у друштвеним конфронтацијама (161–166). – Духовно сиромаштво и његови производи (167–173). – Како је социјализам данас могућ? (174–182). – Време метафизике (183–193). – Масовна култура и вредности (194–204). – Значење религије данас (205–218). – Шта Запад дугује Оријенту (219–232). – *Хроника филозофској живојш*: Прилика да марксисти изложе своје гледиште (235–239). – Југословенски филозофи у Дубровнику (240–243). – Филозофски разговори (244–249). – Корчула – град филозофије (250–252). – Страни и наши филозофи о разговорима на Корчули (253–257). – Филозофија у средњој школи (258–259). – Симпозијум „Маркс и савременост“ (260–265). – Шта је филозофско, а шта није? (266–269). – Друштвене науке – збир и остатак (270–279). – Разговори у Опатији (280–293). – Симпозијум „Ниче и марксизам“ (294–299). – *Рецензије и прикази*: Богдан Шешић, Увод у дијалектичку логику (303–307). – Албер Ками, Мит о Сизифу (308–312). – Берtrand Расел, Историја западне филозофије (313–318). – Зборник радова „Хуманизам и социјализам“ (319–330). – Лешек Колаковски, Филозофски есеји (331–337). – Фридрих Јодл, историја етике (338–345). – Praxis, филозофски двомјесечник (346–349). – Филозофија и марксизам (350–358). – Бранко Бошњак, Филозофија и кршћанство (359–367). – Афред Н. Вајтхед, Наука и модерни свет (368–369). – Рајт Милс, Бели оковратник (370–372). – Фредерик Коплстон, Историја филозофије (373–377). – Гастон Башлар, Нови научни дух (378–380). – Васил Татакис, Историја византијске филозофије (381–383). – Плотин и његово дело (384–388). – Чисти ниҳилизам (389–394). – Бранислав Петронијевић, Принципи метафизике I–II (395–396). – *Полемике*: Одговор

„Приказивача“ (399–400). – Зашто баш ја? (401–403). – Коментар о докрајчењу филозофије (404–410). – Пет похвала нашој филозофској радници С. Књажевој (411–418). – Стратег глобовог колца (419–426). – О скоројевићству у филозофији (427–442). – *Уместо поговора*: Систем као сопствени гробар (443–456). – *Илија Марић*: Белешка приређивача (457–461).

19. *Увод у савремену филозофију*. Приредио Илија Марић. – Београд, Плато, 2003; стр. 433; 24 см.

Библиотека Дидаскалос; 15.

* Садржај: *Шта је савремена филозофија?* (5–16). – *Кант и савремена филозофија* (17–38). – *Хегел и савремена филозофија* (39–120): Хегелове идеје у Русији. Плехановљево тумачење марксизма као дијалектичког материјализма. – *Курс егзистенцијалне филозофије* (121–173): Почети егзистенцијалне филозофије. Уводна расправа о методи. Кјеркегор. Кјеркегорова критика Хегеловог система. Кјеркегорова критике времена. Кјеркегоров став према хришћанству. – *Фридрих Ниче* (174–214). – *Хусерл и идеја феноменологије* (215–321): Први ступањ феноменолошког посматрања. Други ступањ феноменолошког посматрања. Трећи ступањ феноменолошког посматрања. – *Карл Јасперс* (322–334). – *Феноменолошка метода исцртавања* (335–347): Анализа VII параграфа Хајдегеровог дела *Sein und Zeit*. Анализа XII параграфа Хајдегеровог дела *Sein und Zeit*. – *Хајдегеров интерпретација Ничеа* (348–391): Европски ниҳилизам. Ниҳилизам вредности. – *Агорнова кришка Хајдегера и Јасперса* (392–404). – *Сартор: егзистенцијализам и марксизам* (405–430). – *Напомена приређивача* (431–433).

20. *Расправа о филозофским основама науке*. – Београд, Плато, 2006; стр. 239; 24 см

Библиотека Дидаскалос; 21.

* Садржај: Предговор. – Увод. – I. *Део. Теорија науке*: I. Бергсонова биолошко-прагматичка теорија науке. II. Битне карактеристике Мејерсонове реалистичке теорије науке. III. Брентанова динамичко-реалистичка теорија науке. IV. Геометријско-физикални „комодизам“ Анрија Поенкареа. V. Конвенционализам. VI. Примењени рационализам – Башларова теорија науке. – II. *Део. Наука и здрав разум*: VII. Хипотеза континуитета. VIII. Хипотеза дисконтинуитета. – III. *Део. Универзални детерминизам и научно сазнање*: IX. Карактеристике филозофског приступа проблему детерминизма. X. Башларова критика филозофске идеје детерминизма. XI. Принципи детерминизма као принципи науке. XII. Класични детерминизам и теорија релативитета. XIII. Статистички детерминизам. XIV. Криза детерминизма у микрофизици. – IV. *Део. Основе научног објашњења*: XV. Место физике у историји сазнајне културе. XVI. Мејерсонова реалистичко-редукционистичка теорија научног објашњења. XVII. Башларова индукционистичко-реалистичка теорија научног објашњења. XVIII. Редукционизам и конструктивизам. – V. *Део. Дијалектика и науке*: XIX. Дијалектички материјализам и филозофија. XX. Историјско значење дијалектике. XXI. Начело идентитета и Хегелова дијалектика. XXII. Бреншвигова дијалектика научног духа. XXIII. Башларова концепција научне дијалектике. XXIV. Марксистичка дијалектика. – *Закључци*. – *Библиографија*. – *Белешка о овом издању*.

21. *Филозофија науке*. Приредио Илија Марић. – Београд, Плато, 2007; стр. 460; 24 см.

Библиотека Дидаскалос; 8

* Садржај: *Филозофија и науке*: О месту филозофије у наукама (7–47). – Дијалектика и науке (48–62). – Марксистичка дијалектика и посебне науке (63–99). – *Појам филозофије науке*: Филозофија науке (103–115). – Поимање филозофије науке (116–145). – *Наука, реалитет, здрав разум*: Наука и реалност (149–179). – *Говори Роберта Ојенхајмера* (180–193). – *Настајак класичне теорије вероватноће* (195–325). – Филозофија науке у Француској (327–426). – Хуманизам и техницизам (427–458). – *Белешка приређивача* (459–460).

III. Studiije. Članci.

Prikazi. Razgovori

1956.

22. Запис читатеља Макарија. – *Јез*, Београд, 1956, 904 (27. 10).

* Прештампано у: *Видовија Артура Полачека*, стр.

1957.

23. Десет брошура из етике. Изд. „Рад“, 1957. – *Филозофски преглед*, Београд, 4/1957, 3, 134–139.

* Приказ.

24. Dr Bogdan Šešić: *Uvod u dijalektičku logiku*, Beograd, 1957. – *Filozofija*, Beograd, 1/1957, 2–3, 122–125.

* Prikaz.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 303–307.

1958.

25. Филозофска литература. – *Филозофски преглед*, Београд, 5/1958, 1, 54–65.

* Библиографски попис.

Прештампано у: *Видовија Артура Полачека*, стр. 19–31.

1961.

26. Egzistencijalizam Žan-Pol Sartra [Jean-Paul Satre's Existentialism]. – *Savremene filozofske teme*, Beograd, 1961, 2, 85–111.

* Садржај: Мисаони развој Жан-Пол Сартра. Сартрова концепција филозофије. Марксизам и егзистенцијализам. Метода и разматрања о методи. Биће-свест-феномен. Биће по себи и биће за себе. Структура бића за себе: а) Порекао ништавила. б) Стрепња, страх, слобода. с) Самообмана (La mauvaise foi). д) Тимпоралност. Биће за другог. Дијалектички ум. Критичке примедбе.

Прештампано у: *Метафизика и егзистенција*, стр. 71–107.

27. Запис о анонимном. – *Vidici*, Beograd, 1961, 57–58, 7.

* Прештампано у: *Видовија Артура Полачека*, стр. 45–56.

28. Аристотелес: *Метифизика*, Београд, 1961. – *Борба*, Београд, 1961 (9. 7).

* Приказ дела у издању „Културе“, Београд..

29. Misao Albera Kamija. – *Gledišta*, Београд, 2/1961, 1, 39–51.

* Sadržaj: Dvostruki način postavljanja problema. Problem racionalnosti sveta. Problem smisla sveta. Apsurd i svest. Problem samoubistva. Revolt. Revolt kao osnova. Revolt i ubistvo. Problem efikasnosti revolta. Revolt u istoriji. Metafizički revolt. Istorijski revolt. Revolt i revolucija. Estetička gledišta. Osnovna simbolika i humanizam Kamijeve misli.

Preštampano u: *Metafizika i egzistencija*, str. 125–139.

1962.

30. Alber Kami: Mit o Sizifu. – *Gledišta*, Београд, 3/1962, 2, 93–95.

* Приказ дела у издању „Veselina Masleše“, Сарајево.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 308–312.

31. Бертранд Расел: *Историја западне филозофије* (Космос, Београд, 1962). – *Борба*, Београд, 1962 (3. 6).

* Приказ.

32. Bertrand Rasel: *Istorija zapadne filozofije* (Kosmos, Београд, 1962). – *Gledišta*, Београд, 3/1962, 8, 84–87.

* Приказ.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 313–318.

33. Sartrova kritika dijalektičkog materijalizma. – *Gledišta*, Београд, 3/1962, 6–7, 44–54.

* Sadržaj: Dijalektički materijalizam i metafizika. Kritika racionalističkog optimizma. Dijalektički zakon. Kritika koncepta kauzaliteta. Dijalektički materijalizam i nauka. Kritika principa autoriteta. Dijalektički i analitički um. Diskusija Sartrovih prigovora.

Preštampano u: *Metafizika i egzistencija*, str. 109–123.

34. Развој идеалистичке дијалектике код Канта и Хегела. – *Билтен Завода за основно образовање*, Београд, 1962, 15–17, 36–41.

* Прештампано у: *Метифизика и егзистенција*, стр. 41–54.

35. Порекло и развој егзистенцијалне филозофије. – *Билтен Завода за основно образовање*, Београд, 1962, 15–17, 42–47.

* Садржај: I. Најзначајнији представници егзистенцијалистичке филозофије. II. Друштвено-историјски оквири. III. Предмет егзистенцијалистичке филозофије. IV. Теме и проблеми егзистенцијалистичке филозофије: а) Неизвесност – случајност појављивања људског бића (контингентност). б) Немоћ разума. в) Скок људског бића. г) Нестабилност. д) Коначност људског бића и неодложност смрти. ђ) Усамљеност, напуштеност и тајновитост људског бића. е) Ништавило. ж) Ангажовање. з) Проблем другог. V. Критика егзистенцијалистичке филозофије.

Прештампано у: *Метифизика и егзистенција*, стр. 57–70.

36. Др Михаило Марковић: *Дијалектичка теорија значења*, Београд, 1961. – *Београдска недеља*, Београд, 1962 (25. 3).

* Приказ дела у издању „Нолита“, Београд.

37. Џон Лок: *Оглед о људском разуму*, Београд, 1962. – *Борба*, Београд, 1962 (5. 8).

* Приказ дела у издању „Културе“, Београд.

1963.

38. Хуманизам и социјализам, зборник радова, Београд 1963. – *Борба*, Београд, 1963, 294 (24. 10).

* Приказ.

Прештампано у: *Мислилац на агори*, стр. 319–330.

39. Prilika da marksisti izlože svoje gledište. – *Borba*, Beograd, 1963, (30. 6), 5.

* Razgovor sa nekim od učesnika dubrovačkog simpozijuma „Čovek danas“. Sagovornici: Erih From, Milan Pruha, V. A. Levi, Bogdan Suhodolski, Lijesen Goldman.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 235–239.

40. Југословенски филозофи у Дубровнику. После међународног филозофског симпозијума. – *Борба*, Београд, 1963, 199, (21. 7).

* Прештампано у: *Мислилац на агори*, стр. 240–243.

41. Џорџ Едвард Мур: *Принципи етике*. – *Борба*, Београд, 1963, (6. 10).

* Приказ.

42. Алфред Жил Ејер: *Проблеми сазнања*, Београд, 1963. – *Борба*, Београд, 1963, 311 (10. 11).

43. Прве идеје за мерење вероватноће. – [У]: *Зборник Филозофског факултета у Београду*, Београд, 1963, књ. 7, св. 2, стр. 267–289.

44. Filozofija nauke. – *Vidici*, Beograd, 9/1963, 73–74, 7–8.

* Sadržaj: 1. Filozofija kao sistematsko znanje. 2. Veza filozofije i nauke. 3. Perceptivni sudovi, opšti principi i aksiome. 4. Filozofske interpretacije naučnih znanja.

Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 103–115.

45. Humanizam kao osnova i cilj. – *Vidici*, Beograd, 9/1963, 78, 3.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 11–17.

46. Tehnicizam i humanizam. – *Polja*, Novi Sad, 9/1963, 67, (20. 5) 6.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 18–24.

47. Filozofski razgovori. – *Polja*, Novi Sad, 9/1963, 70 (oktobar), 15.

* O simpozijumu filozofa u Dubrovniku i Korčuli.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 244–249.

48. Problemi saradnje filozofa, matematičara i prirodnjaka. – *Filozofija*, Beograd, 7/1963, 1, 135/138.

* Izlaganje Branka Pavlovića na gornju temu na str. 137–138.

49. Diskusija na temu „Čovek i tehnika“. – *Filozofija*, Beograd, 7/1963, 3, 104–117.

* Izlaganje Branka Pavlovića na str. 107–108.

50. Nekoliko pitanja o tehnici i humanizmu. – *Filozofija*, Beograd, 7/1963, 3, 99–101.

51. Napomene o dijalektici. – *Naše teme*, Zagreb, 1963, 9, 1481–1486.

* Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 57–62.

52. O filozofskom obrazovanju i smislu života. – *Naše teme*, Zagreb, 1963, 10.

53. У свету филозофије. Разговори у Дубровнику. Коегзистенција и мир – човек и слобода – човек и техника. – *НИН*, Београд, 13/1963, 647 (2. 6), 9.

* Са одломцима из саопштења Вука Павићевића, Андрије Крешића, Данка Грлића, Михаила Марковића и Светозара Стојановића.

1964.

54. Корчула – град филозофије. Књижевници, политичари и филозофи о смислу и перспективама социјализма. – *Полиџика*, Београд, 61/1964, (8. 6), 10.

* Садржај: Значај корчуланских сусрета. Озбиљан и обиман програм. Прештампано у: *Мислилац на агори*, стр. 250–252.

55. Страни и наши филозофи у разговорима на Корчули. – *Полиџика*, Београд, 61/1964, (2. 8), 18.

* Садржи изјаве: Карела Косика, Анри Лефевра, Херберта Маркузеа, Михаила Марковића, Гаје Петровића и Данила Пејовића.

Прештампано у: *Мислилац на агори*, стр. 253–257.

56. Savetovanje novinara kulturnih rubrika jugoslovenskih listova, radija i agencija. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 1, 125–128.

57. Zbornik radova „Humanizam i socijalizam“, urednici: Branko Bošnjak i Rudi Supek, „Naprijed“, Zagreb, 1963. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 1, 137–146.

* Prikaz.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 319–330.

58. „Pregled“ (br. 6/63, Sarajevo). – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 1, 164–165.

* Koautor prikaza: Jagoš Đuretić

59. Simpozijum „Marks i savremenost“. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 2, 281–285.

* Prikaz.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 260–265.

60. Poslednji kongres jugoslovenskih psihologa. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 4, 655–657.

* Prikaz rada drugog kongresa psihologa Jugoslavije održanog u Zagrebu 6–8. 2. 1964.

61. Lešek Kolakovski: Filozofski eseji. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 4, 683–688.

* Prikaz dela u izdanju „Nolita“, Beograd.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 331–337.

62. Iz vremena sadašnjeg. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 8–9, 1201–1206.

* Sadržaj: Standard naš nasušni. Veliki i mali. Vrednost čoveka.

Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 63–71.

63. Šta je tu filozofsko a šta nije. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 8–9, 1243–246.

* Osvrt na simpozijum „Marks i savremenost“, Novi Sad, 1964.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 266–269.

64. Jodlova Istorija etike. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 10, 1411–1416.

* Prikaz dela u izdanju „Veselina Masleše“, Sarajevo.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 338–345.

65. „Praxis“, filozofski dvomesečnik. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 10, 1425–1427.

* Prikaz.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 346–349.

66. Filozofija u srednjoj školi. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 1, 135–136.

* Povodom godišnje skupštine Srpskog filozofskog društva.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 258–259.

67. Apel za izgradnju beogradske podzemne železnice. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 2, 269–272.

68. Novi kurs Komunističke partije Francuske u nauci i kulturi. – *Gledišta*, Beograd, 5/1964, 6–7, 1086–1088.

69. Humnizam i tehnicizam. – [U zborniku]: *Etičko-humanistički problemi socijalizma*, Beograd, Rad, 1964, 51–91.

* Sadržaj: Humanizam kao osnova i kao cilj. Čovek tehničke civilizacije. Ekspanzija tehničkog. Rad i potriošnja. Gradovi – džinovi. Mit o tehnici. Destruktivna i konstruktivna moć tehnike. Socijalizam i tehnicizam. Apstraktni i realni humanizam. Razlozi optimizma.

Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 427–458.

70. Gaston Bašelar [Gaston Bachelard]. – *Savremene filozofske teme*, Beograd, 1964, 71–101.

* Sadržaj: 1. Život. 2. Delo: Filozofija i nauka. Filozofija nauka. Metafizičke interpretacije naučnih pojmova. Priroda nauke i nauka o prirodi. III. Diskusija. Preštampano u: *Metafizika i egzistencija*, str. 143–188.

71. Nastanak klasične teorije verovatnoće [L'origine de la théorie des probabilités]. – [U zborniku]: *Nauka i filozofija*, II, Beograd, Institut društvenih nauka, 1964, str. 9–130.

* Sadržaj: *Uvod*. – *Glava I*. Počeci proučavanja verovatnoće. – *Glava II*. Najranija etička, logička i metafizička značenja verovatnoće. *Glava III*. Ars Coniectandi Žaka Bernulija. – *Glava IV*. Usavršavanje računa verovatnoće. – *Glava V*. Traženje mogućnosti za širu primenu računa verovatnoće. – *Glava VI*. Laplasovo konstituisanje klasične teorije verovatnoće i najranije kritike ove teorije. Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 195–325.

1965.

72. Filozofska situacija. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 2, 273–275.

* Dijalog s Andrijom Krešićem.

73. O moralnosti. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 3, 433–440.

* Razgovor s Vukom Pavićevićem.

74. Idejnost u nauci i univerzitetskoj nastavi. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 4, 499–544.

* Učešće u diskusiji u redakciji *Gledišta* na gornju temu, str. 518–521.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 89–93.

75. O primitivnom duhu. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 5, 739–746.

* Razgovor s Nikolom Miloševićem.

76. Dijalektika i nauke [Dialectics and Sciences]. – *Filozofija*, Beograd, 9/1965, 4, 441–453.

* Sadržaj: Mogućnosti dijalektičke metode. Dilema oko dijalektike prirode.

Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 48–62.

77. O humanizmu. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 4, 571–579.

* Dijalog s Dobricom Ćosićem.

78. O javnoj reči novinarskoj. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 6–7, 929–934.

* Dijalog s Ljubišom Manojlovićem.

79. Društvene nauke – zbir i ostatak. – *Gledišta*, Beograd, 6/1965, 6–7, 949–955.

* Sadržaj: Reč o metodi. Teorijsko i empirijsko. Kritika i apologetika.

Osvrt na savetovanje na temu „Savetovanje o problemu empirijskih istraživanja u društvenim naukama“, održano u Ohridu, 5–9. 5. 1965.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 270–279.

80. Nauka i realnost [Science and Reality]. – *Savremene filozofske teme*, Beograd, 1965, 127–155.

* Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 149–179.

81. Yugoslav philosophic Outlook. – *Youth Life*, Beograd, 14/1965, N° 46.

82. La pensée philosophique Yougoslave. – *La Juene culture Yougoslave*, Beograd, 14/1965, N° 46.

1966.

83. Dijalektika i nauke. – [U zborniku]: *Marks i savremenost*, III, Beograd, 1966, 434–445.

84. O smehu i onome što mu pripada. – *Gledišta*, Beograd, 7/1966, 2, 215–220.

* Dijalog s Radivojem Lolom Đukićem.

85. Deset brojeva „Naših tema“. – *Gledišta*, Beograd, 7/1966, 2, 292–300.

* Prikaz.

86. O vaspitanju. – *Gledišta*, Beograd, 7/1966, 4, 523–532.

* Razgovor s Aleksandrom Marjanović.

87. Filozofija i marksizam. – *Gledišta*, Beograd, 7/1966, 10–11, 1363–1370.

* Prikaz knjige Gaja Petrovića, Zagreb, 1965.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 350–358.

88. O delu i ličnosti pisca ove knjige. – [Predgovor u]: Gaston Bašelar: *Racionalni materijalizam*. Preveo Mihailo Vidaković. Beograd, Nolit, 1966, str. 9–43.

* Sadržaj: Ličnost i delo. – Delo: Filozofija i nauka. Filozofija nauka. Metafizičke interpretacije naučnih pojmova. Priroda nauka i nauke o prirodi. – Diskusija.

1967.

89. Strani časopisi. – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 2, 305–312.

* Koautorke prikaza: Mileva Kalezić i Ljubinka Toševa.

90. Strani časopisi. – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 3, 476–84.

* Koautorke prikaza: Mileva Kalezić i Ljubinka Toševa.

91. Strani časopisi. – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 4, 646–654.

* Koautorka prikaza Ljubinka Toševa.

92. Strani časopisi. – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 5, 831–840.

* Koautorke prikaza: Mileva Kalezić i Ljubinka Toševa.

93. Branko Bošnjak: *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, Naprijed, 1967. – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 12, 1751–1756.

* Prikaz.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 359–367.

94. Govori Roberta Openhajmera. – [Predgovor u]: Robert Openhajmer: *Nauka i zdrav razum*. Prevela Milica Mihailović. Beograd, Prosveta, 1967, str. 7–25.

Biblioteka Današnji svet; 1.

* Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 180–193.

Objavljeno i na Brajevom pismu, Beograd, „Filip Višnjić“, 1969, str. 1–44.

95. Marksistička dijalektika i posebne nauke. – [U zborniku]: *Problemi filozofije marksizma*, Beograd, Rad, 1967, str. 253–306.

* Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 63–99.

96. Razgovori u Opatiji. – *Filozofija*, Beograd, 11/1967, 3, 125–135.

* Konferencija urednika marksističkih filozofskih časopisa socijalističkih zemalja i Italije u Opatiji 14–16. decembra 1967. U organizaciji Jugoslovenskog udruženja za filozofiju.

Objavljeno i u internacionalnom izdanju časopisa *Praxis*, br. 3/4/1968. na francuskom jeziku, str. 454–461.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 280–293.

97. Iz filozofskog života. Šta se događa u Poljskoj i Čehoslovačkoj. – *Filozofija*, Beograd, 11/1967, 4, 205–211.

* Prikaz rasprave u Srpskom filozofskom društvu na temu „O sadašnjem položaju marksističke misli u socijalističkim zemljama – povodom događaja u Poljskoj i Čehoslovačkoj“ održane 4. 4. 1968. Sadrži izvode iz izlaganja: Nikole Miloševića, Radivoja Davidovića, Vojina Milića, Zagorke Pešić-Golubović, Mihaila Đurića, Vuka Pavićevića, Svetozara Stojanovića, Radmile Stojanović, Ljuba Tadića, Dragoljuba Mićunovića, Miladina Životića i Miodraga Višnjića.

1968.

98. O mestu filozofije u naukama [On the Position of Philosophy in Sciences]. – *Savremene filozofske teme*, Beograd, 1968, 1, 117–150.

* Sadržaj: 1. Mesto filozofije. 2. Filozofija ili filozofije. 3. Nekoliko posebnih shvatanja. 4. Pozitivni duh. 5. Mogućnost strogog razdvajanja. 6. Poimanje nauke. 7. Mesto filozofije prirode. 8. Razlike u poimanju nauke.

Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 7–47.

99. Dijalektički materijalizam i naučna filozofija [Dialectical Materialism and Scientific Philosophy]. – *Savremene filozofske teme*, Beograd, 1968, 2, 103–139.

* Sadržaj: Bašlarova koncepcija naučne dijalektike. Marksistička dijalektika.

100. Kritika i kleveta. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 3, 429–434.

* Preštampano u: *Vidovija Artura Polaćeka*, str. 72–78.

101. Marksizam i dogmatizam. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 5, 705–720.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 68–86.

102. Hleb i sloboda. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 6–7, 965–969.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 25–31.

103. Ideje o zajednici slobodnih. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 12, 1647–1662.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 32–49.

104. Simpozijum „Niče i marksizam“. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 12, 1732–1736.

* Održan u Beogradu 8. i 9. 11. 1968.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 294–299.

105. O smislu studiranja teologije danas. – *Student*, Beograd, 1968, 14 (16. 4), 4.

106. Putevi preobražaja Univerziteta. – *Student*, Beograd, 1968, (23. 4), 4, 1969.

107. Oblici i značenje evropskog racionalizma. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 3, 368–384.

* O filozofiji Dekarta, Kanta i Hegela.

Preštampano u: *Metafizika i egzistencija*, str. 7–24.

108. Branko Bošnjak – Mijo Škvorc: *Marksist i kršćanin*, Praxis, Zagreb, 1969. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 3, 484–487.

* Prikaz.

109. Tri pespektive – metafizička, fizička i istorijska. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 8–9, 1115–1128.

* Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 85–99.

110. [Pregled domaćih časopisa]. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 10, 1389–1402.

* Koautor prikaza.

111. Les fondaments philosophiques de l'autogestion. – [In]: *Socialisme dans la theorie et la pratique Yougoslave*, Beograd, 1969, pp. 277–290.

112. Elita i načelo jednakosti u slobodi. – *Kultura*, Beograd, 1969, 5–6, 8–22.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 50–67.

1970.

113. Три хипотезе о односу науке и здравог разума. – [У]: *Зборник Филозофскої факултету у Београду*, Beograd, 1970, књ. 11, св. 2, стр. 69–101.

114. Gubi li filozofija bitku sa mnjenjima i verovanjima. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 1, 73–87.

* Dialog s Nikolom Miloševićem u okviru ciklusa „optužba i odbrana filozofije“. Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 106–115.

115. Apel za izgradnju beogradske podzemne železnice. – *Gledišta*, Beograd, 1/1970, 2, 269–272.

116. Samoupravljanje i efikasnost rada i odlučivanja. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 3, 405–465.

* Učešće u razgovoru na gornju temu u redakciji „Gledišta“.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 156–160.

117. [Pregled domaćih časopisa]. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 4, 694–707.

* Koautor prikaza.

118. Robert Grevs: *Grčki mitovi*, Beograd, Nolit, 1969. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 6–7, 1056–1059.

* Prikaz.

119. [Pregled domaćih časopisa]. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 6–7, 1072–1088.

* Koautor prikaza.

120. Uz novo izdanje „Kritike čistog uma“. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 8–9, 1196–1198.

* Prikaz dela Imanuela Kanta u izdanju beogradske „Kulture“.

121. Odgovor „Prikazivača“. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 8–9, 1252–1253.

* Odgovor na pismo Milana Rankovića objavljeno u istom broju časopisa povodom prikaza njegovog priloga „umetnost i nauka“.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 399–400.

122. In memoriam. Lisjen Goldman (1913–1970). – *Filozofija*, Beograd, 14/1970, 4, 241–243.

* Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 292–294.

123. Хегел и марксизам. – *Књижевне новине*, Београд, 1970, 366 (6. 6), 3.

1971.

124. Vidovija dr Polačeka. – *Gledišta*, Beograd, 12/1971, 1, 45–50; 2, 257–265; 3, 435–443; 4, 657–667; 7–8, 1030–1040; 13/1972, 1, 79–81; 2, 285–291; 3, 451–459; 4, 622–632; 5–6, 787–795; 10, 1291–1297; 11–12, 1201–1211; 15/1974, 1, 81–90.

* Sadržaj: Vreme igre. Diskusija. Kako su Atinjani menjali zakon. De violentia – tractatus brevis. Istorija i memorija. Basna o pčelama. Čemu služe reči? Da li je ojkonomika s one strane dobra i zla? Imaju li svi narodi filozofiju? Dva-deset i jedno pitanje o narodu. Razgovor o jednakosti, slobodi i... Problem teodiceje. O prirodi izvanrednosti. Ethos je narodu sudbina? Oblici bede: 1. beda po sebi. 2. Materijalna beda. 3. Moralna beda. Raskoš na sirotinjski način. Stvar stila: Heraklitovski stil. Montenjevski. Epigonski. Dogmatički. Kritički smisao dijaloga. Postavljanje i suprotstavljanje ili borba suprotnosti. Filozofski dijalog. Dijalektika. Epilog. Život misli (ili Peri Hermeneias na način dijaloga).

Potpisano pseudonimom: dr Artur Polaček.

Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 111–266.

125. Film u društvenim konfrontacijama. – *Gledišta*, Beograd, 12/1971, 2, 177–235.

* Učešće u diskusiji u okviru FEST-a 1971 vođenoj od 8. do 16. januara 1971. god., str. 222–227.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 161–166.

126. Duhovno siromaštvo i njegovi proizvodi. Prilog raspravi „Ciljevi kulture hoc i tempore“. – *Gledišta*, Beograd, 12/1971, 4, 591–596.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 167–173.

127. Tadeuš Breza: *Bronzana vrata*, Minerva, Subotica, 1970. – *Gledišta*, Beograd, 12/1971, 5–6, 939–941.

* Prikaz.

128. О достојанству државе и безбедности грађана. – *Књижевне новине*, Beograd, 1971, 403 (16. 11), 12.

* Разговор са Светозаром Стојановићем, професором Београдског универзитета.

129. Istorioграфски katehizmus za osnovce. – *Gledišta*, Beograd, 12/1971, 10, 1463–1468.

* Kritički osvrt na *Radnu svesku iz istorije* autora Mioraga Dragutinovića.

1972.

130. Kako je socijalizam danas moguć? – *Gledišta*, Beograd, 13/1972, 2, 203–269.

* Učešće u diskusiji na gornju temu održanoj 10. 12. 1971, str. 207–212, 244–245, 246–247.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 174–182.

131. Metafizika u marksizmu. – *Gledišta*, Beograd, 13/1972, 4, 543–599.

* Učešće u diskusiji na gornju temu organizovanoj 24. 2. 1972. god., str. 544–553.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 183–192.

132. Šta da se radi s knjigama? – *Gledišta*, Beograd, 13/1972, 7–8, 979–986.

* Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 79–89.

133. Funkcija istorijske svesti. – *Treći program Radio-Beograda*, 4/1972, 9–10, 189–314.

* Učešće u diskusiji na gornju temu.

1973.

134. „Filozofija, istorija i književnost“. Diskusija o saopštenju Zorana Gavrilovića. – *Filozofija*, Beograd, 17/1973, 1–2, 43–48.

* Sadrži i izlaganje Branka Pavlovića na simpozijumu u Vrnjačkoj Banji.

Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 32–35.

135. Masovna kultura i vrednosti. – *Gledišta*, Beograd, 14/1973, 4, 409–460.

* Učešće u razgovoru na gornju temu, str. 437–445, 447.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 194–204.

136. Značenje religije danas. – *Gledišta*, Beograd, 14/1973, 9, 819–883.

* Učešće u diskusiji na gornju temu održanoj u Domu omladine u Beogradu 17. i 18. 5. 1973, str. 841–845, 864–872, 877–878, 879.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, 205–218.

137. Сократова молитва Пану. – *Књижевна реч*, Београд, 2/1973, 18 (18. 9), 6–7.

* Садржај: Реч о боговима. Реч о лепоти.

Прештампано у: *Ерос и дијалектика* (стр. 53–65).

1974.

138. Filozofija nauke u Francuskoj [Philosophy of Science in France]. – *Filozofske studije*, V, Beograd, 1974, 3–106.

* Sadržaj: I. Pozitivna filozofija. II. Eksperimentalna filozofija. III. Francuski logički empirizam. IV. Epistemologija. V. Filozofska epistemologija. VI. Problem jedinstvenih osnova saznanja. VII. Pogled na religiju. VIII. Pitanje o fundamentalnim kategorijama. IX. Problem osnovne nauke.

Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 327–426.

139. Šta Zapad duguje Orijentu. – *Gledišta*, Beograd, 15/1974, 2, 165–230.

* Učešće u diskusiji na gornju temu vođenoj 16. 11. 1973. u redakciji časopisa, str. 178–187, 201, 202, 203, 204, 206.

Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 219–232.

140. Pretpostavke filozofije istorije. – *Gledišta*, Beograd, 15/1974, 2, 277–287.

* Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 129–141.

141. Poimanje filozofije nauke. – *Treći program Radio-Beograda*, Beograd, 1974, 23, 111–144.

* Sadržaj: 1. Kako nauke mogu biti predmet filozofije? 2. O rastu znanja. 3. Problem razgraničenja. 4. Pitanje predmetne istinitosti kao pitanje teorije i kao pitanje prakse.

Preštampano u: *Filozofija nauke*, str. 116–145.

1975.

142. Kantova kritika metafizike. – *Theoria*, Beograd, 1975, 21–41.

* Preštampano u: *Metafizika i egzistencija*, str. 21–31.

1976.

143. Platonova kritika umetnosti. – *Gledišta*, Beograd, 17/1976, 4, 303–316.

* Прештампано у: *Ерос и дијалектика* (стр. 93–110).

144. Petronijević o filozofima, filozofiji i nauci. – *Theoria*, Beograd, 19/1976, 3–4, 21–29.

* Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 203–244.

145. Dijalektika i reorika. – *Delo*, Beograd, 22/1976, 22/6, 6–22.

* Preštampano u: *Eros i dijalektika* (str. 275–295).

146. Objašnjenja i komentari teksta. – [U]: Platon: *Država*. Preveli dr Albin Vilhar, dr Branko Pavlović. Beograd, BIGZ, 1976, str. 339–405. Velika filozofska biblioteka.

147. Tematski pregled Platonove *Države*. – [U]: Platon: *Država*. Preveli dr Albin Vilhar, dr Branko Pavlović. Beograd, BIGZ, 1976, str. 406–411. Velika filozofska biblioteka.

148. Pogovor ovom izdanju *Države*. – [U]: Platon: *Država*. Preveli dr Albin Vilhar, dr Branko Pavlović. Beograd, BIGZ, 1976, str. 413–414. Velika filozofska biblioteka.

1977.

149. Branislav Petronijević kao istoričar filozofije. – *Delo*, Beograd, 23/1977, 23/3, 56–68.

* Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 203–244.

150. Aristotelova fizika. – *Galaksija*, Beograd, 1977, 59, 26–27.

* Saržaj: „Dovršeni sistem znanja“. Strogo posredovana fizika. Prirodna i veštačka bića. Moderna filozofija prirode.

Preštampano u: *Vidovija Artura Polačeka*, str. 267–272.

151. „Carstvo slobode“ i „carstvo nužnosti“. – *Galaksija*, Beograd, 1977, 61, 24–25.

* Sadržaj: Istorija i priroda. S one strane jednostavnog. Šta je priroda. Tri odgovora. Implikacije.

Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 79–84.

1978.

152. Predgovor. – [U]: Žan Pijaže: *Strukturalizam*. Prevela Nada Popović-Perišić. Beograd, BIGZ, 1978, str. 5–13.

Filozofska biblioteka.

* Preštampano u: *Metafizika i egzistencija*, str. 189–196.

153. Аналогије историје. – *Историјски гласник*, Beograd, 1978, 1–2, 9–18.

* Пештампано у: *Филозофски триптих*, стр. 101–114.

154. Платонова критика уметности. – [У зборнику]: *Филозофија уметности*. Beograd, Коларчев народни универзитет, 1978, стр. 39–53.

Популарна наука; бр. 10.

155. Светозар Марковић и Лаза Костић. – *Књижевности*, Београд, 1978, 1, 98–118.

* Прештампано у: *Филозофски итријих*, стр. 153–183.

1979.

156. Аристотелови приговори теорији идеја. – [У]: *Зборник Филозофскої факултети у Београду*, Београд, 1979, књ. 12, св. 2, стр. 85–131.

* Прештампано у: *Ерос и дијалектика* (стр. 207–273).

157. Mitologija kao ishodište filozofije. – *Treći program Radio-Beograda*, Београд, 1979, 43, 135–174.

* Sadržaj: 1. Hermeneutika mita. 2. O prvim počecima filozofije. 3. Орфеј у историји и легендама. 4. Svedočanstva o poreklu i sadržaju орфичких песама. 5. O чему је певао Орфеј? Jedno i sve.

Прештампано у: *Eros i dijalektika* (стр. 5–51).

158. Baston Bašlar: Novi naučni duh. – *Kultura*, Београд, 1979, 44, 202–204.

* Прештампано у: *Mislilac na agori*, стр. 378–380.

159. Frederik Koplston: Istorija filozofije. – *Kultura*, Београд, 1979, 44, 209–213.

* Прештампано у: *Mislilac na agori*, 373–377.

160. Мит као песма и знање. Прологомена за тему Орфеј и грчка филозофија. – *Књижевне новине*, Београд, 1979, 577 (24. 2), 1. и 8.

* Прештампано у: *Виговија Аршуре Полачека*, стр. 295–302.

1980.

161. Филозофија и митологија. Херменеутика ума. – *Књижевне новине*, Београд, 1980, 597, (12. 1), 7–8.

* Прештампано у: *Виговија Аршуре Полачека*, стр. 36–42.

1981.

162. O pojmu sreće. – *Delo*, Београд, 27/1981, 7, 1–19.

* Прештампано у: *Filozofski triptih*, стр. 15–34.

163. Tajne dijaloga *Timaj*. – [Predgovor u]: Platon: *Timaj*. Sa grčkog prevela i objašnjenja dodala Marjanca Pakiž. Redakcija prevoda dr Ljiljana Crepajac. Београд, Младост, 1981, стр. 5–49.

* Sadržaj: 1. Timaj i pitagorejci. Dijaloška forma i mitovi. 3. Demijurg. 4. Duša sveta. 5. Materija. 6. Ljudska priroda.

Прештампано у: *Eros i dijalektika* (стр. 111–165).

164. Tematski pregled. – [Predgovor u]: Platon: *Timaj*. Sa grčkog prevela i objašnjenja dodala Marjanca Pakiž. Redakcija prevoda dr Ljiljana Crepajac. Београд, Младост, 1981, стр. 163–167.

1982.

165. Kritija ili pri-povest o Atlantidi [Kritias oder die Geschichte von Atlantis]. – *Filozofske studije*, Beograd, XIV, 1982, 7–34.

* Sadržaj: Kritija ili pri-povest o Atlantidi. Država u mirovanju i država u istorijskom toku. Iščezle civilizacije. Opis prepotopske Atike i Atlantide. Odjeći priča o Atlantidi.

* Preštampano u: *Eros i dijalektika* (str. 167–206).

166. Petronijević u Istoriji novije filozofije. – [Predgovor u]: Brani-slav Petronijević: *Istorija novije filozofije*. Beograd, Nolit, 1982, str. 11–45.

* Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 203–244.

167. О добрим и рђавим обичајима. – *Лешоуис Машице српске*, Нови Сад, 158/1982, 430/1–2, 99–105.

1983.

168. Symposion ili o ljubavnom zanosu i filo-sofiji [Symposion or on Amourou Ecstasy and Philo-sophy]. – *Theoria*, Beograd, 26/1983, 3, 65–75.

* Sadržaj: Retotrika i erotika. Eros i psiha.

169. Kritija ili pri-povest o Atlantidi [Kritias oder die Geschichte von Atlantis]. – [Pogovor u]: Platon: *Meneksen. Fileb. Kritija*. Beograd, BIGZ, 1983, str. 139–173.

* Sadržaj: Kritija ili pri-povest o Atlantidi. Država u mirovanju i država u istorijskom toku. Iščezle civilizacije. Opis prepotopske Atike i Atlantide. Odjeći priča o Atlantidi.

Preštampano u: *Eros i dijalektika* (str. 167–206).

170. Šta je filozofija istorije? – *Polja*, Novi Sad, 29/1983, 294–295, 334–337.

* Preštampano u: *Filozofski triptih*, str. 115–127.

171. Platonova erotika. – [Predgovor u]: Platon: *Gozba*. Beograd, BIGZ, 1983, str. 7–28.

Džepna knjiga BIGZ-a. Filozofija 1.

* Sadržaj: Retorika i erotika. Simposiasti. Erot i publica. Erot posrednik. Preštampano u: *Eros i dijalektika* (str. 67–92).

172. Zašto baš ja? Odgovor S. Milovanoviću. – *Student*, Beograd, 1983, 16 (1. 6), 12.

* Preštampano u: *Mislilac na agori*, str. 401–403.

173. Ideja slobode i institucionalne mogućnosti njenog ostvarenja. Razgovor s profesorom Brankom Pavlovićem. – *Zarez*, Beograd, 1983, 1, 17–26.

* Preštampano u: *Eros i dijalektika* (str. 297–315).

174. (He)видливо позорје мудрости. – *Борба*, Београд, 1983, (21–22), 11.

* Разговор водила Радмила Дубљевић.

Прештампано у: *Виговија Аршуре Полачека*, стр. 303–308.

175. Добри дух утопије. – *НИН*, Београд, 1983, 1710 (13. 11).

176. Речи и људи. – *Књижевне новине*, Београд, 1983, 670 (19. 4), 10.

* Прештампано у: *Виговија Аршуре Полачека*, стр. 90–94.

177. Крај или остварење филозофије. Разговор с др Бранком Павловићем, професором историје филозофије на Филозофском факултету у Београду. – *Дневник*, Нови Сад, 1983, 13191 (21. 7).

* Разговор водио Александар Петровић.

Прештампано у: *Метафизика и еизистенција*, стр. 197–203.

1984.

178. Aristotelovi prigovori teoriji ideja [Les objections d'Aristote à la théorie des idées]. – *Луца*, Nikšić, 1/1984, 2, 87–126.

* Iz Zbornika Filozofskog fakulteta u Beograd, 1979, XII-2, str. 85–131.

Прештампано у: *Eros i dijalektika* (str. 207–273).

179. Od običaja zavisi veličina jednog naroda. – *Intervju*, Београд, 1984, 84 (17. 8).

* Razgovor vodili Peđa Avramović i Božidar Tarasijevski.

Прештампано у: *Filozofski triptih*, стр. 245–254.

180. Чему песници?... – *НИН*, Београд, 1984, 1722 (1. 1), 34.

181. Чисти нихилизам. – *Савременик*, Београд, 1984, 8–9, 254–258, 263–264.

* Излагање о књизи Милана Кантгре: *Етика или револуција*, Београд, Нолит, 1983.

Прештампано у: *Мислилац на ајори*, стр. 389–394.

182. Коментар о докрајчењу филозофије. – *Књижевне новине*, Београд, 1984, 230 (15. 3), 2–3.

* Полемика са Милетом Н. Станићем.

Прештампано у: *Мислилац на ајори*, стр. 404–410.

1985.

183. Пет похвала нашој филозофској радници С[ветлани] Књазевој. – *Књижевне новине*, Београд, 1985, 696 (15. 10), 4.

* Прештампано у: *Мислилац на ајори*, стр. 411–418.

184. Стратег глоговог колца. – *Књижевне новине*, Београд, 1985, 696 (1. 12), 4.

* Полемика са ставовима Александра Пражића у чланку „Зашто аналитичка филозофија изазива љутњу и ужасавање?“ објављеном у *Књижевним новинама* бр. 698/1985.

Прештампано у: *Мислилац на ајори*, стр. 419–426.

185. О позиву филозофа. – *Зарез*, Београд, 1985, 1–2, 11–12.

* Прештампано у: *Филозофски шријих*, стр. 5–12.

1986.

186. Оглед из практичне филозофије. – *Савременик*, Београд, 1986, 3–4, 194–207.

* Садржај: 1. О добрим и рђавим обичајима. 2. О смени генерација.

Прештампано у: *Филозофски шријих*, стр. 35–51.

187. Оглед из практичне филозофије. – *Савременик*, Београд, 1986, 5, 379–399.

* Садржај: 3. О животном позиву и занимању. 4. О ставу према животу и према смрти. 5. О мњењима и веровањима.

Прештампано у: *Филозофски шријих*, стр. 51–78

188. Sistem kao sopstveni grobar. – *Reporter*, Novi Sad, 1986, 966 (9. 5), 9–10.

* Razgovor vodio Dragan Milenković.

Preštapano u: *Mislilac na agori*, стр. 445–456.

1989.

189. Hegelova dijalektika i dijalektički materijalizam. – *Luča*, Nik-šić, 1989, 1–2, 198–209.

1994.

190. Platonova erotika. – [Predgovor u]: Platon: *Gozba*. Preveo Mi-loš N. Đurić. Drugo izdanje. Beograd, BIGZ, 1994, стр. 5–39.

Džepna knjiga BIGZ-a. Filozofija 1.

* Sadržaj: Retorika i erotika. Simposiasti. Erot i publica. Erot posrednik.

Preštapano u: *Eros i dijalektika* (стр. 67–92).

1995.

191. Tajne dijaloga *Timaj*. – [Predgovor u]: Platon: *Timaj*. Sa grčkog prevela i objašnjenja dodala Marjanca Pakiž. Redakcija prevoda dr Ljiljana Crepajac. Vrnjačka Banja, „Eidos“, 1995, стр. 5–45.

* Sadržaj: 1. Timaj i pitagorejci. Dijaloška forma i mitovi. 3. Demijurg. 4. Duša sveta. 5. Materija. 6. Ljudska priroda.

1998.

192. Platonova erotika. – [Predgovor u]: Platon: *Gozba*. Preveo Mi-loš N. Đurić. Treće izdanje. Beograd, BIGZ, 1998, стр. 5–39.

Džepna kknjiga BIGZ-a. Filozofija 1.

* Sadržaj: Retorika i erotika. Simposiasti. Erot i publica. Erot posrednik.

2000.

193. Platonova erotika. – [Predgovor u]: Platon: *Gozba*. Preveo Mi-loš N. Đurić. Četvrto izdanje. Beograd, BIGZ, 2000, стр. 5–39.

Džepna kknjiga BIGZ-a. Filozofija 1.

* Sadržaj: Retorika i erotika. Simposiasti. Erot i publica. Erot posrednik.

2002.

194. Platonova erotika. – [Predgovor u]: Platon: *Gozba*. Preveo Miloš N. Đurić. Beograd, Mono – Manjina press, 2002, str. 5–37.

2005.

195. Студије из савремене филозофије. Основна концепција и план рада. – *Истичник*, Београд, 2005, 53–54, 93–97.

* Радни наслов књиге у оквиру пројекта Историја филозофије поднетог Институту за филозофију Филозофског факултета у Београду 10. 5. 1985. године. Приредио Илија Марић.

2006.

196. *Pensées*. – *Истичник*, Београд, 2006, 57, 71–238.

* Садржај: 2. Писмо једном моћнику. 3. Као пламен. 4. Отворена мисао. 5. Политичка логика. 6. Друштвена моћ и немоћ. 7. Револуција и друштво. 8. Моћ и немоћ револуције. 9. Предговор за дијалоге. 10. Хуманизам. 13. Изреке, синтагме. 14. О смислу филозофског образовања. 16. Тиранин. 19. Слобода. 20. Држава. 21. Филозоф, научник и песник. 22. Филозофија и лаицизам. 23. Свет без мисли. 26. Самоуправљање. 28. Седење у првом реду или о угледу професије. 29. Nosce te ipsum. 30. Дијалог о конформизму. 32. Memento mori. 33. Моћ и немоћ разлога. 34. Шта значи бити марксист? 35. Европска наука. 36. Нова вера. 37. Модерни и антички ум. 38. Критика. 39. Духовна ентропија. 40. Историја и ум. 41. О ангажованости. 42. Моћ и мисаоност. 43. Услови стварања. 45. Ситуација у филозофији. 46. Ратови. 47. Марксизам и догматизам. 48. О историјској улози науке. 49. Толстојево писмо поводом приповетке „Три смрти“. 50. Мисли о филму. 51. Запад на заласку. 52. Смисао историје. 53. Смена генерација. 54. Филозофија и политика. 55. Филозофија и позитивна наука или похвала филозофији. 56. Данашњи свет. 57. Велики филозофи. 58. Славни велики људи. 59. Филозофија и политика. 60. Закључци. 61. Питање науке. 62. Наука. 63. Маркс у данашњем свету. 66. Фанатичне идеологије. 67. Догматизам. 68. Писмо о Французима. 69. Човек као узвишено биће и као убица. 70. Дијалог. 71. Једнакост, шта је то? 73. Регресија духа. 75. Рађање догматског става. 76. Сеоба националног. 77. Закључци. 78. Личност и група. 79. Забелешке из приземља. 81. Трактат о анонимном. 85. Смисао опредељења.

Приредио Илија Марић.

2008.

197. О људској природи. – *Истичник*, Београд, 2008, 65, 120–125.

* Садржај: 1. Научна антропологија. 2. Филозофска антропологија.

Приредио Илија Марић.

IV. Rad na enciklopedistici i leksikografiji

198. *Педагошки речник*. – Београд, Завод за уџбенике, 1967.

Књига 1. А-Н.: Бранко Павловић (под иницијалима Бр. П) об-
радио појмове: Амфиболија (25); Аналогија (30–31); Вредност (139);

Врлина (140); Генеричка суштина човека (146); Дијалектичко-материјалистички поглед на свет (221); Друштво (259); Дужност (261); Заключивање (325); Закон, законитост (325); Извесност (350); Искуство (395–396); Класификација (441); Конјункција (467); Космополитизам (477); Логика (511); Морална норма (584–585); Морална одговорност (585); Морална санкција (585); Морални суд (585); Национализам (641).

Књига 2. О-III: Патриотизам (76); Сазнање (322); Скептицизам (358); Слобода и нужност (367); Солипсизам (379–380); Софизам (380–381); Социјалистичка свест (384); Социјалистички хуманизам (386); Суштина (423); Утилитаризам (497); Филозофија васпитања (538).

V. Prevodilački rad

199. Kostas Akselos: Kratak uvod u igru sveta. Preveo Branko Pavlović. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 6–7, 1911–1015.

200. Rože Garodi – Kventin Lauer: Ateizam i hrišćanstvo. Preveo Branko Pavlović. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 2, 247–262.

* Dijalog iz knjige *Marxistes et Chrétiens face à face*, Paris, 1969.

201. Platon: *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Predgovor <napisao> Veljko Korać. Objašnjenja, komentari <i pogovor> Branko Pavlović. – Beograd, BIGZ, 1976; str. XXVIII, 413; 22 sm
Filozofska biblioteka.

202. Platon: *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Drugo izdanje. Predgovor <napisao> Veljko Korać. Objašnjenja, komentari <i pogovor> Branko Pavlović. – Beograd, BIGZ, 1978; str. XXVIII, 413; 22 sm
Filozofska biblioteka.

203. Platon: *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Treće izdanje. Predgovor <napisao> Veljko Korać. Objašnjenja, komentari <i pogovor> Branko Pavlović. – Beograd, BIGZ, 1980; str. XXVIII, 413; 22 sm
Filozofska biblioteka.

204. Platon: *Zakoni*. Preveo Albin Vilhar. Redaktor prevoda Branko Pavlović. Predgovor <napisao> Veljko Korać. – Beograd, BIGZ, 1990; str. 491; 22 sm
Velika filozofska biblioteka.

205. Platon: *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Četvrto izdanje. Predgovor <napisao> Veljko Korać. Objašnjenja, komentari <i pogovor> Branko Pavlović. – Beograd, BIGZ, 1993; str. XXVIII, 413; 22 sm
Filozofska biblioteka.

206. Platon: *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Peto izdanje. Predgovor <napisao> Veljko Korać. Objašnjenja, komentari <i pogovor> Branko Pavlović. – Beograd, BIGZ, 2002; str. XXVIII, 413; 22 sm
Filozofska biblioteka.

207. Platon: *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Predgovor <napisao> Vladimir Cvetković. – Beograd, Dereta, 2005; str. XXI, 348; 22 sm

1. Deretino izdanje.

208. Хегел – Шелинг: Три писма. Предео с немачког Бранко Павловић. – *Источник*, Београд, 2005, 53–54, 104–110.

* Садржај: Хегел Шелингу, у Берну, на Бадње вече, 1794. – Шелинг Хегелу, Тибинген, Богојављенско вече, 1795. – Хегел Шелингу, крајем јануара 1795.

209. Хелдерлин – Хегелу: Два писма. Предео с немачког Бранко Павловић. – *Источник*, Београд, 2005, 53–64, 111–114.

* Саржај: Хелдерлин Хегелу, Валтерсхаузен код Мајнингена, 10. јули 1794. – Хелдерлин Хегелу, Јена, 26. јануар 1795.

VI. Literatura o Branku Pavloviću

210. Šešić, Bogdan: Neke primedbe na jedan prikaz moga „Uvoda u dijalektičku logiku“. – O problemu stručne kritike kod nas [Some Observations on a Review of my „Introction in Dialectical Logic“]. – *Filozofija*, Београд, 2/1958, 1–2, 204–206.

* Поводом приказа Бранка Павловића у истом броју часописа.

211. Ranković, Milan: Pismo glavnim i odgovornim urednicima „Gledišta“. – *Gledišta*, Београд, 11/1970, 8–9, 1251–1252.

* Поводом приказа Бранка Павловића ауторовог прилога „Уметност и нукa“ у *Gledištima* бр. 5/1970.

212. Милин, Лазар: Једна апсурдна и богохулна тема – „Бог је мртав“. – *Православље*, Београд, 5/1971, 92–93 (21. 1), 6–8.

* Поводом предавања Бранка Павловића под горњим насловом у Дому омладине у Београду 15. 1. 1971. год.

213. Милин, Лазар: Богохулма тема. – *Американски Србобран*, Питсбург, 63/1971, 14128 (5. 2), 2; 14129 (8. 2), 2–3.

* Прештампано из листа *Православље* од 21. 1. 1971. г.

214. Параушић, Момчило: *Историја филозофије за IV разред гимназије*. Написали др Вељко Кораћ, др Миладин Животић и др Бранко Павловић. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1970. – *Просветни преглед*, Београд, 28/1972, 27 (27. 9), 11.

* Приказ.

215. Arsenijević, Miloš: O filozofskim osnovama nauka. – *Gledišta*, Београд, 14/1973, 11–12, 1223–1232.

* О књизи Бранка Павловића: *Filozofske osnove nauka*, Београд, Nolit, 1973.

216. Muhić, Fuad: Branko U. Pavlović: *Rasprava o filozofskim osnovama nauka*, Београд, 1973. – *Odjek*, Сарајево, 26/1973, 12, 20.

* Приказ.

217. Петковић, Боривоје: „Историја филозофије“ (Вељко Кораћ, Миладин Животић, Бранко Павловић, Завод за издавање уџбеника СР Србије). – *Просвјетни рад*, Титоград, 23/1973, 16 (15. 3), 11.

* Приказ.

218. Милин, Лазар: Философски разговори. – *Православље*, Београд, 10/1976, 222 (15. 6), 6–7.

* „Речи о смрти Бога и смрти човека“, дијалог Николе Милошева, Бранка Павловића и Пера Мужичевића у Дому омолодине у Београду 10. 6. 1976. г.

219. Kovačević, Milan: Branko U. Pavlović: *Filozofija prirode*. (Enciklopedija filozofskih disciplina, Naprijed, Zagreb, 1978, str. 257) [Review of the *Philosophy of Nature* by B. U. Pavlović]. – *Theoria*, Beograd, 21/1978, 3–4, 140–141.

* Prikaz.

220. Ранковић, Драгутин: Рукопис завидног нивоа. *Филозофија за ширећи разред усмереног образовања* за струку делатности у области културе и јавног информисања, преводилачку и архивско-музејску струку, др Вељко Кораћ и др 221. Бранко Павловић. – *Просвјетни иреилед*, Београд, 38/1982, 1432–3 (40–41), (21. 12), 18.

* Приказ.

221. Buha, Aleksa: Branko U. Pavlović: *Filozofija prirode*, Zagreb, 1978. – *Dijalog*, Sarajevo, 1979, 4, 237–255.

* Prikaz.

222. Buha, Aleksa: Branko U. Pavlović: *Filozofija prirode*, Zagreb, 1978. – *Pregled*, Sarajevo, 69/1979, 6, 780–786.

* Prikaz.

223. Grlić, Danko: Pavlović Branko, filozofski pisac (Piroman kraj Beograda, 1928 –). – [U]: Danko Grlić: *Leksikon filozofa*. Drugo, prošireno izdanje, Zagreb, Naprijed, 1982, str. 310–311.

234. М. Б.: *Историја филозофије*. Аутори: др Вељко Кораћ и др Бранко Павловић, Издавач: Завод за издавање уџбеника, Београд, 1983. – *Полишика*, Београд, 80/1983, (24. 12), 12; Култура – уметност – наука, V, 27.

* Приказ.

235. Миловановић, С.: Зарез бр. 3. – *Сшугенш*, Београд, 1983, 14 (18. 5),

* Приказ с посебним освртом на разговор с Бранко Павловиће објављеним у овом броју часописа.

236. Бркић, Момир: *Историја филозофије*. Аутори: др Вељко Кораћ и др Бранко Павловић. – *Просвјетни иреилед*, Београд, 40/1984, 1475–6 (2–3), (17–24. 1), 13.

* Приказ.

237. Пражић, Александар: Зашто аналитичка филозофија изазива љутњу и ужасавање? – *Књижевне новине*, 1985, 698.

238. Đorđević, Radomir: In memoriam. Branko U. Pavlović (1928–1986). – *Dijalektika*, Beograd, 22/1987, 1–2, 197–198.

239. Žunjić, Slobodan: Branko Pavlović (1928 – 1986). – *Theoria*, Beograd, 29/1986, 1–2, 3–5.

* Nekrolog.

240. Даковић, Ненад: Сократова молитва Пану. – *НИН*, 1997, 2428 (11. 7), 44.

* О књизи Бранка Павловића *Ерос и дијалектика*, Београд, Плато, 1997.

241. Даковић, Ненад: Сократовски идеали. Бранко Павловић: *Метафизика и егзистенција*; издавач: Плато, Београд, 1997. – *Политика*, 93/1997, (23. 8), 25; Култура – уметност – наука, XLI, 19.

* Приказ.

242. Жуњић, Слободан: Белешка редактора. – [У]: Бранко Павловић: *Предсократска мисао*. (У редакцији Слободана Жуњића). Београд, Плато, 1997, стр. 323–324.

243. Žunjić, Slobodan: Pavlovićevo izvođenje filozofije iz duha grčke mudrosti. – *Theoria*, 1986, 1–2, 3–5.

244. Đurić, Mihailo – Žunjić, Slobodan (Hrsg.): *Die serbische Philosophie heute*. – München, Slavica Verlag dr Anton Kovač, 1993.

* О Branku Pavloviću на стр. 41, 42, 61, 64, 69, 311.

245. Жуњић, Слободан. Павловићево извођење филозофије из духа грчке мудрости. – [Поговор у]: Бранко Павловић: *Ерос и дијалектика. Оледи из грчке филозофије*, Београд, Плато, 1997, стр. 319–324.

246. Marić, Ilija: Bibliografija radova Branka Pavlovića. – *Gledišta*, Beograd, 38/1997, 1–6, 199–210.

247. Марић, Илија: Белешка приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Филозофски речник*. Београд, Плато, 1997, стр. 255–259.

* Прештампано: *Филозофија на истоку Европе*, стр. 319–320.

248. Марић, Илија: Реч приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Метафизика и егзистенција. Расправе из модерне филозофије*. Београд, Плато, 1997, стр. 205–208.

* Прештампано: *Филозофија на истоку Европе*, стр. 306–309.

249. Марић, Илија: Белешка приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Ерос и дијалектика*, Београд, Плато, 1997, стр. 325–329.

250. Simeunović, Vojin: Branko Pavlović: *Metafizika i egzistencija*, Plato, Beograd, 1997. – *Naša borba*, Beograd, 1997 (13. 11).

* Prikaz.

251. Симеуновић, Војин: Оаза духа. Бранко Павловић: „Ерос и дијалектика“ (огледи из грчке филозофије); издавач: „Плато“, Београд, 1997. – *Полиџика*, Београд, 93/1997 (26. 4), 30; Култура – уметност – наука, ускршњи додатак.

* Приказ.

252. Марић, Илија: Напомена приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Филозофски џириџиџи*. Приредио Илија Марић. – Београд, Плато, 1998, стр. 255–259.

* Прештампано: *Философија на истоку Европе*, стр. 321–328.

253. Радос, Јово: Логос мита и филозофије. (Бранко Павловић: *Ерос и дијалектика*, огледи из грчке филозофије. – [У]: Јово Радос: *На џијевима ума. Филозофске и филозофско-јравне рефлексџе*, Нови Сад, 1998, стр. 5–7.

Едиџија: Трећа кап; књ. 3.

254. Рацковић, Никола: Прилог филозофској лексикографији. Бранко Павловић: *Филозофски речник*, Београд, Плато, 1997. – *Библиоџрафски вјесник*, Цетиње, 27/1998, 2–3, 201–202.

* Приказ.

255. Војиновић, Олга: Непоновљивост личност. Бранко Павловић: *Филозофски џириџиџи*, издавач: Плато, Београд, 1998. – *Полиџика*, 97/1999, (20. 2); Култура – уметност – наука, XLII, 45.

* Приказ.

256. Коларић, Иван: Павловић Бранко (1928–1986). – [У]: Иван Коларић: *Филозофско-џеолошки лексикон*, Ужице, Учитељски факултет, 2000, стр. 192.

257. Марић, Илија: Белешка приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Мислилац на Аџори*. Приредио Илија Марић. – Београд, Плато, 2000, стр. 255–259.

* Прештампано: *Философија на истоку Европе*, стр. 314–317.

258. Марић, Илија: Напомена приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Видовија Арџура Полачека*. Приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2000, стр. 311–313.

* Прештампано: *Философија на истоку Европе*, стр. 312–314.

259. Кучинар, Здравко: *Дело Бранка Павловића*. Филозоф у осами и на агори. Бранко Павловић: *Мислилац на аџори*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2000. – *Полиџика*, Београд, 98/2001, (16. 6); Култура – уметност – наука, XLIV, 10.

* Приказ.

260. Марић, Илија: Белешка приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Филозофија науке*, Београд, Плато, 2002, стр. 459–460.

261. Марић, Илија: Белешка приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Увод у савремену филозофију*. Приредио Илија Марић. Београд, Плато, 2003, стр. 431–433.

262. Марић, Илија: *Филозофија на Великој школи*. – Београд, Плато, 2003.

* О Бранку Павловићу на стр. 7, 13, 14, 15, 19, 210.

263. Марић, Илија: *Усјон српске филозофије*. – Београд, Плато, 2004.

* О Бранку Павловићу на стр. 226–227, 229, 243–244.

264. Марић, Илија: Предавачки ерос Бранка Павловића. – *Исходник*, Београд, 14/2005, 53–54, 98–103.

* Прештампано: *На ефеском јуџу*, стр. 48–54.

265. Ђорђевић, Радомир: Бранко У. Павловић (1928–1986). – [У]: Радомир Ђорђевић: *Човек, вредности и историја. Изабрани списи из практичне и српске филозофије*. Београд, Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду, Београд, 2006, стр. 339.

266. Марић, Илија: Павловићев пут до Ефеса [Branko Pavlović on the Road to Ephesus]. – *Зборник Матице српске за класичне студије*, Нови Сад, 2006, 8, 171–184.

* Штампано и као посебан отисак.

Прештампано: *На ефеском јуџу*, стр. 55–68.

267. Марић, Илија: *Павловићев јуџу до Ефеса* [Branko Pavlović the Road to Ephesus]. – Нови Сад, Матица српска, 2006; стр. 171–184.

* Посебан отисак из *Зборника Матице српске за класичне студије*; бр. 8 за 2006.

268. Марић, Илија: Успомени на Бранка Павловића. – *Књижевни магазин*, Београд, 2006, 57, 35–29.

* Скраћена верзија текста „Sapientia in aeternum“.

Прештампано: *На ефеском јуџу*, стр. 30–47.

269. Марић, Илија: Павловићево оживљавање платоновског начина мишљења. – *Свеске*, Панчево, 2007, 83, 74–77.

* Садржај: Република покрадених крадљиваца. Насиље хијерархијски устројених званичних институција. Филозофија као љубав према мудрости.

Прештампано: *Филозофска делија*, стр. 99–12.

270. Марић, Илија: Павловићево оживљавање платоновског начина мишљења. – [У]: *Антика и савремени свет*. Београд, Друштво за античке студије Србије – Архив Срема, 2007, стр. 153–164.

* Садржај: Република покрадених крадљиваца. Насиље хијерархијски устројених званичних институција. Филозофија као љубав према мудрости.

Прештампано: *Филозофска делија*, стр. 99–12.

271. Марић, Илија: Белешка приређивача. – [У]: Бранко Павловић: *Филозофија науке*. Приредио Илија Марић. Београд, Плато, 2007, стр. 459–460.

272. М[арић], И[лија]: Павловић, Бранко (Пироман, Обреновац, 1928 – Београд, 1986), филозоф, професор универзитета. – [У]: *Енциклопедија српског народа*, Београд, завод за издавање уџбеника и наставна средства, 2008, стр. 800.

273. Марић, Илија: Јавна предавања и разговори Бранка Павловића. – *Источник*, Београд, 17/2008, 65, 126–137.

* Објављен и Непотпуни списак јавних предавања и разговора Бранка Павловића (стр. 130–137).

Прештампано: *Философска делџа*, стр. 66–80.

274. Радош, Јово: Логос мита и филозофије. (Бранко Павловић: *Ерос и дијалектика*, огледи из грчке филозофије. – [У]: Јово Радош: *Ум и душа. О сродности филозофије и уметности*. Нови Сад, Орфеус, 2007, стр. 35–39.

275. Жуњић, Слободан: *Историја српске филозофије*. – Београд, Плато, 2009.

* О Бранку Павловићу на стр. 5, 19, 183, 200, 239, 342, 348, 349, 389, 390, 394, 409, 410, 413–419, 431.

276. Марић, Илија: Бранко Павловић и истраживање античке филозофије. – [У]: *Антички свет, европска и српска наука*, Београд, Друштво за античке студије Србије – Службени гласник, 2009, стр. 191–207.

277. Марић, Илија. Непотпуни списак Павловићевих јавних предавања и разговора. – [У]: Илија Марић: *Философска делџа*. Београд, Плато, 2009, стр. 72–80.

278. Марић, Илија: *О филозофије до књижевности*. – Београд, Плато, 2001.

* О Бранку Павловићу на стр. 35, 42, 48, 50, 2, 53, 58, 79, 81, 87, 131, 132, 204.

279. Кучинар, Здравко: Филозоф у осами и на агори. – [У]: Здравко Кучинар: *Из наше филозофског живога. Пригодни текстови*. Београд, Плато Books, 2012, стр. 341–343.

* О књизи Бранка Павловића: *Мислилац на агори*, приредио Илија Марић, Београд, Плато, 2000.

280. Жуњић, Слободан: *Историја српске филозофије*. Друго допуњено и исправљено издање. Београд, Завод за уџбенике, 2014.

* О Бранку Павловићу на стр. 3, 15, 189, 214, 245, 331, 334, 335, 359, 363, 371, 380, 407, 408, 410, 413–419, 421, 424, 425, 426, 436, 441, 458, 473, 491.

281. Марић, Илија: На ефеском путу у Атлантису. – [У]: Илија Марић: *О философима, њисцима, књијама*. Београд – Отачник, Стари Бановци – Бернар, 2017, стр. 332–354.

* Разговор водила Биљана Ђуровић.

Imenski registar

Avramović, Peđa 179	Davidović, Radivoje 97
Adorno, Teodor 19	Daković, Nenad 240, 241
Ajnštajn, Albert 6	Dekar, Rene 107
Akselos, Kostas 199	Demokrit 13
Anaksagora 13	Dragutinović, Miodrag 129
Anaksimandar 13	Dubljević, Radmila 174
Anaksimenes 13	Đorđević, Radomir 238, 265
Aristotel 11, 17, 28, 150, 156, 178	Đukić, Radivoje Lola 84
Arsenijević, Miloš 215	Đuretić, Jagoš 58
Bašelar, Gaston 12, 18, 20, 70, 88, 158	Đurić, Miloš N. 13, 190, 192–194
Bergson, Anri 20	Đurić, Mihailo 97, 244
Bernuli, Žak 71	Đurović, Biljana 281
Bošković, Ruđer 6	Ejer, Alfred Žil 42
Bošnjak, Branko 6, 18, 57, 93, 108	Empedokle 13
Breza, Tadeuš 127	Životić, Miladin 4, 97
Brentano, Franc 20,	Žunjić, Slobodan 11, 13, 239, 242–
Brenšvig, Leon 20	245, 275, 280
Brkić, Miomir 236	Zenon 13
Buha, Aleksa 221, 222	Jaspers, Karl 19
Vajthed, Alfred N. 18	Jodl, Fridrih 18, 64
Vidaković, Mihailo 88	Josifovski, Jonče 1, 2
Vilhar, Albin 146–148, 201–206	Kalezić, Mileva 89, 90, 92
Višnjić, Miodrag 97	Kami, Alber 12, 18, 29, 30
Vojinović, Olga 255	Kangrga, Milan 181
Volter, Fransoa Arue 17	Kant, Imanuel 6, 12, 19, 34, 107,
Gavrilović, Zoran 134	120, 142
Garodi, Rože 200	Kjerkegor, Seren 19
Gaus, K. Fr. 6	Knežević, Božidar 15
Goldman, Lisjen 17, 39, 122	Knjazeva, Svetlana 18, 183
Greys, Robert 118	Kovačević, Milan 219
Grlić, Danko 53, 223	Kolakovski, Lešek 18, 61

- Kolarić, Ivan 256
 Koplston, Frederik 18, 159
 Korać, Veljko 4, 9, 10, 16, 201–206
 Kosik, Karel 55
 Kostić, Laza 15, 155
 Krešić, Andrija 53, 72
 Ksenofan 13
 Kučinar, Zdravko 259, 279
 Lajbnić, Gotfrid Vilhelm 6
 Laplas, Ferdinand 71
 Lauer, Kventin 200
 Levi, V. A. 39
 Leukip 13
 Lefevr, Anri 55
 Lok, Džon 37
 Manojlović, Ljubiša 78
 Marić, Ilija 11, 12, 14, 15, 17–21, 195–197, 246–249, 252, 257, 258, 260–264, 266–273, 276–279, 281
 Marjanović, Aleksandra 86
 Marković, Mihailo 36, 53, 55
 Marković, Svetozar 15, 155
 Markuze, Herbert 55
 Melis 13
 Milenković, Dragan 188
 Milin, Lazar 212, 213, 218
 Milić, Vojin 97
 Milovanović, S. 172, 235
 Milošević, Nikola 75, 97, 114, 218
 Mils, Rajt 18
 Mićunović, Dragoljub 97
 Mihailović, Milica 94
 Montenj, Mišel 124
 Mužijević, Pero 218
 Mur, Džordž Edvard 41
 Muhić, Fuad 216
 Nedeljковиć, Dušan 17
 Niče, Fridrih 18, 19, 104
 Njutn, Isak 6
 Openhajmer, Robert 21, 94
 Pavićević, Vuko 53, 73, 97
 Pakiž, Marjanca 153, 164, 191
 Paraušić, Momčilo 214
 Parmenid 13
 Pejović, Danilo 55
 Petrović, Aleksandar 177
 Petrović, Gajo 55
 Petronijević, Branislav 15, 18, 144, 149, 166
 Pešić-Golubović, Zagorka 97
 Pijaže, Žan 12, 152
 Pitagora 13
 Platon 11, 143, 146–148, 154, 163, 165, 169, 171, 190–194, 201–206
 Plehanov, Georgij Valentinovič 19
 Plotin 18
 Poenkare, Anri 20
 Popović-Perišić, Nada 152
 Pražić, Aleksandar 184, 237
 Pruha, Milan 39
 Radoš, Jovo 253, 274
 Ranković, Dragutin 220
 Ranković, Milan 121, 211
 Rasel, Bertrand 18, 31, 32
 Racković, Nikola 254
 Riman, B. 6
 Sartr, Žan-Pol 12, 19, 26, 33
 Simeunović, Vojin 250, 251
 Sokrat 11, 137
 Stojanović, Svetozar 53, 97, 128
 Stanić, Mileta N. 182
 Supek, Rudi 57
 Suhodolski, Bogdan 39

- Tadić, Ljubomir 97
Tales 13
Tarasijevski, Božidar 179
Tatakis, Vasil 18
Toševa, Ljubinka 89, 90, 92
Ćetković, Borivoje 217
Ćosić, Dobrica 77
From, Erih 39
Hajdeger, Martin 19
Hegel, Gerog Vilhelm 5, 12, 19, 20, 34, 107, 123, 189, 208, 209
Heraklit 13, 17, 124
Herderlin, Fridrih 209
Huserl, Edmund 19
Cvetklović, Vladimir 207
Crepajac, Ljiljana 163, 164, 191
Šeling, Vilhelm Fridrih 208
Šešić, Bogdan 18, 24, 210
Škvorc, Mijo 108

Moja mati, 1941.

.....

IN MEMORIAM

.....

Слободан Г. Марковић

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

СИСТЕМ ДУШАНА Т. БАТАКОВИЋА* (1957–2017)

У претходних преко двадесет година имао сам част да сарађујем с Душаном Т. Батаковићем као историчарем, алтернативним дипломатом, званичним дипломатом и вишеструким амбасадором, саветником председника Србије Бориса Тадића, директором Балканолошког института САНУ, посвећеним библиофилом, чланом Крунског савета.

Један од преломних тренутака у његовом формирању био је распад Југославије и његове докторске студије у Француској. И породично, преко ујака, и историјски преко чувених српских Паризлија којима се увек радо бавио, и политички преко сусрета с француским геополитичким мислиоцима, он је постао изразити франкофил. Најречитији споменици ове његове оријентације су докторска теза одбрањена на Сорбони коју је 2013. објавио знаменити француски академски издавач CNRS,¹ и опсежни зборник који је издао Балканолошки институт на француском под насловом *Непосредно савезништво – Француско-српски односи 1870–1940*, а под његовим уредништвом.²

Током живота плодно се бавио рок критиком,³ уређивањем утицајног књижевног часописа *Књижевних новина*, алтернативном дипломатијом, званичном дипломатијом, разним државним пословима, а да је све то време био и остао историчар. Тешко је у тако различитим делатностима увек пронаћи заједничку нит, али мислим да она постоји и ја ћу је назвати „системом Душана Т. Батаковића“. Угаони камен

* Некролог представља незнатно измењен говор одржан 30. октобра 2017. на комеморацији Душану Т. Батаковићу, у свечаној сали Српске академије наука и уметности.

1 Dušan T. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, Paris, CNRS Editions 2013.

2 Dušan T. Bataković [sur la direction par], *La Serbie et la France : une alliance atypique : relations politique, économique et culturelles, 1870–1940*, Belgrade : Académie serbe des Sciences et des Arts, Institut des Études balkaniques, 2010.

3 Ове текстове писао је под псеудонимом Константин Дука.

тог система било је настојање да Србија нађе своје место у Европи. Он је ишао истим оним стазама које је утро Доситеј, којима су наставиле српске Паризлије и којима су корачале Краљевина Србија и Краљевина Југославија у време династије Карађорђевића, а то је смештање Србије и Југославије у европске оквири. У једном интервјуу из 1997. дао је дефиницију модерног Србина: „Модерни Србин би у идеалној пројекцији требало да буде одани син Светог Саве, а при томе западњак и реформатор. Он мора да буде одговоран тако што ће лични добитак везати за бољитак читаве нације. Треба да буде убеђени демократа, верски толерантан, да тражи креативни спој националног и демократског.“⁴ Ово је било његово политичко вјерују. Европски оквир чини саму срж његове тројне радње: културне, дипломатске и историографске. Европа чини темељ његовог система.

На културном плану њега је посебно погодила слика Србије која је створена у западноевропским медијима деведесетих година. Сам Душан Т. Батаковић сматрао је режим из деведесетих у Србији за „банду профитера и криминалаца.“⁵ Проблем је био што је слика таквог режима уопштена у западним медијима на цео народ. Зато је чинио све што је било у његовој моћи да се та слика промени: од неуморног слања научних и стручних радова везаних за историју Србије у главне светске библиотеке, преко сталног залагања за преводе важнијих књига из Србије на енглески, до настојања да се на Си-Ен-Ен-у покрене кампања која би показала културно наслеђе Србије. Пример његове културне политике су акције које је извео док је био амбасадор Србије у Паризу.

Успео је да резиденцију амбасадора у Паризу, вероватно најрепрезентативнији објекат у дипломатској мрежи Србије, претвори у својеврстан музеј у који долази француски продуцент да снима филм о француском председнику. У главном салону резиденције изложио је слике најпознатијих сликара из Србије у Паризу и на Западу који су му за ту намену позајмили слике. Направио је галерију у којој су се нашле слике Владимира Величковића, Љубе Поповића, Петра Омчикуса, Љубинке Јовановић, Бате Михајловића, Косе Бокшан, Тафила Мусовића, Коље Милуновића. Уз њих је додао слике Петра Лубарде и Марка Челебоновића које су већ биле у резиденцији, али затурене у помоћним просторијама и тако је уоквирио репрезентативну галерију сликара из Србије и Југославије. Један француски пријатељ рекао му је да је направио српски Бобур у резиденцији. Замисао је била јасна приказати Србију у новом светлу преко изузетних уметника који спајају Европу, Француску, Србију и Југославију.

4 *Argument*, 16. јуни 1997.

5 *Ibid.*

После година запостављања традиције коју је краљ Петар оличавао у француско-српским односима успео је да, на стогодишњицу посете краља Петра I Паризу, иницира постављање бронзане спомен-плоче у авенији Петра I од Србије. Том приликом је рекао: „Обнављамо стара пријатељства на старим основама без обзира на искушења. Београд ће бити ослонац Француској на Балкану, а она подршка Србији на трновитом европском путу.“⁶ Обновио је и комеморације у Марсељу краљу Александру Ујединитељу. Ово су само две од низа акција које је спровео, али које осликавају јасно његове намере да на свим културним пољима обнови сарадњу Србије и Француске. Дао је одлучан допринос напорима да Србија постане земља посматрач у Међународној организацији франкофоније 2006. године.

Део његове културне политике био је и залагање за парламентарну монархију у Србији. Као франкофил он није могао да сматра да је монархија боље државно уређење од републике. Имао је велико поштовање према тековинама Француске грађанске револуције. Сматрао је да свака нација сама треба да одабере најбољи модел, а монархија у Србији за њега је била пречица у модернизацији и европеизацији Србије. Он се није залагао за земљу која је поштована у Цакарти, Каиру, Триполију и Хавани, већ за земљу која је поштована и уважавана у Паризу, Вашингтону, Москви, Бриселу и Лондону (и то отприлике овим редоследом). Још 1997. изразио је став да би увођење парламентарне монархије у Србији могло да спречи појаву новог војда после Милошевића, и у томе је можда био и визионар.

На дипломатском плану, као амбасадор у Атини, затекао је незавидно стање. Дипломатија СРЈ нашла се крајем XX века у потпуном изопштењу. Победа демократских снага у Србији 2000. нагло је прекинула изолацију, али су неке сумње остале и према новим властима. Он је успео да те сумње лако одагна. Импозантним пријемом који су организовали принц Александар и принцеза Катарина у чувеном хотелу Гран Бретањ, маја 2001, сви заједно су успели да за један дан разбију блокаду стварану годинама и да одагнају сумње међу западним дипломатама на служби у Атини. Врло брзо постао је угледан члан једне неформалне групе амбасадора која се редовно окупљала у Атини, која је претресала ситуацију на Балкану и у свету, и у којој је чланство било резервисано само за десетак водећих амбасадора у Атини. Тако је он за неколико месеци пребродио јаз од потпуне изолације дипломатских представника Југославије до укључености у главне дипломатске токове. То му је омогућило да бочним путем помогне земљи у тада иницијалним напорима да се ухвати корак у евроатлантским интеграцијама.

6 <http://www.rts.rs/page/rt/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/1012112/spomen-ploca-kralju-petru-i-od-srbije-.html> (20.12.2011).

Као амбасадор у Паризу он се залагао за обнављање француско-српске вертикале и донекле је успео у томе. Знао је да у модерним условима то значи довођење француских улагача у Србију и посебно је радио у том правцу, али је био разочаран пријемом на који су поједини од њих наишли у Србији.

У дипломатији је показивао врло необичан спој реализма и идеализма. Нека од тих запажања још увек не могу да цитирам, могу само да кажем да су била сурово реална, далеко од улепшаног виђења које су имали многи тадашњи политичари и дипломате. Нешто од тога рекао је и за јавност. Тако је, на пример, јуна 2001. изјавио: „Без Кејфора не би остао ни један Србин на Космету.“ (Бета, 24. јуна 2001) Иако је био политички реалиста, истовремено је налазио необичну енергију да буде и идеалиста, односно да очекује да ће ствари у догледно време да се побољшају, а сматрао је да до тог дана треба водити одмерену, али јасну политику, која ће сачувати сопствене интересе. Још током деведесетих година учествовао је у алтернативним напорима да се реши криза на Косову и Метохији. И у потпуно незваничном својству састајао се са високим дипломатама Сједињених Држава, Немачке, Свете Столице и других земаља, чак и са државном секретарком САД Медлин Олбрајт, а све у циљу налажења решења за Косово и Метохију. Његов предлог кантонизације изнео је свакако прерано. Тада је он сматран као претеран уступак другој страни у преговорима, а временом је постао неостварљив јер је деловало да пружа доста српској страни. Изненадио сам се када сам на једној конференцији у Лондону видео 2007. нови предлог врло сличан његовом који су тада саставили британски професори и политички аналитичари.

Његово поимање косовског и албанског питања било је далеко од црно-белог. У предговору делу Петера Бартла *Албанци* покренуо је питање националних митова и функције и начина настанка нација на Балкану. Поводом митолошких и митологизованих наратива пружио је на том месту веома важне увиде: „Раздвајање стварних историјских основа савремених националних идентитета од митологизованих представа о прошлости, један је од важних послова историчара, посла који никада не престаје... Митологизацију националне прошлости, која, бар на Балкану, потиче од апсолутизације етничког порекла, пренаглашавања етничке или етничко-верске припадности насупрот ширем културном или цивилизацијском заједништву, с правом одбацује сваки историчар одан достигнућима научне историографије.“⁷

Оно што је чинио на културном и дипломатском пољу једнако је радио и у домену историографије. У свакој малој култури постоје

7 Душан Т. Батаковић, *Дешифровање историје*, Чигоја штампа, Београд 2016, стр. 292, 294.

појединци који је својим деловањем спајају с другим културама. Те личности су посредници који преносе знања између различитих култура уз настојање да се те културе боље разумеју. На том трагу почео је да међу првима у Београду систематски објављује своја дела на енглеском и француском и да уређује веома угледан часопис Балканолошког института САНУ *Balkanica*. Средином деведесетих година, када је ретко ко имао електронску пошту у Београду, он је већ имао веб сајт на енглеском језику са својим сабраним радовима што је сведочило о његовој жељи да што шири публика буде у могућности да се упозна с налазима до којих је дошао.

Када је у питању англо-амерички свет јасно је његово посебно настојање да прикаже на енглеском језику косовско питање, српски део историјског наслеђа Косова и Метохије, као и комплекс питања из историје Кнежевине и Краљевине Србије који укључује Зах-Гарашаниново *Начертаније*, сукоб цивилних и војних власти у Македонији, улогу Аписа и Солунског процеса или контроверсе око Сарајевског атентата, да поменем само нека од питања које је покренуо и поново промислио. Последњих година живота посебно је био усредсређен на питање рецепције Сарајевског атентата у јавностима западних земаља.

Оставио је 20 монографија на српском, енглеском и француском језику, а укупан број његових научних чланака и студија је око 150. Уз ово треба додати 6 томова приређене грађе, и стотине новинских чланака, осврта и интервјуа на више језика. Његова последња објављена монографија је збирка чланака и студија под насловом *Дешифровање прошлости*. Овај појам који је сам не случајно увео кроз наслов књиге открива и његову латентну, а понекад и манифестну намеру. Да би се разумели поједини вишезначни документи и процеси из историје Србије и Балкана као што је *Начертаније*, или као што су националне идеје код балканских народа није довољно сагледати их само из угла националне историографије, већ се морају сагледавати и у балканолошком, али и у европском и светском контексту.

Употребљују термин *расшумачење* готово истоветног значењског оквира као дешифровање. Растумачити значи не само описати једну појаву већ је ставити и у контекст који поједина култура може да разуме. За посредника између култура управо таква врста растумачења је највећи изазов. Павле Поповић назвао је током Великог рата Доситеја Обрадовића српским Френклином и Волтером.⁸ Тиме је желео да англо-америчком или француском читаоцу јасно назначи које место овај делатник заузима у историји српске културе и југословенске идеје. Слободан Јовановић урадио је исто с Берком када га је представио

8 Павле Поповић, *Jugoslovenska književnost* (Cambridge, 1918), стр. 78.

српском читаоцу: „Као Макиавели за Италијане и Монтескије за Французе, тако је Берк за Енглеze најнационалнији политички мислилац.“⁹ И Душан Т. Батаковић чини исти посреднички напор у оба правца, и у делима на енглеском и француском, и у делима на српском језику, представљајући личности из српске и југословенске историје француском и англо-америчком читаоцу, али и тумачећи личности западне историје читаоцу у Србији. У истом циљу предуzeо се и уређивања часописа *Balkanica* који је под његовим уредништвом постао један од водећих балканолошких часописа у свету, а у коме се чланци објављују на енглеском језику.

Имао је јединствено искуство за локане појмове да значајне делове живота проведе у Швајцарској, Француској, Хеленској Републици и Канади, али и да бројним посетама Британији, САД и Аустрији темељно упозна и ове земље. Он се једнако осећао код куће у Београду, Женеви, Паризу, Отави, Њујорку, Лондону, Атини, Солуну или Бечу. Дозволите ми да додам и једну личну ноту овом осврту. Сваки пут када бих разговарао с Душаном по повратку из Лондона, Париза, Атине или Беча увек сам морао да одговарам на иста питања: које сам музеје походио, које сам књижаре посетио и у којим сам био библиотекама. Када сам дошао у посету амбасадору Батаковићу у Париз прво ме је одвео у Лувр на фасцинантну изложбу руских икона, а одмах затим и у обилазак главних збирки овог знаменитог музеја. Његово кретање по престоницама Балкана, централне и западне Европе и северне Америке било је превасходно духовно кретање и духовни напор. Таквим кретањем он се оспособио да уочава контекст Србије у односу на свет, да посматра успоне и падове њене слике у свету, да сагледава настојања београдских интелектуалаца западног образовања да Србију приближе Западу и Запад Србији. Зато је он и могао да се прихвати тешке улоге растумачења садржаја прошлости у садашњости, али и још тежег задатка посредовања између ових култура.

У свему овоме заједничка нит била му је до последњег тренутка жеља и настојање да уклопи понекад неусклађене, па и супротстављене, парове: Србију и Европу, национално и демократско, традиционално и модерно. У трагању за складом између ових појмова Душан Т. Батаковић провео је свој лични живот, дипломатску каријеру, и плодан историографски рад. Зато танана формула тог склада сакривена у његовим списима, дипломатским депешама и личним саопштењима и јесте систем и завештање Душана Т. Батаковића.

9 Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина*, сабрана дела Слободана Јовановића, књига 9, Југославијапублик и СКЗ, Београд 1990, стр. 151.

U SPOMEN NA PROFESORKU BISERKU SRBLJIN (1930–2017)

U ponedeljak 23. januara 2017. na Starom mokrinskom groblju u Kikindi oprostili smo se od profesorke Biserke Srbljin. Ona je rođena 27. avgusta 1930. u starosedelačkoj kikindskoj porodici Živkov. Otac Dimitrije bio je železničar, majka Nevenka, rođ. Bogosavljev, domaćica. Od ranog detinjstva slušala je priče o tegobnom životu banatskih paora, o ugnjetavanju svojih sunarodnika od strane Austrougarske, o njihovim seobama i borbi da sačuvaju svoju veru i nacionalni identitet, o stradanjima na ratištima crno-žute monarhije.

Biserka je završila nižu osnovnu školu u Kikindi 1937–1941. godine s odličnim uspehom. Na početku rata 1941. otac joj je zarobljen i odveden u zarobljeništvo u Nemačku. Nastupili su teški dani za porodicu. Uprkos tome, majka Nevenka je upisala Biserku u Kikindsku gimnaziju. Kao učenica, svojim je očima gledala streljanja od strane okupatora, a među žrtvama su bili i njeni drugovi iz škole, rođaci, komšije. Verovatno su i ove traume iz mladosti uticale da utočište potraži u knjigama kojima će ostati verna do kraja života.

Posle rata, 1945. otac Dimitrije se vratio iz zarobljeništva a Biserka je nastavila školovanje u Gimnaziji. Učestvovala je na omladinskim radnim akcijama. Gimnaziju je završila 1949. godine i upisala studije na Filološkom fakultetu u Beogradu (srpski jezik i književnost i ruski jezik). Nakon diplomiranja raspoređena je na rad u Vršcu kao predavač ruskog jezika. Godine 1956. vratila se u Kikindu i potpuno se posvetila pedagoškom radu. Prvo je radila u Ekonomskoj školi, a od 1967. godine u Gimnaziji „Dušan Vasiljev“ kao profesor ruskog jezika do penzionisanja 1993. Bile su to decenije njenog spokojnog, srećnog i sadržajnog porodičnog života i profesionalnog rada. Udata je bila za Radovana Srbljina, veterinara, rodnom iz Mokrina, rodila i podigla dva sina Iliju i Zorana. Izvela je petnaest generacija učenika od kojih su mnogi izrasli u vrhunske stručnjake u svojoj struci.

Profesorka Srbljin je ostavila trajan trag u svim školama u kojima je radila, a najznačajniji je bio njen rad u Gimnaziji. Izvorišta na kojima se nadahnjivala bila su mnogobrojna, a na prvom mestu njen rodni, patrijarhalni Banat. Onaj stari, legendarni Banat koji polako nestaje i ostaje da traje u retkim ličnostima i sećanjima. Biserka ga je prenosila s ljubavlju i toplinom svojim učenicama. Značajan izvor kojim se nadahnjivala tokom celog života je ruska kultura i književnost.

Igrom slučaja, potpisnik ovih redova bio je u prvoj gimnazijskoj generaciji njenih učenika. Ona nam je bila razredni starešina. Na časove je dolazila tačno u minut. Uvek spremna da pruži dodatno objašnjenje, da ukaže na još poneki detalj, da pomene zanimljivu pojedinost, da nas uputi na značajnu knjigu, ili časopis. Uspevala je da nam na jasan i upečatljiv način približi složene teme i likove ruske literatura, književnosti uopšte, događaje u svetu. Nezaboravna su njena predavanja o „suvišnim ljudima“ u ruskoj literaturi, o likovima Pečorina, Lenskog, Oblomova, Ruđina, Miškina, Pjera, Andreja, Tatjane, Nataše, Sonje, Ane, Lare i dr. Hrabrila nas je da čitamo ne samo ruske pisce u originalu, nego i naše i sve velike pisce. Upućivala nas je na kontakte s porodicama ruskih emigranata u Kikindi i njihove bogate biblioteke. Na časovima razrednog starešine propitivala nas je šta smo pročitali, razgovarala s nama o tim delima. Njena čuvena rečenica je bila da vreme ne treba trošiti na loše pisce, jer književnost nije zabava i samozaborav.

U svom radu težište je stavljala podjednako na obrazovni i vaspitni aspekt. Jedna od najvećih vrednosti njenog pedagoškog rada jeste intertekstualna komunikacija s celokupnom literaturom koju je pomno čitala i poznavala: od Biblije, narodnog stvaralaštva, klasične literature i iznad svega ruske književnosti. Na svakom njenom času, u bogatim aluzijama i digresijama, uočavali smo njenu snažnu erudiciju i ogromno svestrano obrazovanje. Budući da je Gimnaziju doživljavala kao svoju drugu kuću, odlučno se suprostavila ukidanju iste u vreme Šuvarjevih reformi školstva i pri tom je ispoljila značajan stepen građanske hrabrosti. Solidarisala se i sa svojim kolegama koje su tadašnje vlasti progonile zbog delikta mišljenja. Nikada se nije jagmila za direktorske funkcije, za mesta u komisijama, ili forumima, a koja su donosila neku moć i privilegije.

Formirana na najboljim temeljima tradicionalnih vrednosti i morala, visokih radnih i moralnih načela, bila je veoma zahtevna i stroga, i prema sebi, i prema svojim đacima. Ponekad se na prvi pogled moglo učiniti da je rigidna i odbojna, ali ne, iza njenog strogog izgleda profesora pojavljivao se blagorodan, topao ljudski i majčinski lik. Iskreno se radovala svim profesionalnim uspesima i ličnoj sreći svojih učenika.

Poslednje dve godine samovala je u svom domu okružena knjigama, koje su bile njeno pribežište i najveće blago. Bila je strasni i do zadnjeg dana neumorni knjigoljubac i knjigočitač. Decenijama je bila najredovniji član, čitalac s najviše pročitanih knjiga u Biblioteci „Jovan Popović“. Bolest i starost nisu je sprečavali da se do poslednjeg dana rado odaziva našim pozivima na razgovor. Desetak dana pre nego što se upokojila, napisala je veoma dirljiv i sadržajan tekst o našoj, a svojoj prvoj, generaciji gimnazijalaca za *Spomenar*:

„Srećno sam proživela svoj radni vek u uverenju da sam izabrala najboljši poziv na svetu: biti i sarađivati sa mladim, poletnim, zdravim, ambicioznim naraštajem – velika je privilegija... Što se tiče moje prve generacije gimnazijalaca 1967–1971. ona mi je najviše prirasla srcu. Upisali su se u prvi razred Gimnazije baš kada sam ja došla da radim iz Ekonomske škole gde sam provela najboljih i najboljih deset godina. Program je tada bio vrlo ozbiljan. Imala sam sve mogućnosti da se stručno usavršavam i da sa divnim đacima postignem sve što se tražilo. Vidim i sada posle 45 godina od njihove mature gde ko sedi u razredu, sa kim se druži i sa kakvom pažnjom prati nastavu. Naravno, život je njih menjao i sad ih na fotografijama sve ne prepoznajem. I oni su već sredovečni ljudi koji skoro završavaju svoj radni vek, imaju odraslu decu, neki već i unuke. Najlepše je što su posle mature nastavili da se druže i pomažu. Mnogo sam srećna što su postali pravi časni ljudi kao što sam i želela da budu. Oni su mnogo doprineli da i moj lični život bude ispunjen zadovoljstvom i uverenjem da sam ispunila svoj dug.“

U celini posmatrano, naša profesorka Biserka Srblijn je bila oličenje, slika i prilika, svojevrсни spomenar stare Kikinde koja polako nestaje. S njom će otići i jedan duh koji je nekad vladao u Kikindskoj gimnaziji, ali i uopšte u društvenom ophođenju. Svojim radom, ljubavlju prema svojim učenicima i posvećenošću pozivu postavila je visoka merila i time ostavila trajan pečat u obrazovanju i vaspitanju brojnih generacija učenika.

Za života je bila nepokolebljiv moralni stub i besprekorni životni obrazac mlađima, a mnoge njene ideje, majčinski saveti i sentence još nam odzvanjaju u ušima i svetle kao putokaz. Njoj je, kako je sama napisala, životni moto bila misao A.I. Hercena: „Ne tuguj za onim što je prošlo, već se raduj što se dogodilo“. S ovom rečenicom i savetom „Pošteno živi i radi“ ispraćala je sve generacije.

Ispunila je časno poslanje učitelja, bila je i ostala duhovni kompas svojim učenicima. Njen duh, sa svim vrlinama patrijarhalnog Banata i časnog poziva učitelja, ostaje dok žive generacije njenih učenika.

U ime svih generacija kojima je Biserka Srblijn predavala, zahvaljujemo dragoj profesorki na požrtvovanju i ljubavi koju nam je davala, zahvaljujemo se za trag dobre i visokih životnih ideala koje je utisnula u naša srca. Priželjukujemo da je ona sada u boljem i pravičnijem svetu, da je u rajskom naselju gde dobri ljudi i pravednici počinjavu.

HERETICUS

Magazine for Re-evaluating the Past

Vol. XVI (2018), No. 1-2

CONTENTS

<i>Introduction</i>	5
---------------------------	---

THEMATIC ISSUE

THE FALSE CONTINUITY OF NATIONS IN THE BALKANS

Pashalis Kitromilidis

Relevance or Irrelevance of Nationalism? A Perspective from the Eastern Mediterranean	11
--	----

Nenad Ristović

Towards a Better Understanding of the Orthodox Communion in the Early Modern Age: On the Book <i>An Orthodox Commonwealth</i> by Paschalis Kitromilides	20
--	----

Slobodan G. Marković

Paschalis Kitromilides and the Weak Foundations of National Identity in the Balkans	30
--	----

Dragan Berkuljan

The Orthodox Commonwealth and Encounters in the Balkans	40
--	----

Pashalis Kitromiladis

Orthodox Christianity, Nationalism and Democracy	42
--	----

Research

Aleksa Nikolić

Conscientious objection in Republic of Serbia	47
---	----

Jelena Dinčić, Draško Đurović

Crime Without Punishment: Procedural Aspects of the Haradinaj Case	58
---	----

Ogledi

Ivana Petković

A writer as a Paradigm of History: an Anthropological Interpretation of the Novel <i>The Slave</i> by Isaac Beshevis Singer	67
---	----

<i>Radomir Đorđević</i>	
Herzen and Our Times	80
<i>Dobrolo Aranitović</i>	
Alexander Ivanovich Herzen among the Yugoslavs. A Contribution to Bibliography	92
Translations	
<i>Vladimir Aleksandrovič Kutirjov</i>	
Before Sunset. Deconstruction of Gender and Dying of Love in a Technical World	101
Trends	
<i>Zagorka Mičić</i>	
Our Cultural Policy	121
Events	
<i>Radomir Đorđević</i>	
A Necessity of Teaching Philosophy in High Schools Today	125
Views	
<i>Slobodan Divjak</i>	
The Intoxicating Call of the Siren of Power and the Academic Community	129
Polemics	
<i>Dobrolo Aranitović</i>	
New Travails of Sinnful Grigorije	135
Interview	
<i>Božidar S. Marković</i>	
A Talk on Radio Belgrade	141
Speeches	
<i>Nikolaj Velimirović</i>	
For Nikola Pašić	159
Memories	
<i>Božidar S. Marković</i>	
To the Committee of Experts of General Draža Mihailović's Headquarters	161
<i>Dobrolo Aranitović</i>	
In Memoriam: Professor Branko Pavlović	166
Dossier	
The Rehabilitation of Political Prisoners in Serbia	173
<i>Stefan Samardžić</i>	
The Rehabilitation of Ljubomir Radulović	175

Reviews, Critiques, Book Reviews

<i>Bojan Dimitrijević</i>	
Personal Destiny in the Vortex of Historical Events (Đurica Krstić, <i>Balkans as a Destiny</i>)	185
<i>Venceslav Glišić</i>	
Life and Deeds of Aleksa Dežović (Milisav Kurmazović, <i>Our Commissar Aleksa: Life and Deeds of Aleksa Dežović</i>)	190
<i>Jovica Trkulja</i>	
Construction Rules in the Principality of Serbia (Branislav Krstić, <i>Modernization of Serbia by Introducing Construction Laws 1837–1903</i>)	194
<i>Jovica Trkulja</i>	
Policy Areas of Jurisdiction of the President (Vladimir Mikić, <i>American President as the Head of Diplomacy and the Supreme Commander</i>)	197
<i>Vladimir Marković</i>	
Extreme Right Globally and in Serbia (Marija Đorić, <i>Extreme Right, International Aspects of the Right-Wing Extremism</i>)	200

Bio-Bibliography

<i>Dobro Aranitović</i>	
Bibliography of Branko Pavlović	205

In memoriam

<i>Slobodan G. Marković</i>	
The System of Dušan T. Bataković (1957–2017)	241
<i>Jovica Trkulja</i>	
In Memoriam: Professor Biserka Srblijin (1930–2017)	247

Objavljivanje ovog broja pomoglo je:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1-2/2018

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. – Vol. 1, No. 1 (2003) –
– Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003–.
– 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XVI (2018), No. 1-2

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Miloš Nikolić

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Dr. Stanislav Sretenović

Dr. Damjan Tatić

Dr. Milan Ćirković

Prof. Dr. Dr. h.c. Vladimir V. Vodinelić

Publishers

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

For the Publisher

Mirko Milićević, Director

Illustrations in this issue: Nedeljko Gvozdenović's paintings

Cover: Nedeljko Gvozdenović, *Green landscape*,

Oil on canvas, 65 × 80 cm, 1972

© 2018, Dosije studio

ISSN 1451-5822

9 771451 582001